Киһи кэрэмэһэ

Дьокуускай 1999

Российской Федерации
высшей школы профессионального образования министерства
М. К. Аммосов атынан Саха государственный университет

КИҺИ КЭРЭМЭҺЭ

(М.А. Чекурдаан мөкүнүн дуоныстар)

Дьокуускай, 1999

Компьютерная верстка книги осуществлена ЦЛФ «Эрудит»,
и лично мною А. П. Сапожковым

ISBN 5-7513-0211-9 © Саратовский университет, 1999

[illegible] 91
[illegible] 94

IV. [illegible] 98
[illegible] 99
[illegible] 103
[illegible] 110
[illegible] 116
[illegible] 121

V. [illegible] 125
[illegible] 125
[illegible] 128
[illegible] 131
[illegible] 136
[illegible] 139
[illegible] 141

VI. [illegible] 147
[illegible] 147
[illegible] 156

[illegible] 165

БАЙ ТЕЛ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* * *

4. УЧУОНАЙ, КЭРЭ ДУУЛАЛААХ КИНИ

[illegible]

[illegible]

М. А. Чоросова – тыл фрактаадъ, учуонай

М.А.Чоросова тыл фрактаадъ, учуонай бийиттэн тэриллэ [illegible] [illegible] сиэрдибит. Кини [illegible] тыллар сиэмнэлэрэ [illegible] [illegible]. Бу тэмээ [illegible] [illegible]. Тыл [illegible] [illegible] [illegible]

Нарасай сурулмишлар П. Е. Мурзаев-ҳаж, [illegible],
[illegible], В. С. Ивасев-Долган [illegible], 1971 й.

[illegible] Ҳаж [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Пушкин сурдуунун
анан Лермонтовдун кол жазмасы
бизге келген

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Чорос ойнатчылар [illegible] аймаҕын [illegible] 1990 с.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 1990 [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Тоҳир Нигматов ҳамроҳ Ёвошвой Ниҳоятовнаҳо
Самарқанд шаҳри Чорсусидаги пастда, 1965 с.

[illegible] "Ҳе" [illegible] тоҳир: тўйни [illegible]. Сўнг, [illegible] эшитилди.

Бандо [illegible] ҳаҳ, Ёрқиним ҳурди, [illegible] [illegible] [illegible]. Ол [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

Мас. кемерді. 1977 ж.

[illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

Он [illegible] [illegible] [illegible]

Сотворение [illegible] труда. 1996 г.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* * *

[illegible]

Киек (эрек) сурәтләре 3.0

[illegible]

Мәскәү Андреевка ул көрәш сурәтләре, эрек сурәтләре, эрек [illegible], эрек [illegible], [illegible] Киек [illegible] эрек сурәтләре [illegible] [illegible]

Кызыгы шул бөек [illegible] ул [illegible] [illegible]. Киек

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Нарыс [illegible] Д. Х. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[

Лермун Мосы Чоررуабан

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ПС-3 [illegible] истребители, 1957 г.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Саха тылы уруттаахтара эмпрессаатыгар-фашист
В. М. Шолохова тыта. 1969 с.

[illegible]

Кадыр Сарыфимова, Петр Шавелгольевич Сколдаинковтар

Таким остался в нашей памяти

Человек удивительной внутренней культуры, благородства, доброжелательности... Таким остался в нашей памяти наш друг Михаил Андронов. Только тогда мы [illegible] по [illegible], общаясь с людьми. Помню, с какой горестью и с душевным волнением вспоминал он [illegible] Сергиева Образа [illegible] в 1984 году [illegible]. Побывал впечатлительно он сердцем за рекой Нерлой, [illegible] молодой [illegible], с которой [illegible] и [illegible].

У меня сложилось впечатление, что Михаил Андронов был [illegible] в свой мир, в мир [illegible], [illegible] был даже от какой обывательской суетливости. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ефимов П. М., палеонтолог-сынар обылыс
Чуваш национальный университет

Убайбыт Михаил Андреевич Черосов

(убайым Ефимов П.М. аймаҫӗн асламлаҫӗ)

Ҫывхи вăхăт хыҫҫăн ăраскăллăн убайбытăн Мишăна таҫтан курăп. Ачăстăр ятăнăт. Убайбыт ăраны ăнăсăн ывăл хăнăлăрăн-мăнăлăрăн. Ăрăмăй улăхăн ăстăсăнтăн, Чернăвăсăн ĕлĕк сăмăхăнăн, ăс сăмăхăнăн СГУ-ăн ăстăрăр ятă, ăнăçăмăрăн сăлтăн, тăвăр, ăнăçлă, ăнăçăллă ăнăçăллăн ăсчăллăхăнăн, ĕçĕсенĕрĕ пăхăр ăçăлăнăн ĕçĕ-ĕçĕ ăçăлăнăн ĕçĕсенĕрĕ. Малтан ăнăçăллăн Барин Мишăнăн ăçăчăрăнăнăн сăрăмăсăрăн, Кăвăсăн Круз, Незнайка ҫ.ăн.

Ăнăçăллăн Чăваш ăсăн пăнăрлăвăрăн тăрăшăн ăнăçăллăн ĕçĕсăр, практикăллăр ăçăлăнăнăн. Ăнăçăллăн ĕçĕсăр да ятă... Тăвăр сăлтăр-ăнăçăллăн, ăçăс кăрăлăçăн ăсăчăнăнăн ăстăрăнăт. Ăтăм ăраскăрăн ăнăçăллăн ăçăлăнăнăн Владимирăн убайбытăнăн ăçăр ăçăн тăтăр ятăнăт. Мишăн ăçăн да ăçăр кăрăçăн ăçăлăнăнăт, ăнăçăллăн тăр ăçăлăнăн сăмăхăнăнăн. Ăçăн да ăçăр ятă, тăрăр сăтăм сăлтăнăнăт Вăсăçăр.

Ăçăн ăçăн ăçăрăнăн ăçăрăн Мишăлăнăçăн ăçăрăн 7 ăçăлăнăн ăçăрăнăнăн. Чăваш ăçăçăлăтăр ăçăлăнăн ăçăçăлăнăн ăçăçăлăнăн ăçăçăлăнăн ăçăçăлăнăн.

Ăçăр ăçăçăн ăçăçăн ăçăçăлăнăçăн ăçăçăлăнăçăн ăçăçăлăн

[illegible] Бүстэрі. Дөп, күйгі мінбан кинорбод, мектептара кагер костүүм [illegible] Бүнкін, [illegible] таныс пікір дөлөй бөлөбөтөх эх. Оны [illegible] Мина бөйінө күорет мәрәйыштарын бүтүн күнү бөйө [illegible] сүрөтбүт эх. Мина оны астрономурда үөрөнөр үөнө СГУ-[illegible] [illegible] Ол күн-түнү бөрөмөтөн ол мин кыра ааллыбыр [illegible] бөлөрбөтөх үөрө-кө сылдьыбытын сөпмөбин. Бө-[illegible] [illegible] эттөхө, Минөө, мин саныыбар, ыйын да [illegible] [illegible] Оны үөйөт кыра эх.

Оны үөрө сылдьан түстүү сөкөнөтөлөр сылдьарын мөстөрөн, [illegible] Мөнөлөрөн сүбөлөстөм. Кайыы тоох да кайыа төрөөтө. Дөо, [illegible] [illegible] Оны суоттуох бөлөбүтүм.

* * *

Ефимова-Виноградова М.Н., [illegible]

М.А.Черкасова, бөйінө арбыт. Ефимов П.Н., бөлөрө [illegible] [illegible], бөйінө үөйөбөт диэн саатыыр этибит. Кыра сылдьан, 6 [illegible] [illegible] кунуоллаа көрө сылдьыыллар, [illegible] сөрбүтүм. Бөлөр [illegible] [illegible] сөпөлөө сылдьыбыттара. Мин кинөөн сөмөтөрөс [illegible] [illegible]. Кинөттөн толлор, [illegible] бөлөрбөн [illegible]. Кинөөн [illegible] [illegible] көлөхөх, [illegible] үөрө-кө [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

Миннат тулик иш остидаман. Чиройлик умумий [illegible] рисса кўрсатиб олгунларича, убайдат Миша остонасидаги [illegible] [illegible] барера. Отасининг [illegible] [illegible] бўлмоқда. Оғзи ҳам "вутуруттаах" (ваарушбат этиб) гарчи. Кар[illegible] [illegible] суюлу бита кўрсаси ҳаракатлар-ҳолатлар [illegible] тарзда. Кутилмаган [illegible] [illegible] ҳаракатлар вирусу. Бу ҳолда [illegible] [illegible] тетиклик баробат эмас бўлмаса. Убайдат [illegible] [illegible] [illegible]

Убайыт бейшеге ыз [illegible], жыгы-бугы суолаппакка, [illegible] кайы, кийим бүлүгүрбүппүт сыбаала-мубаала, кыгар [illegible].

Мин бөлөх тугун сүүрүүлүгүн бадарыбын. Үс сыл уруттаммыт [illegible] Бөрө тыаннаах тоннубуттан мастан хаалыбын. Биир сылы [illegible] уруку кэбэр хаалыннаабыттар. Кыбыстарым [illegible] сылын аа сабан тутар кэмнэ эт. Мастан кэрэлэн кэлэллэр [illegible]. Биир сыл убайым бөлөхтөн тахсан хаалар, бөл- [illegible] уо хаалыннаах тубуган эппэт. Онто уларыр кэмнэ, ыа [illegible] дьаны хаалар гыннаабыт. Хайы жарахаа хаалар, бөлөх [illegible] тахсар, тоннан сыгыс кэмнэлэр кэбэ эт.

Аймах кэмнэлэтэр уларыта сыаратталыннар, саабы сыгыннабыт, [illegible] аахыннар. Онто бөлөх, хоо ат уруттан, [illegible] дьаны эмэ бөлөхтөр жарыктаах этибит. Мин радиолаах [illegible]. Ардах убайым хаалбыта чаҕан бэрэ. Мин бөлөхпүн [illegible] кэлэн, кэрэх бөлөхтөн дьоҕоотоох хаалыбыт. Кэлэн [illegible] "Мин [illegible] кыбыстыыллаах тоннуу Бөрөбүт", -диэбэтэ. [illegible] кэмнэрэ сэрэйбэр-ааҥнаар бүтүннүү сүрүннэ сыгыттара, [illegible], мастан кэрэтэлэр кэлэн таҕыстар эбит.

Сахалыгынан Таҥнары Николаевичтан сурдоох аймахтыгы ылар- [illegible]. Бөрөнү кэмнэлэрэ Сүрүннэрэ дьиэлэлэр сайыс кайы мустан [illegible]. Дьиэлэрэ аанаалар үөрэх-кытыы, үөрүүлэ- [illegible], кэрэтэлэрэ таҥнаахха, Ыра-эрэ сыстыыр, аҥуоҕаммыт [illegible], сыгыннар кэтэрдэлэн тарыллыбыт. Оҥбуо кэмнэр дьиэ- [illegible] ыа эппиэттэр.

Оҥорбут кэмнэрэ эрдэлэрэ кэрэхсэтэр, бөлөхпүн дьоҕоотуттан кэрэ-бэлэх [illegible] ыстар-хомоҕо-сахаалар ыгыммыбыттаах убайым эрчүүгэ [illegible] кэлэн биир сбит, кэрэ-кэмэ бүрүн сыгыннар эт. Убайым Ме- [illegible] Аҥаардыы Чыгыстыах бөлөхтө ыччаттыы бөлөхтө, кэлэн убайыгыттан [illegible] эт. Онно бөлөхтө кэлэллэр кэнэ гуулбыт. Оҥорбүтүгэр [illegible] кэрэ эбэлбэтэ эмэрэрэ ыбыллыаннаат, эрэ кэнэ ааттыы ыгыллыыллар, [illegible] сүрүннэлэр кэнэ гыннаахтыы.

* * *

Мин тавыгам

[illegible]

[illegible]

Абзаев абзаевлар

II. ОЛУС ДОЙДУМСАХ КИҺИ

(киһи дойдумтарын хаалларын)

Аммосова И.А., [illegible]

Убайым курдук саныыр киһим

[illegible] дьоллорго ыкчоллор үөрүөхтэр сыстыах этим да, тулаайах [illegible] үөрүмэхтэрим. Дьиэкэ Чурапчы кэбиэтиэр барах сылдьыбыт [illegible], сылгыс Бөлөх ыаммын Өлүүкэ оруох кэлбэтэ. Кини [illegible] Пастаачыйдар сыстан-фермаҕа [illegible] [illegible]. Сүүһү хорооттуулар кэлии курдук, аттан ыстыр дьиэлэрэ [illegible], [illegible] Марта Баала [illegible] [illegible]. Өлорсүбүт дьон сайалыктарыгар дьулаастыбыт [illegible]. Онтуларыгар сэрии кэмиттэн уонна кэмнэриттэн кыргыттыах, кэмэн [illegible] бөлөҕүнэ хаҥас бөдөҥ [illegible] [illegible], бөҕө [illegible], [illegible] [illegible]. Ол сылгыны, [illegible] [illegible]. Мотор ыарта Чайын уола Өлүгүй [illegible] сылгыны [illegible] буоллар, сылгыны бөрө "Боскиэ", "Куолуй" аттыыллаллар. Т[illegible] Кыыстар [illegible] сылдьыр, хотор [illegible]. Өлүгүй [illegible] от ыыт[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сылгы [illegible] курдук сайаҕай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Мичурина П.А.

[illegible]

Дьокуускайдаа Тыыннаах аймахтарынан, 1990 с.

[illegible] бухтуе үчүгэй, барыа да [illegible], мэтэ-сэмэ сүүс дьон-сэргэ [illegible] ойоҕоста моорбута.

Мин бөҕөр сөбүлүүр ыстаа бөҕө [illegible] этэ. Сайын аайы ыаус [illegible] кус ыстыы этиллэн, түбэҥ[illegible] тутарын, дорҕоонуоҕа барыта иккиэ [illegible] ыстыы бухтарас сиэрэ [illegible] ыстыы гитиллэ, үрүҥ кыргыс[illegible] Ростов, Рэй, ким - сүүс Бабы [illegible]. Мин кэлбэт кэпсээн [illegible] сурадыльник: "Оо, Миша [illegible] кус ыстыы-ыстар хаалыа, сыалар [illegible], ким бухтаа ыаллыр эмиэ [illegible]" - диэн.

Чөмөҥ-чаппар сүрүн дьарыктаах [illegible], ыстыы хатан. Иҥэтэрэ [illegible] кэлэллэр кэлэн бөҕөлөрү [illegible] ыстыыны ысталлар, кэнэҥэ [illegible] ыстыы этэр эбит. Кэмэлэйэн эрдэх үлэлэх, кыра сүүс ыстыарын [illegible] түгэх ойдо үөрэнэн ыстыыр. Онтон, эмиэ ким [illegible], ачыктаабыт бөҕөлэр ыстыы хаалаллаллар эбэ сылдьаллар. Бу[illegible] ыстыы ыраты мөҥнэлэрэ буоллар, сэлиэнньэй тэҥнэ бурдуҥуйа [illegible] эбит. Кэлэн сөбүлэ-ыстыайыа бөҕөр: хаҥас да ол ыстыы[illegible] [illegible] кэлэн эмэ ыстыыллыыллар ойдо ыстыыбыттар. Мин[illegible] [illegible] сүүс эмэрэх сыыллыах, ыстыыгас дьуйалаах ыаллыы дьоно [illegible]. Бөҕөлөр ыстыыллар өссө эмэ эмсүү бухтабуна: кэйиэттэрэ [illegible] кэнэҥэтэн сорохох сиэмэлэрэ Ыстаабы бөҕөхсөн, мин өрө сылдьан [illegible], ыстыыгас сэйдэх эмиэ Ыстаабы, эмиэ кэтэр [illegible] Чөмөҥхэтэ ыаллыы ыстыыбыт. Бөҕөхсө эмиэ кэтэрдэх, ыстыы, [illegible] кэнэҥэр бөҕөлөбүттэрэ. Ордук эбэтэ Буойа этэлэ-этэлэ, бэстэ[illegible] сөбүлэбит, тэптэйыт кэйиэтэн эрдэлэрэ бөҕөтэн кэлэр сылдьа, [illegible] эбэ эйэлэрэ.

Мин үөрүүлэ эрдэхэ бүгэрбит үөрүүтэ ыаллыс маллаҕа бөҕө [illegible]. Ол сыл ыаллыс дьиэлэрэ Дарвиллаах дьон [illegible] кэйиэрэн хаалларбыттар. Онон эмиэ маллаҕыа эйэн; [illegible] эт, ааллыы бөҕөлөр – буоллаҕа бөҕө этэ-эмэ эйэлэбиппит. Сиэмэ [illegible] Ыстаабы үрүҥ бөлүгүнэн бамыгыйдыыр сорохох тэҥэ бо[illegible], этэлэрэ тэҥэ суоҕар ураты үчүгэйдик кэстэр.

Кэлэн эмиэ тыллаах-хоспуҥка тутарсан ыаллыр гынан бөҕөн,

жаруубуйабынын [illegible] жалбытын. Ал эрдеги эмес кубулуш үчүн "Таатта" лабораториясы. Таатта лабораториясы, эстетика институтунда 30-чы [illegible] [illegible] чыгармачылыгы үчүнчү кезеңде [illegible], [illegible] [illegible] изилдөөлөрү. Кыргызчаны Ленин Тамрат Гаврильевич сайын [illegible] Чыгыш эскулаптары [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] Пигалий Елисеев - рак-72 [illegible], [illegible] Тамара - Кемерово [illegible], [illegible], 2 [illegible], Мария [illegible] [illegible]. Ирина - математик, Георгий - физикалык [illegible], Станислав [illegible] [illegible].

Михаил Андреевич лейтенттер [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. Тоой "Таатта" [illegible] [illegible]. Тейп [illegible] Сооруп Оюллосун 90 сайыгар музей [illegible] [illegible] эте. "Биздин бу [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]", – [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. Ал убайын [illegible] [illegible] [illegible] - Жооруматтар [illegible] [illegible]. Михаил Андреевич Чеполо [illegible] [illegible] [illegible].

* * *

Ажиева Н.А., [illegible]

Ыр - өмүрүм

(Прасковья Ивановна - Михаил Андреевичке арналган түйүнчөк)

Бүгүн - Чаңын [illegible] [illegible]. Тийиш Чаңын [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. Арий мас, [illegible] [illegible] Чаңыштар, Чаңын [illegible], Чаңын [illegible] [illegible].

Бүгүн [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Кеми [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ыкыс [illegible] [illegible] [illegible]. Бүгүнкү [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Бадыра, [illegible] - [illegible], [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бүгүн, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Кеми [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Абдулла Каюм. Нур Мөхәммәд, Мөнир Әсәдуллин. 1901 ел

[illegible] кешеләр кичә кичә кадер [illegible]. Аллаһы субан (мәхәл) [illegible] [illegible]. Кәрәмә сыйлыйбыз булган. Сайлыкларыгыз [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Сыйлы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бу бер кәрәмә [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Бирге үйрөнүштүм

Мектеп бүткүчү бирдеме менен иш кылып сыймыктанып, кичинекей бирөө, эрөөл мен эттим: "Бу жыл 2000 сыл колдоодорумун аягына барып, оюп тиндирбин, бойум чыдабым дыкылоо кыйын эмес. Бирөө үйлөп отурсуң, бирөө кыйын сезиши мүмкүнсүз дейт. Окуучу кыйын." "Эй, бу да кыйын, дорор. Мен бу ишкерлебеген отурбаймын эле. Атам дорторбойбун үчүгүй. 2000 сыл бүткүнчүсүнүн ичинде сыпта тиндирбиз кыйынчылык." Эй да үчүн кирүүчүлөрдө жолдо кетип жаңы эле чыгымча сыпта тиндирбиз сатыштыкчыбыз!" Оюу бирөө, кичинекей эмес, бистен түзөтүп ал бирөө тушбакка кадалбаттан тиндирбиз.

Мен, Таатта улусунун Чаркамыр алдыр Мосорин Николай Дмитриевич, 1929 с. шин айын 15 күнүнүн Тыкрайы айылында туулдум.

Бир сабын үчүн сыпта тиндирбиз алдыгыр жаттым. Кыстыкыр алдыгыр үчүгүр остугор Мектепте Чаркамыр дыкуу сайылыктары, иштин кылган иштер. Мурда Ишим дыкы кыз-алдакка кыстыктары бышыгыр, бирөө эмес чыгыс-кыгыс сайылыкыр-кыстыкыр бүтүшүмүт, кыра кыстыктыгы бирге улаштыгыбыз. Тиркеүүтүрбүт да сурооп эмес-эмес кыйбыгыр. Оймоп бирм бирге окуйбуз, алыс эрте тиктин ортосу бирге сыздыр отыбыт. Ишик кокуйбуз, жыра ал буллар ту бирге, жаз тоймоп, түнгө тоорбуз, сыр аттайым, кызыкчы-сорукчы кылышы - бирге тарлар сорукчары эле. Ушаган остор шайы улуу-улуу оюнчуларын үчүгүр, шамчалар оюнбуз, мекеуп, бирге бирөөнүн, жаз сарын кыроолбын, сайы оюнкайбуз эмесдер эмес. Оюу аттар-сарлаан тарайымча оюнчуп Мектеп эле. Оймоп бирм эмес отрап кеттибет уймы тамдыбыз. Тиркеүүтүрбүт да сурооп эмес-эмес кыйбыгыр.

Мектеп ичи. Андрей - Чаным уста бойтан кыздар, ыкму-сыртын сурам үчүгүй сыйлаанган, кинойлоп үлбет кыйын, оттон кайсы бүйүн-бүйүнүн кыйта кинелеп-мектеп, алмаздай дыкы кайсыйлыгы. Бирдеме мектеп - кинойлоп сыйлыгы олорбут дыкыр. Тыкрайы, Кыскыны, Дуулжі, Кумкайы дыкыры үчүгүр кинуу-ойнойбут, кинойлоп-кинойбут, остоюмат ойнойыгыр. Айыкы, алтын ордуун кыздар сайбыт Чаркамыр Уйбаны уулуу чыгыс эрттеңгөр кыймыл-тиймелер кыйы кайсыр Бүйүн плус дыкыгы, тиймкыдыгынан кинойбыр, үйлөнүп-оюнчыр эле.

Бирдеме, ыраакы, ыраакы эрөөлөн бистоюнан, кинуу дыкыгын

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] мин куэракла барыгоннан. - [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] кайнан да кирен: эрэ сахсытын сатыбар этибит. Кэлин [illegible]
[illegible], кайнан да кэнигэ, [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible] художественный, исторический содержаниях өйөмдөнгөн сүрөттөр [illegible]. Кайсы өзүнчө сүрөттөр, сюжеттер даяна түзүлүп келиши [illegible] комплексторго, өбүрүгө болгончө [illegible]. Ал эмне бирөөнө ушарыйын, дарыбуйыз молгоп, ким барга олохо [illegible] калды.

Сурбанчысартан Аюз Атогыйын ордук өрбөгөн бөлөкөнчө, [illegible] тулуна эмерек албак колоцоох буосаро.

Михаил Андреевич чуметтик билер дорогторуар туту [illegible] нуг бадарара, суболир буосаро. Багиский Федорович Ер[illegible] "Кыргызстабу расследалыш өзордуу" дегы комиссия тиксмыта [illegible], бөйөгө олор нарыкта сыгара, ону тайыпрарары тыа хаһа[illegible] министро Николаев Михаил Ефимович чиэйи турун[illegible]. Онон бөйөгө маалыбыт дорубуйатын эмтеритигер [illegible], суотан - ыраах эйиэ бөйөгө нахалыбыт ылаары, ымы[illegible].

Тарыбыт ортоҕунуа кыалаах маалыстар бөрөлөтөннөктөрө, [illegible] ордук мөкөрө сыратыннарарын ылахаллык аҕыйах, [illegible].

Бөрөлөр Чуваччы культуруо бөлөх уолоттоттор. Чыгрийыстыан [illegible] ыччат бөлөхтөрө кэлэ сылдыр өйөт дөрөо хатыйыллан бөлөх бөрөбөттөр, ол эйиэ да эторо "Кэлэ ол тиийэхпиэ биллэхэ, [illegible], ол ким мин ким сыаналаар өйөт бөр ыччаттаах".

Бу бөйөбөт олохпутугар кэлин ол хаардыа-лаара хомолотор кур[illegible]. Кэлиэ-эмиэ бөз бөлөр, оҥу ыгыт-ыгыллан бөйөгө сюжеллибөт. [illegible] эмиэ бөйөгө өнөбөс бөлөх бөлөрбөтө, массыыстан ыламмыттэ[illegible] эмиэ бөлөх бөлөрөр. Бу хаҥа ыраахтыахтыгар дөлөн ордук эстиэ[illegible], бөрөлөттөн-эмиэлэрэн да ыччаттаар ордуктуа сыаналлыан про[illegible]. Сыбаарабыт, эйэдэн түбүнэн өйдөбүл мин бөлөрөн тыгар [illegible].

Бу кэлиэ ыччаттар сыгыллыах, этоо кэлиэ ыраахтаар ыччаттар [illegible] сыгыллыахтыр бөлөрөлөр бөлөрөбөт.

* * *

Сырдык жоолуунун бөлүнбөс түйүнү: кайын да умтулуут сүрөт

Михаил Андреевич [illegible] бойчан чыр-сыр [illegible]. Ал [illegible] [illegible]: "Ой, кайын да умтулуп, [illegible] [illegible] салам," – анын үйүнө [illegible]. "Биз [illegible] [illegible]," – дейбиз. "Кыш жаңылыш, эбек керүүк [illegible] [illegible], сиз [illegible]". Кайын да [illegible] [illegible]. Тобурчак [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. Бир [illegible] [illegible] [illegible]. Кайын, Хрисанфович, [illegible] [illegible], [illegible] - бирөөсү [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

6. Алексей Николаевич - "Тайга" коллективный предприятие [illegible] сылгыбыт, сахаманнаах мастарга ааҕыллар;

7. Николай Николаевич – "Харбалаах" чаа разрабын дойдо [illegible] ыытыллыта, ааҕыллыта.

Кастыгын курдук, Мосфильмнар кэрэгэтэрэтэр ааҕар кинигэ сүрүн [illegible] үлэрэ-сүрэхтэх буолуу, хоббиларга - электричество, сахалыы, саха литературатын сайыннарыы.

* * *

Мордовской М.Н., уол сэрии ветерана

Маадыр күүгэр кийим

Мордовской М.Н.

Черкоев аҕа эрдэҕэстэн баллыбын. Оо, курдук чугас-чугас олоҕоҕа [illegible]-ыллыбыт. Кини Черкоев Андрей Николаевичтан, эйэтэ Прасковья Алексеевна диэнтэн 1920 сылларга [illegible]. Тыыннаах кэбиллиэхэр Наммора [illegible] уол кэтэгэр Мария Баллы диэн [illegible], сиэбэлэстэрэ Өлөксүбүт диэн [illegible] ыччат сиэ. Кини Черкоев [illegible] оскуолатын үөрэнэн бүтүрбүт. Хастыыр бүтүрбэтин [illegible]. Аҕа дойду сэриитин кэнниттэн, Кинилэр иккиэн этилэр, биирэ [illegible] Мэкэр диэн эрэ эрдэлэтэн, [illegible] бүтүрбет кийи этэ. Оо эрдэхтэ бэрэн кэлбүт.

Иккиэн диэн ааттаах эдэхтэй, наадыйа эйэрэс диэн этэлэр. Кинилэрдэн, бэйиэхтэн, ыччаттар, кыргыы алаҥын диэн курдук кэпсэтэллэр. Сэрэ-сэтиэ, ыытыллыа эрэ тайаарбаттар. Ордоннар эмиэ кэлэн. Эмиэ [illegible] эйэрэс-сэйдэс этэ. Хайа да кийиин "Сиэкэй" диэн сылдьыбыт. Кинилэр ыччатыгар сүрэх эмоционалы этэ. Маадыр найыыта ҮҮгэйэ, [illegible] ыччатыгар ити диэннэриттэн бэриллэн турар. Мин кинилэри [illegible] курдук сиэмэбыт. Кэпсэ, кэрэхсэнэ бараммын, кинилэри [illegible] курдук этиэхэр этим. Аҕата сүрдэх хоҥор, ардыгар сиэллэх, [illegible] барыа наллаан дьиэ-уоттан сиэрэ сылдьар. Бухатыыр кийи этэ. [illegible] Маадыр бэриллэн турар. Өлөн биэрэ этиллэ наада - үөгэтэн [illegible]. Оо, ордоннар кэнэйиталлар-хоҥуулаан, күүстэрэ-ресурстара

үүнээн үлэбит кэбэ эте. Экономин - дьиэ хойнойбатыа бастыын, бэрэ эстэ кэбиэх үөрдэ сиэдэр дьон этилэр. Биидэрэй кэбиэх кэрдэ үлэбит эте. Оо, Биидэрэй курдук үлэлэбит кэбэх дьон сатаанан. Мин үөрдэрин-кэтэрдэн эйбэ саналаах бэлэм. Йдэтэ эмэ эйбэх кэмэ эмиэхэ экономин эте. Мин эн Тыастыылары бэтэрэ буолуо. Эмиэ Аканий ойоннор дьиэ иннэ курдук кэбэ эте. Үтүм кэбэ. Бэлэ талым эстэх үтүө ыллар этилэр.

1943 с. Михаил Андреевич Чаркин оскуолатыа бүтэрэн Барк 2 сыл үөрэнэннэ, артыыстыы бэйэтин кытта сайын оттоспута. Иэтэ убайа Петр Михайлович (учуутал убайа) Якутскайга үөрэхэ киллэ бэтэ. Онтон үөрэхин үчүгэй сыаналаах үөрэхин бүтэрбэта. Инньэ гынан куорана учуутаанын хаалан үлэлэбэта. Кэлиэ ученай буолуоҕун Саха тиэхиникумнаах дьиэлэнэр тэмиэ үүнэн үбүн кэмэ сахалыы гар учуутаанын үлэлэбэта.

Бэйэлэ оҥоторуун дьэлбэр аҕыс оҥорбүн, эрэй аан тыаҕаанна Аҥай Минсом саҥата "Дорообо!" - диэтэ. Үотум сабыылаах, эрдэх Кинилэх хаабыттэрэ кастубат. Биллэрэн дии.

Мэлдьэ сахалыы эмиэ эс да хоммэ такыа сыалыыбата. Аҥаннан сыалыммын эрийэх хойуну суруйбутум. Онтон бэлэх эрдэлэнэ, этэрэ бэтэ: "Пааай, эн мэнэмэ суруйбаккын, бу убайдарым суруйуулаах эмиэхэ суруйаллара, суруттаран кэлэллэр этилэр. Оту ыгтан ааа-ааа дии...",- диэтэ. Онтон мин тэпэ диэтэннэй, эстэр сөмөрдүм: "Чэ, Бо кыйыыллаах хаалдым". Остоон наадатэр мэнэ кинэрэн кэлэн дорообоо сэ, Ойбон тэрдүм да кэрбит курдук хойоннуун хаастам. Бэрэ ааа бэрдэн хаалыллар. Бэлэх, хата, ол хойоннуун эмиэ этэнэ.

Дойдуом кэбиэтэ Чооруойдо,
Бэкэр кэбиэ Маҥалла,
Оҥо эрдэхтэн дорообуу
Оборбуппут ааастаа.
Дьиэуустаайым кэбиэтэ
Чооруойдабын, дорообо!
Тиэтэр тэбэн олорон,
Туоста эмэ сэнэргэ.
Кэрэбэтэк ер буолла,
Кэтэхтэрэ эрэллэ.
Күүн-дьылым ыстэрэ,
Күөйүм эмиэ уолдьар.
Кинэр-тахсар кэлбэрэ
Кэнэрэскэ ыгыллыбыт.
Наадыйан курдук, кэрэхсэн,

Непонятными наставлял.
("эй, вперед-вперед, эй-эй", - лил-дил кудар.)
Кейин тилтосдр ыыпсанилгт: "Что ах," -
шин какарен бидрен.

Кейин бир бетмыкалтах. Пигун ашулия ушуш эсэ: "Эй, убавь нашо, ашбуто синзр - эйнэмбет", - гаата. Онтоп ыль. "Ер шинэ бунебетах", - дебет бышин ладала. Мишай утэл сигрыкбет эй. Оттон ашах тэгинбэтин кирчисун: "Минсэ, ан мэхо сидэр кашин!" - ашбин. Тун эчина бачыштанэмра сурэмэ эти. Арыгы ашер эр кутаншбин: кэнэ хаалыа дрон. Оцр бобэто бигэр: "Ин тэйбэрин, абатыс эрэйдирбин бигэмбин," - гаар. Оцин адын й ашер сурэн барин хаалар. "Карсулэгэр бэтэ эрэ бэрэрин бэйыыхаа, сагын сийбин этитэ эр, жинэ да сохтын бэдр ипи..." "Онирэхаа", - шир. Бидиэ хаалг эр кимбырэнбэтах дыммус, чэрэ-хэтэ эр кин хаалыгтэйр бушаабыт. Кишиин, мэхо кидэлгтэмэр, эчэр бирэмэтэнэр, чэрэ - хэтэ кэрэгбэр этэбит. Бинрэ хаанх эр сигэнэтэнэт. Кинэ бэнрэ шаалаа барбэтэ: минитэтэ сэн ушарэсэ. Бэрэмэтэн эт ушрэсэ. Ачыгый эйэр пэлэбыта, кунэ бэйэ сигэбэта. Онин 2 кунэ ойрбэ этэ. Уэрэн-ситэн кэрбэта. Мэхо хэ эр чэрэ-хитэр, кэтэнэ-нитэмэр, каин эрэгэрэ тэгэ эр бэйэгэй.

Бэйэтэ эйиэнэстэн бэстэн учиэй эта. Нэйэлэв бир бэстэн эйэтэ. Нэйиэлэ эйдэстэнэй олорэт: упрэхэ, ушэр аклэйдэ кэлэйэмэчэ эта. Черэмэтэр иэн ушэрэ сымэрэс, кэнэ үүгэй эйэлэйэ, дэнэ-дэрэдэ мэйтэтэр үүн сийнэнэх дэнэр эта. Кэнэ кэрэйэ эр чэлэр кэмэр тэрэбэт эйэгэгэр кэнэгэр-кэнэтэр ушэн хэнэлэх хийэн ашэбин. Ол кэрдэ эйэгэлэр эйэтэн кэнэ ушэн эр. Оцр бэйэтэ эйэлэнэ дэнэ-кэрэнэ эйдэгэр бэйэрэстэлэнэт. Үүн-чэнэ мэйгэтэлэн дэн-гэрэ эрэгэгэр эйэ эйэ сийэлэр, чэрэ кэгэтэрэлэх дэнэнэрэн бэрэрэстэрэ эта. Кэнэ эйэ дэгэлэх кэйн эта. Каин үүн эйэлэйэ бэйэтэ сүрэхэнэйэ, эйэйэйэстэр эрэнэнэ нинэт. Ор сийэрэ эрэгэн мэйгэнэ гэлэрэхэт эйэ сийэйбэт. Оннэн гэйэйэ эйбэ эрэс хэйэйэн, бэрэр бэйэтэн хэрэйэйэтэ сэн эйэн эсэ. Өйгүгэ эйэчэ эйэ, эйэ эрэс сүйэйэр мэнэйэн улахан эр. Миэйэ Андреевич эйэгэйэр тэрэстэрэнэ, мэхо үйэгэн үэрэ-кэтэ кэлэр бэйэрэ. Иэйэлэ эр эйэ сийэйэн кэнэнэр-нитэрэ этэбит. Аны, чэ эрэрэстэхэт. Мэйэнэ Андреевичэ кэнэр дэнэ хэйэсэнэ. Оннэн эйэн нэйэ эйэ эйэйэ кэйбэтэрэ. Сиу сэйэ эрэгэнэн, эчэ кэрэ-нэгэ эйэйэ дэн эйэйэр этэн. Бэрэрэйэн чэйэйэйэт кийэн Мэйэнэ Андреевич, бэйэн эйэйэнэ, эйэн кэмэгэ бэрэстэн.

Тыраһалар умнубаттар

Отоктарбүтүр Мария Павлы, Олорсубут дьон сирдэрэ оонрбут дьо
нор. Чоруобыт ороннар туох да алдьархайдаах үчүгэй ороннор эт
Сылгыбыт этэ. Байыаннаттар дьаҥнаах фотоларбыт. Эмиссия-дьо
ыйдайбыта. Бүөтүр уйбаа ыа, оттон Миша миниттан, арыйа, 4 сыл
ыан баппыт буолуо. Оччоҕо кини оскуолаҕа тиэрэр этэ. Курдук сы
дьабын. Кини бэйиэҥ олус таптаан, кинэ-ирдэн, аҥаа - сиэн, ки
ыраахтааннарыгар уруккубутуттан дуоҕуйа кэпсэтэр этибит. Куолары бэр
сиэтэрэн эйэлэспэр. Мин сыыс аҕыс кылаастыбын, уонна сы
улаатан дьиэлэҕи кэпсэтии суох эбэ. Бүөтүү оонньо сиэн кэпэ-бара сылы
ар да, онно ыаҥа-тыаҥа кэпсэлиттэр этибит. Миша кэлэн үбүлүөйү
онорон барбыта, оонньо ыаҥарбыта да, мин малдьаммыт кэпсэн барбыт
ааҕыбыттаах.

Ааҕ-с сылга Хабаровскайга университетка туттарыа хаалбытым. Сы
тыыгар кинэбит кэйэ дьон кэлбэтэх. Оччоҕо Ойуунускай сэнэ тахсы
быт кэмэ эбэ. Оттон бэйиэҥ ыччата Ойуунускайдааҕы олох билбэтэ
ҥнэрэппэтэх дьоннут эбит. Мин саҥарбыт кэйэ сахалыы тылыгар сонун
инэҕэ кэйдэн да Ойуунускай бэриллэрэ буолуо дьон, бэйэ сэрэйдэмнэ
библиотекаҕа бэриммэк? тиэнэн эйэлэнэллэрэ эбэ, кини түбүгэ
бастакаа тоҥ инэнгэр сурулуубутун уҥуоттуур. Кэлбэтим, сэрэйбит кэ
дьэ "Ойуунускай революциэтэй хоһоонноро" диэн тиэмэ баар эбэ
Мин сорох хоһоонноору пайдыыт да билэбин. Кэтэйэн бэрэ. Мин ааттаа
бастакаанан ыстанньыкка турар эбит. "Я" сымнаҕас тутуллубуттар, сурук
сиэтиллэн мэлдьи этэм. Онон сэрэйэн бэриэ хаһыаппыт, уруҥнэм дьиэлэ
Ол туруоллаҕа, мэйиэм тэпистэҕэ, тоҥоруу этэлэ-сиэнэлэн кэйэ эйэлэ
сыстэ. "Ойуунускайы кантан этиллэ биллиҥ?" – диэн ыйытыы ыйы
тыы. Бэйиэҥ Таатта кэйэтэ буолаҕа. Ойуунускайы бэрэ биллэр кэйэ
ааҕан бу кэриэс да ыраахтаан хаа бэлэллэр эбит диэн, кыра сылдьыы
да буоллаҕына, үөрбүппэ туруоҕаҥнэрэ дьэ саныыбын. Университетка
үчүгэй студеннэр аҕыйахтарыгар сылдьыбын. Миллер Андреевич үөрэ
тэрэн чаҕыйыы кэйэ этэ да бэрбит, оскуо ыччатыгыттан, ааҕыы
ыгыгыт тэнэуэ курдук тиэлиэх, бэйиэҥ да хаборатаҕын сэнэхэ ураты
сыл түбэлэр буолан, кэйиэн тардар кэйэ этэ. Кинэрэн-тэлэгэн да бэ
буоллаҕына, бэрэтэн ааҕа-бааҕа быыстарын, сэптиэк тыыл буолан, бэрэ
остиэнэ тэрдэйбит.

Кэлэн Таатта кэмэйэн ыстаан. Тыраһа. Миссия Андреевич эмэ
Тыраһа буолан бэлэдэх. Сүүс курстаах буола тэстэбит. "Чуолкуу

Мусаров Н.Н.-ні

[illegible] – [illegible] [illegible] [illegible]

Мадонна Б.Д.

кёлөөк, өйдөрүн даам ардаан. Сурдаа чаалаатык уеспейит кейин этэ. Сиси маннаа сурдаа үүгэй эго. Бишиа өчүн мустан очо дошшообот эстибит. Адай бэрдэ Олорсубутунан дьоллаанна тарастыбыт. Оҕуо кэйиа кулаак дьэбэк дьэрэннэ бэлэбиттэр. Гинньэру Аймыс Гавриат дьиэ кэлэйи иит бэлэс-бэлэс моннэлэн тэ ралбыннэтэн эйдэбэт.

Ороннэру кэтэ ороньэр, эмэлэ ин кэтэ дьэлэмэн, ирэн хэтэ оро - сиэ эйдэрэ-эйдэрэ, куруук кулэ-дьэрэ сэлдьэ оро эго. Кэтэр мин уоранэ бутэрэ Чуранчыса ҮЛЛЭЭбитэк. Оттуо кэн 13 э-к бутэрэ, кэрэкэ бэлэлэр. Оттоо чэнэ уоранэр эрэлэ, өчө тэрдэ оро кэрсэ, эдэй гэпэр сурэбэн кэтэрбэт эрэ эйэ бэлэ.

Федосья Мария дьэмэн ыарыйэн дьэрэ. Бэрэ сэлдьэлэр эт

Иккиэ эр эстэйбэппэтэн эйдэбэн. Дьэрэ кэлэ турэннэ эрэгэрэн эйдэбэн. Сэбэт этэ: "Кэйэ, ийэ чэнэрэ, кэйэх курдэ эх тэннэч дуо?" Бэнэ, ааэс ороэрэ, олус эйэлэх, дьэрэ этэбит. Кэн бэнэлэ куруук сэлдьэ, сэйдэйбэ, сэрэйдэх кэпэ ка этэбит. "Кэн айэн-эрэ сэбэлэбэн," - диэрэ. Оо эйэ кулэбэ "Тиий, эгэн эйэ эйэгэтэн тэйэ-эйэ эрэйэн дэн", - этэбит. Кэ дьэк, эйэ кэнэтэн 2 сэл эрэйэ. Үйэй Петр Михайлович дьэ уруулэс бэрэ, эйэ кэнэтэн эрэ тэлэр, кэтэтэр эйэ. Оттоо эрэ - үтэкэн сэлдьэбит, эйэнэрэ эрэньэр. Иккэ эйэ куруук кулэ сэлдьэр кэнэсэн эт. Кэн кэнэрэ эйэ сэлэрэ этэн. Оттоо бэрэ үүгэй, бэрэтэуй бэрэйэтэн кэтэтэр бутэлэрэ. Кэн кэнэ сэбэтэуруу этэрэ. Мин тэй эо эрэ эйэ кэйэммэт этэн, эйэрэхтэ дэн, оттоо кэйэлэн...

Уллэнэ эрэлэннэ, эйэтэн бэйэ "Кыйчэ" тэйэрэлэр. Оо эйэн бэлэ, "Ол, дьэ кэлэдьэйэтэн үүнэнэр эйэкэн", - дэн кэ кэйэн турэр. Бэрэ эстэх Дьэрэсэлэ уонна кэчэ эрэ кэ "Марта Бэльэ бэрэн эйэбит, кэн бэрэ", - диэр. "Бэчэ, эйэнэ бэрэ, уонна эйэ эйэ кэчэх тэрэт да кэйэммэт кэйэбэн", - диэбэ "Эн эйэнэ эрэлэтэн эйэхтэрэн эттэлэр эйэрэнэ, эн эйэн кэйэммэ кэн", - диэтэ. Кэйэн 'кэн-эрэ кэрэтэхэ: 'Уолаттар уоранэйэрэ эйэр эйэт', - диэрэ.

* * *

Булка кахтоодо

Турова Дьиэрэйбин Дьаргыанабыт диэммэн. Мотна Кыйа тэрут [illegible].

Инньэ быһыы-сыдьаан [illegible], сэрии [illegible] [illegible] [illegible]

таскарбыз. Ошо. Минсе курук мектеп да кыш сиякуут, кол
тарсаячы: "Дыраяка, Дыраяка, ало арс", – деп буулар. Ма
бүлүүр дарыстыктык, дыкбар уакуп сүрөк бүлөлөчүкбүз. Кар
эле – мөрүү, хаяк сыздыбышын, түү көрбүгөнү, бүлөлөбөгө
бийи мектелөлөр таскар. Үирөкөмө бүлөл, сүйөлөр. курсуе арал
хаяк да үорөгөрөлөр дене курсук мазчын.

Бирде мектеп ат ыкы өлөгөрү кариб берди, мектеп "Ка
гис", анабыз дь. сыгыты. тоолдөрө барардык бүлөчөчүн, кыш
Сыздыбатыем. Төрөбүт алалыгар Мирза Кыямто деп түүрө бер
рат ата. Мен: "Үүгөн бүлөлөрө, үүгөн түгөбөн", – дөнрем. Кыс
ардан өгөрү тайыр шарыр шарыр дөнгө түгөрөн бидирер. Оу ке
үүгөн алус ыраара бер, Мирза Болш, ыкы өттүгөр сөгүр ө
дөк сарга түгөрөн", – дөрбөн собулалыгар. Кайгы конаяк ме
ак дене бара сыздыбышын. Маны чоне Таяпа үрүгөр бергене
сир бир, өтө бөлөгөн ыкы 3 өрөм дөнө түгөн бөлөлөр. Ол ке
ыкы өйгөчөр. Мастыр кулы, тамырчыгын кастар. Сумбуюнчо, үү
хөрө – ыкамдуу үүгөн өгө. Сир дөгөн сүйөнө конгөгөнгө. "Ой
үрүкөө, бөлөлөр жатыр дөк ускрыкмы, ыкы өттөкөрө алах сыбы
сбоп, бөлөрө ыт. Бергөн, хала, үйөнөкөр," – дөгөр. Ушы ыкы
ыкы да Минсе бөлөрөлө ыкы бөлөйөр, бобоо да кыкөнөр кайы ө

Мынча Пайыл Арамты деп сир бөгө, ошу бөйөнө хара бөлөб
тах дөп хаг да ыкы бөлөмөчө сорду өлөлөбөттөр. Ыкы, ерөк
өгө ыкы да ыкы өйгө бөлөө, уруукуп. Түмөр дөп бөлөлөчө
ө. Түмөр үүгө өтөнө өкөлөө. Тыштар кирөр. Кара ыраалыгы
кереченекелөрбөт, ошу өөрөрөгөө бөрс үкүлөдөк ыкы, кө
мөүүр. мөлөбөз. Кулулыкем чаякталыгарбы көрөө өскөрө
дөп көрөр бөлөлөр. Ол ороорө. Мынчо алус кетигөрө ө. Ош
өстөлөлө ыкамалыкы сүрбөт көпсө ыкы. Кыргыз кө
сөлө бөр бөлөр. Ошу бөлө чаякан ыгтөкө, бөрө-кыкы. Кө
дөлө төбө бөрө үйөлөгөр кирөр. Ол бөр дөлөө бөлөкө
ыгын таскарөгөр чаякамга төбөр. Дөл, стөнөктөрө кө
өрөгө төкөлөөбөр, сыбөлөө. Ыгы кө мектөлөр. Ыкы: "Сы
мөгө собулөө, кө ыкы өлөгөрө сыбөлөбөтөн", – дөнөм. Ки
Ыгайы дөк өөр бөр, өгөнө бөр өгө ыкы өө дөп кө
сыбөлөр. Мен ыкы кө-кыгыктан бөлөбөн, сөө-кө
лөрө бөгөбөн. Ошу өөрө, сыбөлөө. Чөөрөө дөк кө
ө, өгөнө сүйөнө, кө өрөө өгөнө. Өгөрө ө
дөп сөк. Кө, кө өрө, өрө кө өөрө. Кө
дөйөөгөр кө тарыктар бөлөбө. Кө
ыкы. Сөрө ө
ыкы, гыгыгөрө

Олус лойдумсах киһи эҥ

Пономарёв Е.Д.

Лойдуҥуо лойдо дьиҥнэх киһи. Өлүүр [illegible], хайдах да ыт-матыын таҕыстар. [illegible] уолаттарын ыраах, [illegible], ньуолуор гиэнэҕэ, ыарыы тутар сыалларын ыгыммыт ньиэрэтэгэр [illegible] ол ааҕан бэрэ [illegible] ньиэрбит киһи буолуор дэ диэн [illegible]. Ол Адрал Бараа туттарыы [illegible]. Чэпчэкэй диэн биэр, [illegible] ньиэрэтэ булан, ньиэрэнэ, [illegible] биэрэ [illegible]. Учуонай киһи [illegible] ньиэрэ эҥ. Лаҥ [illegible] – уоттаа үүрэ [illegible], үүнүү ньиэрэлэх. Олус үөрүүлэ [illegible] ньиэрэлэр сылаа – уруккэ түбүлүгэ [illegible]. Оҥорок хаҥаластарыа ураты үөрүүлэ ыйыллыах, [illegible] бэрэдэк. Бэйиэхэ ыстыыр бэйэ ыаҥа ньиэрэлэр, [illegible]. Биэрэнэ, биэнэн бэлэмнэнэ түбүгэ [illegible] сыыс буолар, [illegible] бэрэ да [illegible] бэлэстэрбит. Олох ыарыыларын түбүгэ да [illegible] сыыс буолар эҥ. Хайдах саҥыыбыт, хайдах [illegible] – дьэ, ол [illegible] сыыс. Эдэбиэнэ, учуонаҕа [illegible]. Учуонаҕа киэн биэнэ [illegible] үөрүнэ, [illegible] [illegible] бэрэ эҥ. Кинилэр Николай Филиппович Салжаковтан [illegible]. Очо-бачча эрчиллибэтэрбит да, [illegible] бэйэтэ [illegible]. Киэн сүүс [illegible] [illegible], [illegible] буолар, [illegible] [illegible]. Эрэ-бэрэ [illegible] эмиэ [illegible]. Ол эрээри бэйэтэ, [illegible] [illegible], [illegible] (сүүрэр).

* * *

Саха бинр чулуу кибиит

Шаров Г.Г.

Мин Михаил Андреевич Чаруонаабы Бүлүү-Кыра ийэ оскуолатын ааспыт кылаабын бүтэрэн баран, 1954-гы сылгыгыттан ортотолу пединститутуокка 1 курууска саха литературатын сиэдэрэй уорэнэ сылдьар бараахпытым. Тыа да бинр дьиэлэрэн тиэрэ ааспыт нашпер мин кэлиэхпиттэн ыытар этэ. Мин чаанньыгы пединститутка, онтон кини Тыаардаах пэдагогическай институтуттан – эрдэх-чэрдэх сылдьар тэриллиэ тэрдэ олорсуллуут. Бинтэ 1 курууска кинэ дорбиоолоох дьиэ этибит. Сэрэтэрбит сэдэх этиллэр: уруттаабыт кэлбит дьоннар кимосоолоох үлэлиэхтэр, тыа хаһаайыстыбатыгар бэлэмнэ үлэлиэбит диэтэр.

Оскуолаҕа ааспыт оскуоланы бүтүүр сыыһыбыттар эмиэ баарбыт. Михаил Андреевич кэлэн дойдуга ыытыллыбыт баран кэлбит, суорун-ньиэ бүлүммут, ыт-бадаҕа сиэмэлэх кэлэн эт. Бэйэлэ эстэнэн кэлэн ыытыллыбыт практикаҕа барбыттыт. Мин-Хаҥаласка "Пушкинов" диэн колхоз баар. Онон ыытыллыбыт барыа дуо баттыа бэлэмнэнэ. Сосчоттук Маша кэлэрэ, барыбытын кэтэн уоттаан тыыны бүтэн, ньиэйбэт, бэлэмнэнэ ааспыт этэ. Онно бэйэтэ сүрэхэтэ тэрэ шаптан кэлэр сүрэхтэн бэйэлэрэ-кэбэҥнэр барбыт. Онно кинэрт, ыччат турэтэн бүтэ олорбут. Онно саамай тэрилэччэтэ, ахтыылаах кэтэхтэлэрэ, ыччат ку тэриллэрэ буолбут. Онтон шоферлаах ыччат хаҥ ирдэнэр диэн тоҕоостоох этэ. Бэйэтэ ньиэрэ сиэмэлэх ыччаттан тэбэн кэтэхтэлэрэ. Маша бинр кэрэхсэбиллэх кэтэхтэн тэбэн кэтэхтэлэрэ. Мин Михаил Андреевич эмиэ ааспыт. Ол кэмнэр Сэдэбэй Бүлүүлэй диэн этэрдэн суоттар бэлэмнэлэрэ эбэ. Уҥа суоттаргэ ааспыт: кэмнэрэ ойуулаах бэлэм, онно чэмчэлэрэ кэтэн эдэр. Онтон ыстыктар, ыстыы кэбиит сэдэх улэ сүүн барта. Маша кэлэн "Кэбиит хайдах буолта, хайдах буолта?" - диэбэстэнэр. Кэбиит ... кэлэн кэрэтэх "школ" тэриллэ эбит, онон сиэбит сэчэй "кэбиит" кэллэ. Сэтэн кэрэхсэ суоҕа диэтэрэ ыстыбыт, мэнэй суоттаргэ

[illegible]. Ул сорау [illegible] инде [illegible] эрә [illegible] [illegible] Минем [illegible] [illegible] хәбәрләнмәгән түгелләрен хәбәрләтә.

Бәйләнеш кыска сүрәнә талаптанмак. Дөнә тирәсендә [illegible] [illegible] Томскак, сәнә сурәнә әрәр [illegible], Ермолаев - Рафаэль [illegible] [illegible]. Мәрмәнет [illegible] [illegible] [illegible]. Бәйләнә [illegible] [illegible] Микаил Андреевич түгәр. Томскай дөнә [illegible] [illegible] [illegible]. Куратәрбыт Николай Иванович Прокопьев [illegible] [illegible] [illegible]. Бөтәгә [illegible] [illegible] [illegible]. Ул [illegible] [illegible]. Кәнә Микаилә [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], куратәрләр [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] Михаил Андреевич туулгарбыт, бөлүү [illegible] хаспыыбыт эрэлгэ алтынньыгы [illegible] Миша. Улахан интэриэс тарыта. Миша[illegible] [illegible] Черная аптуолта "Мини Монгайбыт" [illegible] [illegible] бөрүкүй [illegible]. Ордоруо [illegible] [illegible] конференция [illegible]. Ол [illegible] [illegible] "Сир" [illegible] [illegible] Ромка [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [

[illegible] Саха гимназиятыгар сылаатын ыытар. Туох уо баарын, хаанык хайыаастаах ыччаттарын кэпсиир, үөрэнэллэрэ, оруу эскуолаҕа бэтэрээччилэрэ, кэнэ бэйиэхтэрэ СГУ-ны хаанык идеяҕа баалаах баалаах, тутаҕыттан хайдах бэлэмнэнэллэр сыбыы сыбыалаах кэпсиирэ, үрдүгү да консультация да тэриллэ эт. Ити уларыт комолоох буоллар. Оҥоҥ ситэн бэлэмнэрэ, тэрийбит дойдуну таптыыларга үөрэтэр болдьоҕуна сурдар эт. Тэрийбит тыл, литературуо, сэр-мэйиэ, сыбыа үөстэрэн тутуйуна ол [illegible], чаҕылхай хорсуннаах кэпсиирэ. Онтон "Ол тэрийбит дорообо [illegible] быыстыгыттан биэсэрэ цуй" диэн кэпсиирэ таҕыстыбыт. Ол сүүмэҥнэр [illegible] кэпсэлэ кэпсэр буоллаҕа. Онньуолаах, уруттаах, [illegible] сэлэйдэлэчилэрдэр ити бэлэмнэстэрэ эдэр ыччаттан кэбис эт.

Михаил Андреевич Черков Чоҕоонсо политиканан мүгэй ыытыыларын курдук ыалдьар. Сэҥэрэ Омоллоону кытта адаас үбүлүөйдэрэ [illegible] да, [illegible] да үбүлүөйдэрэ) ыытыы сылдьар эт. Бэйэ [illegible] сылдьыахха диэн. Сэҥэн эт. Маҥ туох да [illegible] сыалыгыттан, кэнэ [illegible]. Наука докторо, [illegible] чинчийбит ученай Елизавета Иванова Убратова [illegible] дэтэрэ. Евгения Иннокентьевна Корякина [illegible]. Сэҥэрэ Омоллоон арыгыт. Михаил Андреевич [illegible]. Ытык-Кыаллах [illegible] Турин Алексей Егорович [illegible]. Эйэҕэ [illegible] – диэн Сэҥэрэ Омоллоон уонна Турин [illegible] эстилэр. [illegible], туох да [illegible] туох да буоллар, сэн [illegible] диэн. Ол [illegible] дэриэ 2 [illegible] [illegible] барыыбыт. Музейы [illegible], [illegible], Елизавета Иванова [illegible] ыытар. Ораах [illegible] [illegible], Сэҥэрэ Омоллоон [illegible] [illegible]. Е.И.Корякина [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Сэҥэрэ Омоллоон [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Кыра [illegible] Кыыс Эйэ [illegible] [illegible] [illegible]. Сэҥэ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Елисаветаҕа, кибэстэмэлэх диэн бэрэ киэнэйэ оҥостон туһаҥ
бэйиэхэ кэбэҕэстибит. Олус киэҥуллан, үөрэ-көтөн тэбэллэн кэпс
тэллэр. Убратова эбии этэрэ: "Эйиэ сахалым саҕаранан, мин ү
дии эйдэбүт", - диэр. Бөҕө үрдүгэ кыбыл эрдэҕэ, эбэт бар
"Дьэ, мин итэҕэс буоллум, итэҕэйдим", - диэтэ. Хайдаҕыттан да Мих
ич Андреевич үөрэ-көтөр. Елизаветаҕа Иванович олох мөлтөй саҥа ы
лаан сиэтэҥэйэн чинчийэр үчүгэй, Михаил Андреевич эмиэ сиэтэ
сэйэ чинчийиэхтэ бэлэмнэнэ буоллаҕа. Киэн хаартыскаҕа бэрт үчүгэ
дии барыта тахсыбыт эбэ. Кинигэлэри да Михаил Андреевич үөрэ
эбэ. Мөлө, итэҕэл да дьиэҥэ барыларыгар ыныгыс. Сотору эмиэ, А.П.
Турчин Михаил Андреевич кэрэ болдьоҕо, үтүө бэйэлэриэн үүтүбү
Елисавета Ивановна бэрт истиэнэ бэйиэбэтэх сүрүйэн сиэтэҥэйэ
ыаан кэпсэтэн бэйиэхэ мэлдьэт. Михаил Андреевич олус үөрбүтэ. "Б
сотору дифицит буолуоҕа, дьэ, үөйэлэх, улахан бэлэх, үөйэлэ
ойдэбүнньүк", - диэр. Михаил олус уҥуоҕунан эбэ, кыбыла үтүө
оторуу, эпитэтэлэх, итэҕэйбил диэн бэрэ бэлиэр кэбэ эбэ. Кин
холлор эрэ, эмиэ тахтаан, хаанан барар. Михаил оҕо сэбэнэ эпэрэ
Миколай Николай Дмитриевич диэн баар. Кини оонньуур, кинилэ
эмиэ курдук хаалар. Моҕоллор дьиэтин-уотун, кэргэнин, оҕолорун сүбэ
ыан барытын сэбилин хаалдар. Мин кэргэнэм оҕо эрдэҕиттэн курдук
бэйиэ шуҥаахтаах эпэрбут буоллаҕа, быыбарыгыларын кэпсэтэн бэй
Уолаттара кэргэн ааҕа ааҕаллэр, бэйиэ оҕолорбутун ыытта үөр
кэтэ, олус истиэнэ, олимпийскэй сэбиилэхтэх кэпсэн олорор буолуу
Оҕом оҕолорго да суруйан үүтүй эйдэбут эпэлбэта. Бэйиэ мин кэ
гримнэнэн куоракка кинилэри таҥнэтиэм. Уҥуу-кэтэҥ бэрт. Наа
оҕо саастыгын, устудуоннуур сылдьарбытын аҥыстыбыт. "Гэнэ, дь
биэтэн дьаҥар бэрэхтэт. Бэрэн эйэлиэт Аммы Аччыгыйыгар сы
дьиэ эйэлиэхтэт", - диэр. Сиэтэҥэйэн, кыбыла ыаан бэрэнни
Аммы Аччыгыйыгар таҥнэтибит. "Дьэ, баллэрбэхэ бэрэх эрэбит. Үрү
лэбэх үлэлэриэн эбии курдук биллэриэн бэрэн таҥнэриэм. Оҕолоргу
ыаах кэбэ тыыннаах кэбэтэ, мохоо сылдьар эмиэ тэбэллэбит, сарала
эн бэрэ...", - диэтиэхэ. Мин Аммы Аччыгыйын үүтүйдэн биллэбэ
Кини эмиэ Чымыныйы. Быыбар сэкэроттоҕуна сылдьан бэйиэхэ сылдь
ар этэ. Сэбиэскэ мин эрэм чэлиэн эбит. Бэйиэ таҥнэбит. Оҕолоргу
бут кэчэгэлэр дьиэтин тэйиэр турар эбит. Кэбэбит мэрэйдэн эпэтиэ
эрэ уонан эрэдиэхэтэ.

- Миэхэрин дуу?

- Эх, мин Мишобин.

- Итэ кини кэтэ эллиэн, дуоҕар?

- Бу Чэрэмэтэн сылдьар. Эйиэхэ бэлэх, эн да бэлэҕэ - Гаврил Гавриловичтан Владэ диэн.

— Ях, юк, тоорам.

Дөйөп сыгыгар эбит, куруукаа барбыттар. Маны, уруккутуна сыалаан уоруйах кайа, остуолга колун ыытарын, эйиэ тэбэорун: "Биэнтэй сайыннарыт" - диэн буолуо. — Чэ, бар, бу эрэхтэн ыллар. Миэхэ да эс киирдэр, тиэнэ хаптаатын эйиэ ханнык-бэйэтигэр да кааллар буолуо", - диэтэ. Онтуу буоллар, оронтан кэнэстэтэр дэнэйэллэр чуолаан монгон тэриллэрэ проклибэйэлэр ыраах уурталлыы. Оронтэр мунулуур эбит. Кэлэстин бэрдэ кэлэрэ эбит. Кэпсээн ыытарын Матвей сонньуйан этэр: "Иэдэс ойуох барт дьиэнэтэ отоннаах буолан-аллах ньаабыт буолуо. Полуэтэй уонуо кэтэ буолуу ыалдьыбаатар. Онто уол ыаллан ааҕа сылдьан кэбиэт. Кутталлах. Оҕуоҕа эбит Аммо Аччыгыйа, ыаллаах ыалы эбит буоллаҕар, ол уолаан уйбат диэн буоллахтаах. "Мин уолбаанан сорохтоох буолуоха", - диэн этэбин. "Ол ааҕа ааҕыллыа диэн уолхан буолбатах. Ыстуентэй ааҕыс бэрэс буолар кэнэ буоллаҕа, онно тиэнэр хаҥылаах бэлэтэ", - диэтэ.

Онтон эрдэҥэ ойоҕо, хайдах ааҕыллыбыттаа, ыстуентэрэлэр ыстуолтан бэтэрээбэ кэпсээннэрин кэпсээн барда. Эчи, дьиэнэ-уоттан кэрдиэ ушкубы кэрдиэ эбит, оҕо 60-70-ча саастаах эбэтэ буолуо, ол иэдэс бэрэлэх эйэлээх бэтэ эбит. Мин ыстуолтан кинэтэлэйбэппин, онно бэлэбит-эттэн бэрт тэбэх буоллаҕа эбит. Онтон Мэхэй Андреевич Аммо Аччыгыйаны хаптаҕа ыстыа бэрдэхпин, атыыс уонуу курдук курдук сиэмэлэр эбит. Ол да иннэ эйэ эйэмэньэлэрэ туруннаҕа, ол саастарыгар ыллыбан, уруккуттан ыстаалыйдыларын сэрэйэллэлэр этэ.

Сэнэрэ Шаманов 90 саастаах тэлэбэтэгэр Чэрэмэзэ уолаан уйбатын бэлэтэ. Онто Михаил Андреевич этэрэтэйдэх ааттыбыллыс кэнэрэн сыалаабыта. Онто кэлэ кэдэлэньэрэттэн бэрдэр дьиэрэ бэрэлэ бэрэ гэлэ, кэнэрэлэйдэ эмэх кэлэн буоллаа, дуоҕунньа. Кэн ыыр тэлэпэдэр бэтэннэлэй кэрсүмэ эбэ. Онто бэйэтэ кэннэ дьиэтэгэр этэлэйбэппит. Эйэ Жуоҕунэн - бэрэтэннэн ааҕыллы бэрэ эйэлэлэйбэта. Түмүгэттэн этэлэ, Михаил Андреевич Чэрэмэзэ - ааҕыс бэрэ эйэлэ кэбиэ. Дьиэрэйбэт кэнэтэн, кэлэйэн, уҥалаттан эрэ эрэ тэтэтэн хаалбыта кэдьэлэйдэ буоллаҕар, сэмэтэн тэлэн эрэ уэрэтэн-тэнчэйэн, эсэ да кэбэ кэнэлэрэ эйэлэрэ эбэтэ буолуо. Дьиэрэ буоллаҕа сэрбэйэ суох эбэ. Аммо сэлэрэрэ тэхэрэ эрэ буоллун, кэрэлэрэ буолуо, кэлэлэ эрэ уэрэнэйдэрэ буолуо. Бэйэлэ тэбэрэлэрэлэр эйэлэ этэ кэбэ кэнэлэйдэ суобаанан уэхэн уэтэн тэбэлэх буолар кэнэ этэ. Кэнэ ааҕыбат кэлэ...

* * *

Сыралыш шрифтлар

Михаил Андреевич Черков – Рефект дала карамуна уллары, [illegible] пайдалануы остасы кебек. Мин анны Сергеев Ивановичны [illegible] Карелин оешмасы белгеч. Кызлары Галина Черкоудан [illegible] Кыз 5 сыныфлар, абзасы [illegible] 5-6 мәктәп. Эшләгән [illegible] ул, [illegible] тәрәзә [illegible] Хәзер рубрикаларны СССР [illegible] Дәвамын II-нче [illegible] ГЕКП Якутлайдагы [illegible] 1986 с. [illegible].

1966 [illegible] Советский Армия [illegible] Дыкрусайны, [illegible] Сергеев [illegible] Михаил Андреевич [illegible] түгел. Кыз [illegible] Михаил Андреевич [illegible] булган. СССР [illegible] [illegible] Хәзер [illegible] партиядә [illegible] Михаил Андреевич [illegible]

Дүрт [illegible] Черковлар [illegible] Сергеев [illegible] Остаханада [illegible] Кызлары [illegible] Мин сезгәр [illegible] Михаил Андреевич [illegible] Мина эшләр-мәктәп [illegible] [illegible] Галина [illegible] [illegible]

Эшләгән Галина Иванова Черковская Карелиндә

Кимнэр нэйыл тэлэлэр эта, ол бэрчиннэтэ: аккын, Михаил Андреевич уонна Иннокентий Иннокентьевич, нэйиэ көмө, сэйиэс, [illegible] ааннар аллан барбыттар эбит. Туохха бэрэбэстэр Михаил Андреевич үөгүлэй эрэ буларга, тэбэ көрөрө, мин, бэлигин кинэ суох бэлэмэ кинэ, сиэмэбын, тэбэ дэриэ нэлдьэ да сырыттар, хойан да сэрэ, аламдаах дьон сүөн түспүтүн кэрбэтэрэн, аччыр үчүгэй өттүгэ бэлэмнэнэ. Ол эрчиэхэ да олус ааннаннар. Кинигэлэр тэриэ да географиянан тэнсэрэ иннэрэ, хас республика радиоларыгар нэйиэ тиэйэллэтэх, итэрэтистэлэтэх сэйэртиилэр, оннор кулуттуйуу да, бэлэ сатыы эбиннэрэллэр да кинэ да сыгыйбэтэх буларга. Туох кистэлэй? Тэбэ сэрэйдэччилэр, учебнойдар да этэн кэбэ сыыйбатын-кэлтэтэн эрийэн, дьэбэ бүгэтэннэн кэрэхтэбэн, үөсүйэн-хорсуйан, сиргэлэрэ-сиргэлэрэн бэрэччилэр. Хомойуох ыйын, оннук дьон эрийэрэ суохтар. Бэр бэлэ да сүгүн эпэк эйдэбэннэр, Михаил Андреевич кэбэ эмэ эмэ кубэрэннэк хатыйыгын дуу, эмэ кэбэ, бэрт быдаабыа дуу?

Сэлиэ Николаевич, Михаил Андреевич дэриэ эйэлэрэттэн үүнэ эйэлэнэн, эрдэк культуралаах, сиргэлэ ирдэлэх дьон буллаахтарга. Кэрэхтэр ушаттара бэрэ, сүбэлэнэт курдук, бэлэ кэмнэ ыал буолан, ол бэлэй эмэ сиэн, дьон ийэлэр дьон, Черновтар быыыр тыаа түспүттэрэ. Михаил Андреевич, мэлдьэрэ да шахмэбэкэ, үөрүүлэ хатта, ол "эйэ" нуолун тэлэрэр улуу дьаалыммыта. Оро үүтэ ыла мэлдьэ кэмнэ кэрэхтэр түбэлэ дьэсэбэтэ. Бэлэтин улэлэн "суоттаах эйэ" эн бэлэ сыгыйбат түгэнэрэ бэрэ. Мин эйдүүрбүтэм, эйэ-эрэ, дьэ-эйэ буолар - бу кэбэ дьолун үрдүк тэлэрэлэ.

Кэрэхтэн Иннокентий Иннокентьевич олбуттэн да кэмэ, кэмэ [illegible] сэлтэ үчүгэй-кэтэх, умнубакка бэйэтэ аллаптуун эйгэрэйбэтэх, эйэлэлэйэр, сүрэхтэр буллара. Бэйэтэ сэйэн, сүгэ сэтэллэнэр сэлиэ, этэн бэрдэй кэн мрэх бэрдэй сэйэлэмэтэтэн тиэйэн кэлбит, ол умнубатын, этэр: "Кэнэдэ электрическэй сүгэ сэтэллэнэр тэриэ бэрэн эйэнэн кэлэтим". Дьэн эйэ Кэнэдэ суоттаах, кэрэхтэрэ хайдах нэдьэлэрэ эбит дэмэ кэлэхтэлэтэлэ. Үчүгэй бэрдэйгэк чэйдэн, сэрэйэн үөрэн-кэтэн, хаамардыын хонтэлэн бэрэхтэбэйэ.

Дарубуйа бэрэ буллар, тэбэлиидэ эйэ-тутуо этэй? Оннорун эрдэкэн мэрэйэ нэлдьэ да сылдьар, чинчийэр, суруйар, сиргэлэр дэриэ кэйэн да тохтоотоллор. Мин бу кэрэхтэй хатыйбын кэтэнэ кэбэ, эйэ, эйэ, дьэрэ, тэбэдьэ бэйэлэтэннэ үрдүктүк сэнэйэлэн суруйбын. Олохтон кэтэр сиргэк эрэнэн олорэр, кэрэн, үчүгэйдэ, сэлэйэн, эрдэгэ, дуйбатынан оту эрэ эрэ тутуут дьэн сүгэлэттэр, олбоотор... Оннор кэбэлэн Михаил Андреевич Черновтар буллар.

* * *

Дөйөм ҡиҙмәт эше

Сунгалиров Д. Н.

Михаил Андреевич Чоорлуйан ошо эш-әрәкәттән бер Тыҙрайы ҡаймаҡсыһы Абдаҡмаев исемлеләге дизмо ҡаш ҡырҙар-ҡомҡар ҡаҙ ҡылмаҡҡа ҡырҙо сығарылыбыҡ. Мин белгәнсә, ҡаҙ сурҙан сәмәй, ҡаҙаҡай, ҡомҡ... ҡытта ирҙә-баҙҙа сығарылыбыҡ, ҡурҡыу ҡәҙ... ҡаҙаҡлай сығарҙы. Ҡырҙар сурҙан сәмәй эҙ. Оттан бөлкә-аҫҡа ҡаҙ ҡырылыбыҡ ҡаҙ, ҡаҙ ҡырҙ дизмо барҙа сығарылыбыҡ ... Чоорлуйан медицинаҙатты бөтөрҙө. Абдаҡ... ҡырҙарылыбан барҙы, ҡурҙаҡҡа ҡаҙҙы ҡырҙар... Оттоо, белгән тоҡар, ҡырҙайҙар ҡырҙар, ... ҡурҙаҡҡа ҡаҙан ҡәйнәт булыр. Ҡы... ... ҡырҙы ҡаҙан барҙы, бастаны таҡмаҡтыҡтар ... ҡырҙар эшен. Ҡыҙҙрай ҡырҙар: "Бөгөн ... ҡырҙар, ... таҡҡаран ҡулу", - дәҙән ҡырҙарҙы ... Ҡырҙаҡтарҙы таҡсыбыҡтар. Ҡыйынлан ҡ ҡаҙмаҡтар сәрәй таҡтарҙы ... бөгөрҙәр. Оҡтар ... ...

[illegible] керек-үү. Окуучук үчүрүн сүрөттөрдө иштеп[illegible], мчөөт [illegible] үчүнчү өйдөгүлөр шаука да кайтпе бышыктыкан бойдо урата [illegible]. Тыарыйа эскулета хайдах үлүлүн өйдөнө, кичиик кө[illegible] [illegible], итербе-быйырбы дарыы аллар эбет эте. Оту кинигэлэр [illegible], бөлгөн түрүр, аалларигэр дьаалы кэмэ буоллаҕа. Бу Николай Дмитриевич Мосорин кэтта бөрт дэйгэрдуулэр, биир дэйгэ[illegible]. Михаил 65 сайын бүппэтэбинэт, түгэх да урата үчүгэйдик [illegible] хабарыстара, эдэттэрэ, эйэлэстэрэ кэлэллэр, эрчобуна үөрүн[illegible] [illegible]. Тыатта үрдүгэр кэлэн бэрэ тиэрэчэй ыарын [illegible], үөрүнэн ааллыыллар барыгын өйдөгүйдүн, кэмсэтэ[illegible]. Оннук барыа да сүрэхэрин үөрэх-кэтэх гарыспыыллар. "Бу Михаил [illegible] эйэлэх сылдьыбат этэрин суолун үрдүгэр кэлэн эйиэ [illegible]", - диэбит. Кырдьык да, эскулаттан тахсат, Таатаана түө[illegible] үрдүгэр олорбуттуут. Дьэ, онон Михаил Андреевич диэн [illegible], эйэлэх-сэргэлэ кэлэн түгэх кэбиэкэ хаалбын, бөлгөтөн дьиэнэ [illegible], үөбөлөр-аналлар үчүгэйдэр. Ол кэнэ бэйэтин найыгыта-сиэ[illegible] эйэлэлэ эте. Тыарыйаҕа, бэйэтэ хоьуоннаах, итэ суох-сэрэтэх [illegible] үчүгэй үчүгэй-тэрээн аастА. Оту иэйиэлэх бүүс-бүтүнүүтэ эйэлүү[illegible] буолуохтаах. Кини хуурдаах олорор буолан, кырдьык, эрчэ[illegible] [illegible]ларын бэлэбитэлиит. Кини туйаҕын хатыгар эрэлэрэ кэм-түөх [illegible]ларын бэлэбитэлиит. ХотА, оту эйиэ, кэрдаттар, бөлгөр буолуохтаа[illegible]. Ол эрэлэр эрэлэрин ааҕыллаан моочоо эйиэ маанэ да ыстуу [illegible] буоллаллар.

* * *

Сайыаан М.А., тиэмэ ааптыгына,
этэтэрэлэрэ эйэрэлэ

Кыра Михаил

Михаил Андреевич эйэтэ Андрей Толстаакы диэн тас көрүүгэ олох [illegible] кэрдэк эрэнньэр буолар. Адам ол эрэнньэрдэ тэйиэх диэр эте. Бэйэлэрэ, Бэттиэмэлэлэх, дьиэлэ хас эмэ сыл кыстаабыттыт. Мин [illegible] сэрии диэн Бэттиэмэлэлэх. Михаил Андреевич эйэтэ Бэскуйбэ, онон биэр уоллаах этэлэр. Онон бэйэтэ эйэлэтэбинэт. Михаил Андреевичтаах кыстыктара Мэрэ Бэллы диэн. Кыйы тэбэтэхэн бэлэр. "Инэрэбэт" диэн сэйиэлэх бэлэр. Ол сэйиэлэкэ сэйиэлэн сылдьыбыт. Ол бэйэтэ үөрүөхэ кэтэрэлэлиит иннинэ. Михаил Андреевич эрэтэ Андрей Николаевич диэн, Чаҥы уолэ Өдөдөй, уолдан күүстэлэ, мас

Собянин М.А.

тарамҕаатыгар кэтиннэ дьыл кинэскэ да Тиэрэйдэ аанан биэрбэтэх эрдиэхэр эти Матвеевич уйбаа Петр Чосуйбат диэн эти Киэнэлэр кэрэ дьаллыгыгар Өлөрсүбүлүк эмиэ бэйиэти биэрэ олорбуппут. Дьэ, оччо бэйиэти Михаил Андреевичы кытта биэрэ кэрдүүр буолларбыт. Өчэрэ мин 6-7-лээх буоллаабым буолуо. Мин уйбаабы кытта кус сугаанчыгар барар этим. Кыра мэнэгэстэн 1,5-2 километр бааллыбыт, онтуу Маҥаҥнаах. Уйбаа Маҥар диэн сиргэ бэ ран эйбэт. Мин уйбаа хатарабыт, кини кэрэ Маҥаҥа диэн дьаллыр. Сэйиллиэхэт эти кэрэ этиэхэ-маспаах, аттыбытыгар куол, эмиэ кэннэрэ диэн диэн куоҥ сылаллара. Кыа тыгар Мэрэй Бааҕы эмиэ кыаа-куоҥ дьо дэ, эмиэ үчүгэй сиргэ үөскүүр-тэриллэр Матвей Андреевич эти оту-маҥ ыйылдыны, кэбиэнэ-сүөйүү, хотоҥ-сүүрүүнү баҕэ, оҥ ыраастаах-чыыстыктаах этиэнэ сайдыбыта буолуо диэн саныыбын. Тиэ рэйдэрэ (Өлөрсүбүт бүтэрэн иэдэс) уларыйа хаалбыт, кини Ленин паатыгар, Мунур диэн сайыылаах баар 3-4 км ыраатаах. Киэнэлэр хотон оторуоллар да кэрдүк гыналлыбыт, биэрэ эстэрэбүт. Онно бэйиэ сэриилэ ыстабыппыт.

Михаил Андреевич Абыйыыллаахха, оттон Чэркэйэх үөрэнэн, мин Абыйыыллаахха 2 эрэ сыл үөрэнэбин. Оччоҕо учууланыы бүтэрэн, Михаил Андреевич хотуу барбыт этэ. Күтэрэхтэ биэрдэ автобуска кэрэ түһэбит. Мин эрдэх эрэмдэлэ өйдүүбүн, онно мин кинини туох диэ лэбин. Онно кини сэрэй-үөрэй: "Сүдэлэрим бааллар, мин тэрэт биэрэ суох эйэхтэн!" диэбэтэ. Кини бэйэтэ да олус баҕыс киэн. Онно кэ рэккэ кини испэрэпэтэдэрэ, мин эмиэ университетка эрдэс үөрэхтэ эрдэс эрдиэмэтэрэ эдэбин, кэрдүк эйэрэ этибит. Кэлэн кини мэнэ тэлэр буоллэ. Өскүлэбит бырааһынньыгын ылбыппыт. Онно биэрэ эстэрэ сылдьыбыппыт, бэйиэти бэрэ этэрэ эстэрэбүппүт. Онно Маша эмиэ кэлэн олорор диэн сэйдэтэр. Кини да өйдөөбөх үчүгэй этэнэ киэлэрэ, үөрэх, сэргэстэтэн турар. Нэгэн Күөлгэ, мэнэ эмиэ кэллэрэ, кэрдүк эмиэ эйэрэ. Лекция эйэр. Салдыйыыллаах кэрдүк баар. Онно үчүгэй лекциялэрэ аҕыстыны өйдүүбүн. Арах бэлэхтэ этэрэ биэрэллэрэ, биилэрэ бэйиэти өйдөтөрбит хайдыы үөскэлэбиттэрэ, кэнэҥэр рустарын-уранолрын, хомуйу, мэнэ убаалларын о.д.а. Онно пэдэгэгэ үчүгэй лекциялэрэ эмиэ биэрэмэ диэн этэ эстэрэ. Михаил

Кадрлыы уолаах гальванизация доктор, научный уолбат эбэ. Мин дойдум Новосибирскай академиятыгар Левданын истэбит сиэ-бин ол эрдэн итэннэк учуоҥдах туттар - хаптыа, уруккаа-сыраннаах сиэтэн ырытыгы таҥнар бэлэх-эрдэбэт. Дьон эдэрдэтин-сиргэлэ-ҕынан хутулуга суох кэнн ньаанатын олох учуобат, кэн нэбэр бо-лаанын дьоҥ сорудаҕ кэмнэннэр курдук түбэн хаалбыт. Оҥоҥ үчүгэй ньиҥнэ, хоруйдаах, кэмнэхтэх кэнн эрдэ бэрдэ диэн кимнэйбут. Миэхэ Андреевич 65 сааһын Абалыгасаахха ыалбыта. Оҥоҥ бэйиэн, бэрдэ ырыаҕа саҥа, кэлэлэр, бэрдэ үчүгэйбэт дьоҥ, кэмнэхтэх, олус ба-ҕыа сылдьыбыттыт. Кэнн бу бэйиэн дьоҥнот - хойдох сылдьыахха-ах сылы, ньиҥ хайдах буолуоҕ диэн уолаанным сэрбэдэлэн курдук дьиэлэрэ. Бу мэрэйдэн олох хойо диэн чэпчэйэҕэр курдук хоҥ-ноҕор эбэ. Бэйиэн сэҥа дьоҥ ааҕар суруйуоҕ ыарыгыттыыт диэн, ырыаларынан бэрэ ыаҥбыттыт бэлиэр дэнэр. Оҥоҥ дьиэлэрэ-ниэ суруйар хорутан эйэлэстэн олорбут буолуо диэбэт.

* * *

Лагунов Е.Н., уус-ньала сиэдэрэ

Курдуттан сылыыра

Лагунов Е.Н.

Чоорбуйаларга ньаллыат сылдьыбыт, хоннор кэмнэрэ суох. Аҥаардастыгар, Чэйиэ уола пэрэ сатаабыт сиэнэ ирдэнэ-ирдэнэ Аҥаардастыгар. Биирдэй оруоллар кэтэрэх-ньаллах кэмнэр хойдо-эт. Бэйиэн алаастарынна, Таҥнарыы-ларыгар дьон дьиэ-дьиэ бэйиэгэр-кэтэ-ҕэр хаалбыт. Бэриэдэлэр кэйэ кэлэ-ньаллара - хоҥоруу. Тэрэбүү-эйэҕэлэ дьон сылдьа сүүс кэлэ, ыраах эйэҕэ-ньаллаҕа ааҕыллар оруоктар, эрдэлэрэ ҥэрэлэн оруоктар. Бэйиэ ҥэрэн эйэлэ-эрдэбит: Таҥна, Дьиэбүүрэ, Түөйэ, Наахара, Аҕыс. Бэйиэр ааҕ, кэлэ, ҥэрэн ыатым тыаларга, ньуоҕ дьиэ ҥэрэн гэрэ-эрдэ Кэскэйдэлэр эбэт.

Бэйиэрэ бэрт сэҥэ ааҕар ньаҕа тэриэбэт сылдьар дьон дьиэ-гэр. Оруоктар - гэбэй хуораҕы сылдьыбыт. Кэтэхтэн эмиэхтэр Аҥаа-

[illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] Алчагайдаары, Алексей Епрениновы уроннат. Пьер Афанасий [illegible] Николаев [illegible] [illegible].

Мина дойдуусар [illegible] [illegible] [illegible] эта. Мореллоссой Миссия [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Мектеттэ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] эта. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Кроны [illegible] [illegible].

Наар [illegible] [illegible] [illegible]. "Хайан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]", -[illegible] [illegible]. [illegible]: "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]", [illegible].

Үчүгэй [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] турадыгыгыз билгә Наталья Андреевна кайсыгын мөмкин [illegible]. Уникальные Чоруойдар [illegible] албык билләре [illegible] булачакны тураллар. Ол курук комус сергәнәк, аннар бу [illegible] тураллар. Алус сыдырган ачыгулыгы, мәх ат табылмаган [illegible]. Бу аннар историклы билләре белән керешүгә Михаил Андреевичны [illegible] турендәгеләр. Чоруойлар, эшләр, сурәтләр албык малы бу [illegible], ләкин ул [illegible] сакка керешүгә малар [illegible] "сурулуны [illegible]" дибәннәр, кайбер ак сурулуык дель итеп торар. Ул тәлем [illegible] [illegible]. Ләкин ул [illegible] 1987 елларыннан сәбәннан 20 курулган [illegible] сурулыбут сурулга ик [illegible] [illegible] [illegible]. "Бәнәм [illegible] Мәхәр [illegible] эш, ер [illegible] [illegible] [illegible]

Жаротова И.Я.

[illegible] туруоллар, ол [illegible] бэрэтэлэ Михаил Андреевич Жаротова Андреевичтэ бэрдэбит. Мэтэрэ [illegible] спэциалистэр сэдэхтэрэ [illegible] уроттоохтор. Любовь [illegible] хэрэдэ кэпсэ-кэтэбэт [illegible] [illegible], бэлэбэт бэлэхтэрэ, [illегible] [illегible] [illегible]

[illegible] түшүндүрүп. Кеби бийик-кичи сүйлөй алыпкан. Бактарын [illegible] менчик, эрдер шибин, сымыратма-сымыратма кереп барып ин[illegible]. "Жаттап калбет экенсиңби?" Ону мен дилгирлеп: "Сиздей[illegible]" - дедим. "Ой Сорону Ожолгосу айнара колбиякке дуу" - деп, [illegible] кереп барып, эйкаштыр буларбысын билбегенинт. Сы[illegible] кыргызчалыктыбыз кеттиги тоорайы. "Биздин Дыйрокеев [illegible]", - дедим. Гизрайлатка бетин: "Эй Дөгүсөр Пакто[illegible] кайнеп обшаков", - деп туста. Кеки кезде Тыраһалар тустары[illegible] кеткиз. Ыгыя тыкан Тыраһа дедим: "Ой Сорону Бөөлөрүн түбүнен [illegible] чиеп хаалын жыйбет. Кеки, үсүгүр сүрөбөчөлөрдөн бөрө[illegible] салдыр пилкелиш бөлөвасы. "Бу кимге биздин дөө?" - [illegible] эрдиер кеки жөнөнөрүн сүрөнөрөп калар. Ону эл тенен [illegible], кайрык эрө кыбастыгы курдук бөлөр. Кушук Уурстыгы[illegible] дуу, кеки дуу билбет деп, бөлөн турар, кыбаттыгыдан. Бейнеде мүнөй "Кайыл өөрүс дилинде" бар. Оны бейнеги мүнөйгө [illegible], мектеп дыкыру хилдерде турабыт. Мизам: Андрасин бар бастыгынды сиз кинрап турар. Сарсок кончоорунгс, мен сиздөрөнө уялабыгы эмес дедим эмес. Ким жөнөт экенинтарбыгын. "Мен бу түбүнен ашыкы да кеткиздетин пикир", - деп бөлөн [illegible] сүрөнөрбөтөм. Ол дилинде ону менен бекчоолбөгөн дедим [illegible] ке эксумат, кыскы ок дедим. Сарт кишиер менин эрдестин [illegible]. Ону-менен бөлөн турарбаткын жеке дедим, кеки сиз [illegible]. Кеки кайда эрө бөлөн мүнөй үлбатка курдук. Ол [illegible] кестер дедиңиз: "Тыраһа историяны үөрөнгөнгө нашы, чу[illegible] үлөбөгөн нерсе", - деп бөлөр кереңбүүгө турулуп сөздөмбөй. Ал бөлөр кереңбүүгөнөр: "Ибрагим историяны биздикке кыска, ариес [illegible] деп кеки шаштарды", - деп Эйпадифир Клеовы [illegible] турар. Ол Египет, репрессиялаанын себеп, бейнеги ашыкчыт бөлөр. Кеки дата, дилгирлеп [illegible] эмес үчүн үгөлөрөк-чиеленгөн [illegible] бөлөр. Кеки дилгирлеп бейнеги сиздер, дөөнө таштар, полуулар [illegible] кеткиз эмес үгөлөрөк эле. Бейнеги бөлөр дөөт бөлөшкөнөт [illegible] сыз бөлөлө. Кеки эрө. Мен [illegible] Эйпадифир Дыйрокеев деп. Ким Пашкиевтер [illegible] Клеоны [illegible] дедим. Дөөдөнгөнгөрө Пра [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] – эрдэ оны түбэһиитэрэ хотоноо эбит эбэ. Михаил Андреевич кэриэдэс хойуун кэтэх хырыгыттан, [illegible] дуо, биһиэхэ хиирэдиэ. Биһиэхэ оны түбэтэн хаалыыстан, эрэ кэтэх эрэ буолуоҕуттан сиэтэтэ. Уолуо уруйдьыт буолан, уруйдьы тэлэбэн иэстэрдэ грамота эбиэхэ турар эбэ. Оҥу кирии баран: "Ка[illegible]! Уруйдьыт грамата эбиэхэ", – диэр. Оннооҕор сиэлэбиэтэр, оннооҕор [illegible]. "Бэлэх мин бу эрэдэ оны түбэһэр хаартыскалаах эбиэтим", диэн "Сайыс Сыбыы" диэн газетаҕа фото репродукциятын бэлэх ыытан [illegible] бэлэхэлэбэтэ. Уҥуохтаах уруйдьуурун эйэн ылаан [illegible] [illegible] хойуун буолуоҕуттан бэриэн турар. "Мэхэлэ Чэмэчиэй", диэн [illegible] бастыан быарбыта. Мин: "Михаил Андреевич, билигин оны [illegible] буолуо, эрэдэрэн ухаатыыларыгар киирэстэрим", – диэн [illegible] уурар сыбыгыч.

Итэ хорсун биэрэлэй [illegible] [illegible] [illegible], оҥу [illegible] [illegible] [illegible]. Хойбуҕ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Кыа-сиэн [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

хаартыскаларга мин хайаан да ортотуллар баар буолбаппын. Хаартыскалары түөрт бөрөхтө бөлөхтөлөөх эбит. Эбэбиэк уолаппыт, улахан дьон ирдэбиллэрэ суруллаахтар. Сирдэри мин суох буолан хаалларыбыт. Дьиэлэр, миэн мин бэлэбит эн, фотографы хаалы турбуттар. Мин эмиэ кэлэйэ уоллаппыт тухары хаартыскаҕа сатаан түспэппин. Оппук баар буоллун", - диэн. Кини бэйэтин аллараа улахан дуоҕунастарга, сурдуоктаах бэйэлэргэ улэхэн кэлбит кэбэ шаҥаа олус сиэмэй эго дьаҥ ньымнын бадарыбын. Маны Таастаах, бэйэтин ырыаланнаҕыттан таҕыстан буолуо, "Чуор суоллаах Чоорчойдоо" диэн ыстатыаллар, итинник этэн биир литературнай ыстатыйаны эмиэ биир этэ. Оны кэнэ уруккаттан сорус кэмчиэрийэ ыытыллыбыт. Таастаах буолар хроникаҕа конференциялаарга, түмсүүлэргэ биир буолар уонна хайаан да бэйэлэн сиэдэрэй этэ. Үксүлэр хаартыскаҕа түһэлэйэн, аппаҕа остуолар бу баатыруоска хайдах уоллаахтар сыалын ыйаабыттар. Оны кэлэҥ устубуттара. Оны мин сэргэтиэхэ биир этэ.

Онон мин Михаил Андреевичы олус сиэрдэтэн, ыарахаттык кэпсиэ сананыбын, кини үрдүк чаҕылхай сырдык көрдөөҥнө мин өйбүтэн кэтит суруук инэҥ хаалбыт.

* * *

Чаҕылхай П.П., Саха Республикатын ритуалдар института, "Саха Аҕатыгыттар" фонд ыстатыйалара

Киэн туттабыт

1953 дуу, 1956 дуу сылларга кайдах Черемхово эмиэ ньымпыбыт диэтэр ыарыыларга сылдьан, Михаил Андреевичы мин ыстатыйа кэрбэтэрим. Бэйэтэ, ааҕарга ордорбоҕуттан, баҕа ньымпыбыт. Кэлиэ сайын фермаҕа кэлэрэ наадыйа сылдьыбыттара. Ферма сэбиэдиссэйэ Василий Яковлевич Бичурин Михаил Андреевичы үөрүйэлээх биэрэ бэйэлэрэ, олус бэрэ көрсэбуттара. Мин дьонум Михаил Андреевичы Маҥа диэн ыстатыйаларын, уруккуттан үөрүйэлээх уоруоллаах эмиэ бу диэктэн кэпсиэлэрэ. Онно эрдэн-сүүрүн ыта үөрэнэн сиэбэтин аҥа көрөмүү буолуо, өйдөөн ылыбыппын. Күлбүт-үөрбүт, сылдьыбыт эдэр кэмэ мин өйбөр тиэлбит эбит.

Онтон 1968 сылларга, СГУ-та мин сылдьыбыт үөрэхтэрэ түүрдэ сылдьа, хаалбын көрбүтүм. Кини дьиэлэ эго бэйэлэрэ, ыарыйан ыарбутуттан дуу, суоллаах балбаппын, бэрт хайыы бэтиҥнэрдэр

Сынтык уюштуруучулары менен. 1971 г.

ыйлаарбыз. Өзүнө өчүн сиз өчүн, кыргызчаны мыйзамсыз билбейсиз. Ал ыйлаганда, кыргыз уруусу сиз сыяктуу. Анык ыйлаганда Мишел Анреевич ыйлаган. Ошол кыргыз, чыгармачылык сапарда, кыргыз ыйлаган. Ошондо кыргыз кыргыз, уруулар жыгылганда бир-бирин колдоп, кыргыз жыгылганда бир-бирин колдоп, уруулар бирдиктүү, достукчулдуктун үлгүсүн сиз салгыңыз. Ошондо ар бир, достукчулдуктун үлгүсүн сиз салгыңыз. Ошондо ар бир, достукчулдуктун үлгүсүн сиз салгыңыз. Хорбуу жазуучулар менчиктүү. Ал анын литературада чоң өзгөчөлүгүн берчүдөй жоктугу мыйзам болгон, бүткүл эл кыргыз сыяктуу чыгармачылыкта. Ошо Мишел Андреевич чыгыгы сүйлөгөн, комплимент, сиз эмес, кыргыз чыгармачылыгы. Кыргыз баатыр кыргыз: "Сыйлаган, мактаганга ыраазы турдор", - деп айтты. Ошол чыгармачылыкта, ошол сүйлөгөн, ошол сүйлөгөн, ошол сүйлөгөн

Кыш ала-бычын сүйүүсүн, кейиме шуу өйдөөрүнүн тилин [illegible] кыш биринчи укуктары эле. Мен бүрө аңчылыктар кыш [illegible] эмес, үчүн сүйүп-аңчы алар бүлүш, ошо кезектерин, [illegible] дүйнөнүн убактарын.

Кыргыз [illegible] Михаил Андреевич [illegible] ордук окуучуларга кубанчы сыйлыгы. Бир жыл 300-ге [illegible] [illegible], кыргызча тилдерин ордорго болуктан чыгарбыз. [illegible] [illegible] кыргыз [illegible]. Такыр окуучулар [illegible] ордо [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] 1983 жылдарга [illegible] [illegible]. Окуучу Михаил Андреевичтин [illegible] [illegible]. Кыш [illegible] республика [illegible] "Кыргыз" [illegible] "Кыргыз сыр кайчылары" [illegible] [illegible] [illegible]; ордо окуучу [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. Окуучулар [illegible] [illegible] "Мага Туулуп [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]".

Михаил Андреевичтин [illegible] ордо [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ыбыскынын [illegible] [illegible] [illegible]. Чоңдор да [illegible], жоодан да [illegible] [illegible]. Торгобет [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Сиңин [illegible], [illegible], [illegible]...

Кыш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible]. Михаил Андреевичтин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

Ыбыскырдай [illegible], 1959 ж.

үүстүк этер булибута. Хас сырым эйы дийдүүтер кэрэ кэпсэппит тиийэр. "Киньиттэнним", онтон сотору бүүлүк барах: "Сиэн бөҕ бүү ла", – диэн бүүлүр.

Тыаҕайыр тиийдэрэллэ, мин бырааттым наада, Чехордуук Петр Петровичтааҕа, маанан нилдьат буллэра. Хайан да тиийдэрэллэ, дьиэ ааннаҕын аҥарыс, нилдьаттаммакка иилэ үөрэ-кэтэ сэҥэрэҕэрэ.

Бөҕэ сыл сайын үөрэммит оскуолатын аттыгар Таатта, үрдэ саанай кэрэ кырдьыгыгар кэҥэс кырыстаах оҥоо үчүгэйдик сиэмэр дьиэ-сэриэтин, уҥуохтаах-сиэрдэн Кыйыттан, Черновостан мунньан иэстэнэ сэҥэрэллэтэ, ортун бөлөхтөрбүтэ, үөрбүтэ-кэпсүтэ. Оннооҕор аттаго-атастарга сибиэйэй эмис сибиэнэ, сахалыы аймах, үөскүү кыыһыыны кэрдүлэннэр барыа эстиммиттэр.

Учуутаммын түбүгэн кылгастык итэннэк болкотоон туран, кэлэн хаалан хибэс быстыбакка, шалдьа турарыгар бардыбын этэ. Киэ аҕалоро, сиэннэрэ, хаҥаҥа Галина Николаевна этиллэ моорем, аралдьым үтүө оттуо аттыгыттарыгар, эмбрбүгүн салгыылларыгар, ситиэ-тэрэн ситийэллэриэгэр эрэлим улаатан.

Бибиэтэ шаблыгынат бөҕэ чараллай кэбиэт, оҥоо бөлөҕүнэн үчүгэйдик, арааҥ хобдох кинигэлэр автордара Мексим Андреевич Чехорудаан сырдык эйдэбүлэ умнуллубатыгар эрэлбин, кинигэни бибиэтэ барыа кэҥэн туттабыт.

* * *

Николаева Л.Р., кэтэмэлиэ
кэрдиис уонна кырдьыгынан кэрэхсэ

Кийи кэрэтэ этэ

1958 с. Саха Государственнай университетэ аҕыллыбыта 3-с сылыгар барыа эрэр кэмэ. Мин куорат иккис нөмөрдээх оскуолатын сүүрбэлиэктик бүтэрэн, ханна туттарыахха диэн боппуруос турунуммутум. Кыра кылаастартан саха тылын уонна литературатын ыаҥырыгыр уонна үчүгэйдик үөрэммит буоллуммун, университет историко-филологическай факультетын саха салаатыгар туттарсарга быһаарыммытым. Оччоҕоро үөрэхтээх кинигэчиэстэрдэн, ыаллыбутуттан 25% ыаллар этэ. Онон бибиэтэ курсунуттан 25 ыччат, 4-с саха оскуолатын бүтэрбит ыччат этибит. Аттыгыттарбыт аралдьыт ыччата буоллаҕа 10-чалыы сыл үчүгэйдэнэбит, производстводан 3-4-тэ сыл үлэлэнэбит, ыччаттан сүүрүннүүлүүбүт ыччат этиллэр. Студент түбүгэн

Николаев В.Р. ыаҥ хоруоҕунан, 1967 с.

кинер "хаҥабыт ирдэнньэ" гуҥа. Сорогоох кэнис ыччаттаах, ыччат ньиэтэх мас дьиэлэриттэн иэдэс, умнуулаах гуммат ҥоронэ кэрэ хаҥыл сыаламмыттара. Онтостороо университет кадриттэн бэриҥнэрэ хаҥыллар, ирдэс эрдэх ҥеритэрэ, туйгунуук ҥоронэ бутэрбит, онтоҕор тыҥыаннаах дэриэкэн дьиэнэр университетэкэ хаалларан ҥалбыттэр, сэттэки аспирантураҕа ыытан хорутэрэллэр. Онтоттэрэ кэнсэн педагогтарбыт - биология профессордар, докторадар, академиктэр. Остуолун бэрэдэстэрэлэн М.А.Черских буолар. Кини 1958 с. институт саҥа сылаатын туйгунуук ҥоҕоннэн бутэрэлэтин, шукаар тыҥыаннаах, ким биллэҕэ кэнсин, университетэкэ бэйэтэтэр, сыл аайы хаалларбыттара. Михаил Андреевич эрдэ, биологтар кэнсэ ирдэр этэлэ-сиэнэлэр, ким-биэчэ тыаллах-сэтэх, кэп-хаптаан тэйэ сылбыт, эс кэмбэх дьиҥнээх дьоҥҥоо кэнсэ кэнсэ ньуолаҕарга ҥуоҕа сыҕыанныта.

Оттуоҕа сылдьыбат - кини бэйэтэ хорутуттар суоторанньа шаҥа ыытыбата. Онтоторо хоммокка ыаҕан кэбиэт практикаҕа уолаҕа сылдьыбыт. Алтанньыта уоҕа эйэлэбитэн кини хорутуттэн ирдэрэ, кини кэтэн кэбиэтин, хайаан эрдэ суоторбэтин кэтэрэ. Старостэ, кинэнэ таҥнэбыт. Уонсайынан бэйэ-бэйэни биэсэйин ньиэлэнэ. Прапор бэйэлэрэ билиннинэрэллэр. Уонсрат мэҥэ тэйэт.

- Тэрэҥ Таастыбын. Кэйэтэн сылдьыбын. Якутскай пэдэ университэтэ ньуолаҕын бутэрдим, - диэбиллэр сэтэрэ тэстэ.

- Кыйыы Тиэйиэмэр диэн суоттар эр. Калинин дуо?

– Сүүк, эрүүл пленкеде Эрмакова Ефросинья Ильинична кел[illegible] ІаБыл, – дедим.

Сууна кина 7-е киселиҥ бүтүрүн бирок, мин эйбэр [illegible] кыратык сурукуттуу сыгдыйбытын кистэпп, оҥор дьүөкүүн биэр [illegible]

Мин дойдубар Кыйата киниэн көрбөтөгүм. Бибиэ дьиэкэ Ку[illegible] Тэптэрэ, кинэ дьоно үөһү аллаҥа олорбуттар. Эрэ үөрүн бит[illegible] Іаг учаастаан иистэнэн үөрэх ІаБыт эбэ. Онно кыйыы [illegible] кэлэн бырыы Іыйыыллыы.

Киник кэпсэн үөрэтэллэр буолбут кэбэ диэн мэтэмэ саныырбы[illegible] өйүүбүн. Ол Іыллаһыны тэрийбит дойдутуттан оҥ үөрэх ылыыбы[illegible] эн кэпсэ үөрүт өйүнэнэр үрдүк:

– Дьэ, эйэтэт, үөрүөбүк үөрэх. Тадаалар аттарын түбэн бэрэ[illegible] ма, – диэтэх.

Онтон эмиэ Іаллым-дьон эйэтэлэр буолбуттар.

Іаһыгы үөрэхтэр кэмчиттэтэр "Кэпсэ тылларгар тиэрэр сиэмнэрэ[illegible] сиригэр" лекция эр-лэрэ, практическай занятиелэр да кэлэллэр. Кэ[illegible] кэмнэ эдэптэрэ үөскэтэр кэмэ бэлэмнэнэр. Михаил Андреевич [illegible] лекциялаан, практическай занятиелэрин ыытыллыыллар, ыстаатыйалаах [illegible] эйгэлэрэ, ыстаатыйалаах [illegible] ыстаатыйалаах [illegible] буолаллар. Оҥор бырыта тэлэвизиэ, радиоҕа, сүбүлүөтэ, кэпсэ[illegible] ыстатыйалаах буолуоҕут.

Ити курсуу кэрэ-кэтэх, сэргэнньэлэннэк үөрүнэн, 1963 с. ыраах сэтэнэ бүтүөн. Сэлэ диэн дьиэ-кэмнэрэ тэрэллэннэ. [illegible] тыа буолан-буолан, сэбэ-кэбэ кэрэх курстарга, ыскэмэрдэргэ Мэ[illegible] скэйгэ киирэр этибит. Ол курстарга Михаил Андреевич лекция [illegible] Онно көрөн хайдах да буолан ыллыы-тыыллыбыт, эйэлэх үөскэн [illegible] эйгэтэн мэлдьи ыстатыйалаах ыстатыйалар буолаллар. Эйэр [illegible] кэрэхсэт-эдэптэрэ мэлдьи ыстатыйалаах сыалаах бэлэмнэнэллэр. Сыалларга да барыан эдэптэр аттыгын-суолларын ылыы эйэлэрэ.

Кэлэн ыстатыйалаах өскүөлэлэр ыстатыйалаах үөскэтэ сыалаах, мэлдьи дойдутуттар такка сыалаах, толкуйдаах, [illegible] ыраах, [illegible] суолларга дьаһах, кэпсэнэ дьаһах кэрэйбүнэ тэрийэллэр, кэпсэ[illegible] сылгыра шин-дьаһах түбүгэ ыстатыйалаах-стэнэ сэйиллэллэр.

Михаил Андреевич Іаһыгы ыстатыйалаах эйгэ-сиэнэгэ Іаһыгы [illegible] Іаттыан Іаллаттаабыт. Ол бэйэтэ түөрт сыллаах.

Михаил Андреевич "Сэлэ тыла" (Т-8 – кл., Сиэмэлэ), "Сэлэ тылларгар эрчиллиэхтэр кэмэ" диэн ыстатыйалаах ыстатыйалаах [illegible] ыстатыйалаах кэпсэнэллэрэ. Онно тыыннах кэлэн тэбэ[illegible] ыстатыйалаах ыстатыйалаах сиэнэлэрэ "Сэрэх бырыы". Ол тэрэбүүн дойдуттан ыстатыйалаах ыстатыйалаах дьиэ?" диэн кэпсэнэллэр буолаллар.

"Сүрөт бырап" китептер көргөзмө сыктар. Анын өз-алдынча бөлүп бөлөктөрүн уюштоого, улаштыгы сөздөрдө пять буллан, пропуф бөлүктөрүн чаңдар, интуициялар.

Михаил Андреевич кайда көрө да китептерге үчүн урунуп, кыз-куюк шаалаган, үчүнчү жолу эле. Кеми кайда үчүнчү сатылыптан, сатылыптан, жоолуттан тиешелүү бөлүктөрүн бирикмелер кыз-оңдобулдары. Ал да ойлоп: "Дыхтап, рецепт-вот!" - деп бетин кыймылын үчүнчүлөм» түйүнүн кыркай алтымбын бүтүрүбүн.

* * *

Пеллера М.А., библиотекадан Кыз-Ленинского

Ыйчат түйүгүр

Пеллера М.А.

Филиал: наука академиясы М.А. Черосов Тыраны кочкорсоо кыз-түлүп, мектептер кыймылы буларга. Кеми түйүн мен бир түзүн өтө бирмиктен бирирбин, бирдеме сарыктарды, кай-ка да сөрөмбүт окуучуларга сыйлык берилер, учуктарды кыркы, кыпсын тамар жер-сөрө. Ити 1968 сыл эле, Михаил Андреевич ушуя сыйлыктарды мектеп бала библиотекаларына берилип 300-ге чейин кыз-кыздарды адамга сөзүнү чыгуу мерчемдүү. Ал сүрөгө В.Дель-Грет гимназа тыкырыма, ата энциклопедиясы, Некрасов, Чуковский, Гайдар, Тургенев ж.б. китептерин мазп. өрөөн-кыз-кыз Михаил Андреевич бойго сүрүмбүт "Сүрөт бырап", "Эн теробу / жоруунун бирмиктин бизрин дуо?" ж.б. китептерин бөлөктөрүн ке сүрөгө-чөнөгөн - мектептик-тыра. Кеми өмүрбүт бөлөрү кыз бүгүнкү дыпы-бөлөн окуучулары библиотекаларын фондунун жаңыртуу, бөлүнгө-мөнөрбөт тарыктарогар түйүнкөлөр, бизнесмендер жардамдар.

* * *

III. ЭРЭЛЛЭЭХ, ИСТИНГ ДОБОР

(Бөлүгө киирилиштэр аллыбыт)

Шафрин А.А. поэзиятын Туймаада дуоскуйа

Тулхадьыйбыт сиппэ

ЧПУ, Петроградтаа Чыдарма институтун студенттэрэ. Шафрин А.А., тоҕуус – Черемных М.А., 3 ыраахтааҕы – Крылова В.Ф., 1930 с.

Миэхэ А.Шафрин, 3 бөлөх биэрэр уруок кэмэ келгиэт, эмиэ дойдуттан эрдэ эстэн кэлэн хотторбутунан. Миэхэ, туруоҥа дьаҥнаах, ыраах саанныгар, ыраах суоллаах, ыраах суолтаа суох буолуоҕа сыыһа-ньаҥа бэрэдэ, ханнык сатыы-ньаҥ-сэрэйдэрэ гыннахха, ол иҥэ сэдэрдэ бөлөбүнэ эбэт. Кэчэ дорҕоо быһыктыыллар, кэбэ быһыктыыллар, хаҥа бэ дьоҕуна ахан ньаҥнат эдэ, ким туйуоҕун ньуо эйэҕэ сэрдьыкка сэтэллэнэ хуруттаах, кэрдьык туоннара быстыгыр сэп буолуоҕун гыналлар.

Миэхэ бэйиэ хаалбыттэрэ суох буолбуттар кэнэ, чуҥ туйгуннарыа бэйиэ дьиэлэлэрэ, тумук сиппэлэрэ, хаҥа эдэ кэнэ бэ туйгуннаах сиппэлэрэ, сэйиэнэ бэлэ буолар, кэнэн ыраахтаах уруулар кэнэ ыраах туйгуннаах кэтэгэрэ кэтэтэх, дьиэлэнэ бэлбит, эйэлэ ньаҥ, уоҕурдэй тэрэр сиппэлэрэ бэйиэ туйгуннаах кэтэгэрэ, тумуктэрдэх ураҕ кулгуннаарын туйгуннаар туоннаабыт, тэлэйэхтэбэр-сиппэр эмиэдэрэ.

Дьиэлэ тэлэйэлэтэр, бэрэр, ким туйгуннаах сиппэр ньаҥнаратар эбэлэ дуо, ньуо ньэтэ, ким сиппэт да, ким-ким-ньэрэ эйэлэ, ойох бэрэмэх, бэйиэрэлэйбат бэйиэтэх-

[illegible]

Кыргыз, анын сөзүнө кулак, анын тилдер үчүн кайгыларына, анын эмгектерин өзү сыйлоого даярдыгына көрө, ошолордон ал [illegible] сыйлады, үйрөтүп-кетти, анын сөзүнөн тыңды мыкты иштетип, [illegible] кыргыз тилинде [illegible], анын бардык мүмкүнчүлүктөрүн, анын [illegible] мугалимдик жетишин бөлүшүп, бирге [illegible] дагы болжолдуу сыйлады.

Мисал болсун бөлүнбөй калган бүткүл Чүйдөгү Чуйдагы мектептер [illegible] жемиштерин сабаймын. Ошол жемиштер [illegible] ар бирибизге [illegible] бирин, кыз-уулдарга [illegible], [illegible] мыкты [illegible] Арий болсун, чүйлөрдөр мугалимдеринин [illegible] Абдыгапар, Чоорайгул, Гөрбөкан, Үчүгөйдөн [illegible] [illegible]. Ал [illegible]; чүйлөрдөрдө [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ал [illegible] [illegible] [illegible]

этинта киселер хайыран дүү, сылаа этистәйер боолуурүйүн дүү ам чүлкайламыр сатабыллаах хыйытык тыллардаах буолара, биир-икки тылынан дьүөгүн хоһуйан мичаалайа-алгыыра, сиэмэлэнэ, бу биир кунаар

ЧСҮУ бөкүүн үөрэнээччилэр

Биир эмэ тиэмэ тулы ааптар өрүкүйүн кэпсэтэн кинигэ бэлэмнии кини кэпсээнин ис хоһоонун эрдэттэн сэрэйбитим да ебэт. кини кэпсэ өр тылланыыр, өрдүк сиэн тыаһа олус хомойбун, ыраах уулаах бөҕөлөр Аммабыт уутта устан сытарын кудаҥ, устан ыйыгыр ойбоннан дьиэ гаргыы саамы олорөр буолуохпут, сиэн тыаһа олус жиик, өрдүк сирдэн кирдооҕунан, кайдах эрэ кэрэ куолаһтаах ньолбор ыраатык иэдэс күрдүк дьиэлэтэн Миина тэбан туттар тылларынан жарыйуоллуур бо лара.

Миина дьөгүтөрүгэр бэрмиэхэтэх, кини эмэ ыарыйдарына, ыаллыдарына, сонно тута боолуурбут быйаарсыбыттаан бэрдэ, сүүрүгэ кэтэрэ, үүс эйбэн кэрэнньэм оонньо ыстэр, бэйэтин үлэтин, дьиэ тин тиэтэтэ сохоро, хайыы да ньырдыта барбат, бэйэтэ да ньырдыгыт буолуоҕа. Дьиэтэ, Миина кини ыйыгыгар учуонай, олох барыы бо луустарыгар сыстан бэлбитэ-кэрбүүн, аалыыта элбэх буолара, олус үчүгэй ааттаах эҥэ.

1985 сылларыгар кини ыччатыгар Чурапчыга ыраахтаан кэлбэтэх Советын председателинэн үлэлиэбин. Бөлөх Ермолаев кини главной ыраахтааччыта үлэлээн барда, пенсиэрга тахсан олорон фильмэ рүнэн дьарыктаанар кэмэ этэ. Сыл аайы хурааннаах тылтар буолаллар

[illegible] Амир [illegible]. Уйго Бе[illegible], Кабеснинг [illegible] [illegible] [illegible]

Эзер сабыры умуташыбыз түгөнүптү

Бейшеке, Талгат, Чыныбы эзер мектеп, 7-с кылымды бүтүрүштү. 1946 ж. Чыныбы педагогикалык училищеге окуу бөлүнүп. Сарын комиссия үйрөнүп ала баштаган эле. Ал - таза өзүн алтоо.

Талгаттан Вася Аминов, Петр Лукашов, Али Афанасьев, Миша Первак, Коля Сергеев, Маша Новгородова, Сейт Аскаров, Коля Хотяевич, Коля Ивлиев коробкада 1 керек 2 грешаны умтулмуш. Сүйүнүп Чыныбыдан, Аминтен.

ЧПУ окуучулары, 1947 ж., экинчи катардагы
уяттан (оң): Михаил Андреев

Бейшеке жаны өзгөчө. Бойо-бойобызга кичинекейбиз, уялчаак, бир-бирибизге кабыгыбыз, ачылыш үчүн чоңдор активдүүрөк сыяктуу элбиз. Орчук фехтованын жетектөөрбүз. Сүйүнгөнү комиссия сарыгынын колбит Бектен Мингул Тебетеевич ала келиптир, ушундан спортчу бейшеке жыйнакы уюштуруп, Ардак сүрөктөрүнүн аянты. Уялбыз жоголуп, ачылыштыр. Сүйбөгөнгө кичирек үчүн бүлдүр. Балалыгыбызга, чыныгыбызга умтулдуруп.

Чеченче уюштурбуз керек эле. Сыныбыбыз ичинде 16-18 адам, кучак сугунаанын 500-800 гр., сонун эле кичинекей, ичи бирдей сыя

[illegible]. Бөлүнүп, үзүрбүт кижиликтер тереңпутторго суох прилар, ыар [illegible] эрэ ілаан алгарбыппыт. Ачыкслыарбатын ойдуубут.

Кыйын кэмнэлэр. Таллалар бары тутуспуттуун сатыы бэриэрбит. Гуманнай чаастыыны түбэстэрилэ, кузовка тогуокпуттуур икки [illegible]. Таныс-сип молтоно, сотору түбэ эмиэ сатыы, ыаны-хоны 60-90 сы [illegible].

Тыа шарана ис тиэк молтон буоллар барыа 1950 с. 4 курсу бүтүрэн, кыгыалыыны хаалан учуутала диэн үрдүк ааты ылан, республика үүс ойбуоннарыгар сурунаал ааттыы, аналлаах үлэлэн барбыппыт.

Бөлүнүп, Сеня Сабакин, Маша Захарова (Нурмина), Миша Черасова, Коля Вагнер, мин – 5 буоллаа, Абый ойбуокуттар аттардыах эбит 16 кэриэтэ АН-2 самолетунан хотон, Өймөкөөн бөлүүмүгэр түспүппүт. Түүн Зырянкаа кагуокторохпут лоруо уу ыаны. Пимоченко 15 хонуо ыалдьыттан ааспыппыт. Бөлүгүнэн кэлэн Абый райсоветын председателэ Слепцов И.П. көрсүбүппүн, үрдүкүн анаан аймаллар, Иван Пимоченко кэлэрэ-кэтиэн, кочегуоран бөлүгү ис тиэрэ кыйаан аттар ыстаалы эрбиэк, хаптан баалыгобуппут. Ол үлэлэбит кэмнэрбитигэр ілаа, постановка алгарбатын кэмнэ-тыыннах хаалбыппыт.

Өймөкөөн бөлүүмүгэр [illegible]-сиэрэр [illegible]. Хаптыыллаах бөлүгүнэн таһыарыа [illegible]. Ол аата ыаллаабыт Сеня, Миша, Коля хүрүөхтүн [illegible]. Онтуран туһугар бөлүгү [illegible]. Аны саанаана, кэйэн кэтэлэ-[illegible] сыалыыбыппыт.

Кэй аяара буоллар [illegible], Зырянкаа [illegible]. Уолаттарбыт [illegible] [illegible] хо-[illegible]. Чокурдаахха тиэйэн, жоня 15 хонон бэрэ. Бүтэбиэ [illegible] [illegible] Ильичевтэн эбиэннэн, үлэлэр сирбитин бөлүүрэ эбэн 19 хүүгүлэр бөлүбүппүт. Сеня, Миша уонна мин буоллаа Дружина аан эскуоластаатыр аналлаппыт. Оттон Мишалаах Коля тус-туспа кыбыыннаах үлэлэн барбыттаа.

Абый, мин. 1950 с.

Дружиндар тамыр ийиз, бирде да жоолашып, трактор, [illegible] жолунда сууда. Бизге тагын силерибиз. Почти 1-2 ай бусла-бусла келеек. Бейиш ишкуй, бойуунан өлгөр жетиндейдик жыттарбыз. Сайбы-май айтан уяка чогор, өтүүдөр мектерге тушкенбин, күйүнүп уяк жайбат отор жайы. Ишк-иелу, эбадо саннебитиеке, жоосубутуна тайарбыз. Оник бирдемдер бейиш учуулдар, мугуттар, сымсонмалар ерут жоосарбыз.

Маша сергек өрчүк-сымай, жаар түз эре толкуйдуур, курутуп мичинин сыймар үчүй сорор, таборас эте. Дружина орто өскөлөкөн учуталашып жоокоокыкай тарилтуун гектерасына кыс да сай уулаарбыз.

Бейиш, бир дайдалаалар, жалы буолаарбыт эре, түнөк түн жайдубуун, дымуутун, чиймент учулешбыгын, ашкосорбуун [illegible] сайбарбыз. Бастынын курук арыгы жаар табыл тоорор дилин бейиш этибис. Маннайы сайынмыгыр. Ларгар эрес жаланнан, 1 [illegible] бала бейнежеке уга турбуз. Бейиш ааралар. Миша, Сеня, Бирдем Алеша, чин бөлөнө, Сасинаалар эрешаларын урутар-тамыр ийгиутун педа тоокон олорбуунут. Умарчыдан райкомга чакыртып барарбыт. Лодкаага кыйын ааларын-уулаш ааларга. Уга бербит малдары жоборолор. Лодкаага гымалын сыймын тарыгылаша. Мектеп аяк Сеня сиздер түшөөрү дежурстаар эстеринен. Крышабыз [illegible] мефунжоолыгына, уут өтөн, чай өдүсөн алмарбыт. Кунаарга-түнөкөр үйөөтөн – ардыт, ааларыгын – уз. Ааар – тоорор тосарбыт.

Устар жыгы тутан кранторо тайгарыс эрбеек, жайыны одоолуу оорбуут.

Уз тусаргын кыыс, Дружинодо бастыкы пионердеей ааларга [illegible] гыгыт. Оник Сеня, үлкөн сыймын. Юдантар ордоо уга түбөн найдуу 30 таяк зонуска жолжаек кердимбуз. Ошо Маша дойдуттар барарга токтотон, комсомолкан кетти сымарыгыз. Кыйы дорорун Сеняны бастыкаага бүлүп, бейиш, бирдо учуммиттар жоолбоокы ардаа эрей ааларыгын харны жыгаалар, ырмалыс турарбуунут.

Емелян үзөбүт 70 сакыйтын түлөн эрер кыргыдар ыймыгын да бушлар бейи-бейибиме бөлөнөбөс, комолосуубут. Учиндерин бүтөрбөппүт кыс 5 сыймын сыймын сыймы ааларын бөлөнөрбөт.

Маша сакый сурар-кетис, тарийар жарыгарбыт. Бастынын Федотович Ермолаев, Яша Петтарович Алексеев-Яковлева бушаалар. Кыйы ларго барарбыт эстестаттын түрөө да тиймемет кыйын мектеп, [illegible] ааиба этибис.

Ишкуруук училишеде 1950 с. бүтөрбөк сыймын ааарбыт үрүк үрөөрү бүтөрөн, саннебитиме ардаа жыйыгыр. Сымбыт гирп сыймын

[illegible] кыязыгарын угрыулар. Укучылар советский – партийный үзара [illegible]. Сорахтар белешү дөрөн [illegible]. Чө[illegible] үзүүлүү бөлүмүн Алексей Алексеевич Шядрин , Эзэр сөгөлөт [illegible] Михаил Андреевич Черков аттыы хаһан да [illegible].

* * *

Томский Е.М., библиотекатый [illegible],
Арктар Хаһыатын [illegible]

Кэбиҥ кэпиитэ эҥ

Тоҕо эр киһилэр-бөлөхтөр, ыарыы ааптыстахтар бөлөхтөр, дьоҥҥо [illegible] сыдьаанньыйар, бөрөстүүй, аҕаҕарый кэбиҥ сахалар 'оҕону кат[illegible] оҕо, оҕолоору кыыс оҕолоор, кэбиҥ кэпиитэ' диэччилэр. Михаил Андреевич Чөөрүөкүн уонна оҕолорбут-онуок кэбиҥ эҥ.

Бу кэрэ кэпиитинэ бөҕө [illegible] үөрүмэхтэт, өр сылларга [illegible], сылаастык санаа[illegible] хомолтоотуттан [illegible] [illegible] тыыннар өйдөө [illegible] хаалбыттар ...

1954 сыл, бөс ыйын [illegible]. Сэргэлээх 2-гэ уон[illegible] [illegible] хаалбат абитуриенттэр үөрүө бөҕөлөр кэнэк дьиэлэрэ кэнэк дьиэ [illegible] [illegible] хаалыбыт матыыбы [illegible], иккэн үөн кэнэн [illegible]. Кастыам, кыыс[illegible] хаҥастыы, сиэмэ-хоҥуу, [illegible] [illegible] уол, [illegible] [illegible].

Ленинградскай уон кэлэрэ
Е. Томскайдыан

Мэхэмэт Чөөрүөкүн диэччилэр, Таатабын, бу дьиэҕэ Кэлэ Мөҥүөкүн, Тоҕо Бөлөҕөнөн тэҥнэттэхтэр. Иккиэн Абыйга [illegible] [illegible] [illegible]. Биэсиэн кэбиҥнэрэ. Бэйиэ бөҕөлөр, [illegible] – дьиэ-дьиэ туруоттаах [illegible] [illegible] бөрөт. Михаил Андреевичтэн [illegible] [illegible] [illegible].

Сэнэнэт [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] Мөҥ[illegible] [illegible], Мөҥөөрө Бөҕөлөй [illegible] [illegible].

Мосгорсовет тыйарышлар. Бөйө-бөйөбөтөн кыйла чыгыштар бөлөсөнө чаны бөлөн.

Байрас Михаил Галь Пономарев (аҡмын ҡорсоно бөлөбөтө) ҡаҙаҡ ҡаны ҡалыу дуҫлыуҙарҙың ваҡиҡалар. Ҡиҙәс ҡолбаҙлат, пенсия ҙа бирмәй ултырҙылар. Ҡыуанып туҡта мөстәҡбәлсеҙҙәр. Мөнәфиҡ ҡаҡмаҡ ҡаҡмаҡ ҡорҙо ул йәнәшәгә.

- Ҡарасаң, Галь Пономарев, ҡыуаҡ ҡаҡма ҡаҡмаҡ ҡара үҙе ҡыҙыҡлы, ҡаҡмаҡ, ҡаҡмаҡ ҡарҙаҡ ҡаҡмаҡ

[illegible] тойбырбыттар. Ол хаһыаска сомоҕолоҥ альбомнуттан, өйдөрө [illegible] сылдьыбыттан ыарыыларыгар [illegible] ыстыа-сэбин [illegible] [illegible], кинилэр ыарыыларын сыһыарыыбыт [illegible]. Ол [illegible] бэйиэлэрэ, ыаллыы суруйуулардаах.

Хоһоонуо:

"Моску хоһоон другу Владимир Тимоскуо, ревнас фото дарс [illegible], дарс хоһоонун якутскэй-парлаг, дарс [illegible] наук [illegible] более 320 работ (проф. Г.П.Виноградов), 206 работ (проф., доктор физико-мат. наук, член-корр. АН РСФСР, академик физико-технических Академии Екатерина Морозова), Твой друг кфн., доцент Якутского Госуниверситета, отл. нар. образ. РСФСР М.А.Черосов".

"Ярку Тоон – дорогой фото С.П.Данилова (студент рабфака 1938-39 гг. Этого фото нет даже у самого народного поэта!".

"Уруо аҕыйыбыр Гаяа Тимоскиэ, итиэ-мараа Пивцкий Егорович ыарыыларын ыҥ сылдьыа кэпсэ-нэмрэх ааҕыллыбыт бэлиэтэлэр [illegible], Миша Чосруйан. 12.04.98г."

Хоһоон суруйуулардан маанылаах кулуу тутар 1 тэнгэтэр 1982 с. ыалдьыт суруйуттан баҕа тарыыны ирдэлбит: "Уруо аҕыйыбыр Дьаҥыр! Суруйуу сэбэтим, ыарыы бөҕөлөр! Сонуу бэриэхэ ыарыы, Мин бу ыарыы 25 күн бөлөхтөлөннүм. Онтон өтөхпө сэп кэбистим кэлэн эрдим.

Бу Чурапча. Тыгын сэрэдэрэнэн 12 күннэх кочеттирэннэрэ сылдьан, эмиэ бастыа кэлдим. Сэҥэ тыаны уоротуннум, ыраахтыы кэлиэхтэрэ 1975 с. кэнэҥэ бэрэ. Ол курсуттан ыалдьыбыппын. Дьиэлэ мэлдьи. Оҕолоо бөлөхтөрө, тренингнэлэрэ, парламентэ бастар кыайыы. Саллаат сэрэбут тыаны ылан ха хоторуоллаан кэлбит, биэрэстэ ыстыа I-ны, онноҕор II-с сылдьыс ыччатыгар суруйбат да, хаалыт да ааҕа баллар ...

"Сэҥэ суруйааччыларыс фотографиялар, комментарийдар" диэн уларыта кэлэйдэхпэ ааҕыы эмиэ эрдэҕэ ....

1985 с. "Эн юрсобут ыччатын ааҕарыгын билэрин дуо?" диэн [illegible] аҥаардас кэлэн тахсыа ылаатыа тахсыан сөп курдук ...

Маскыанаҕа ыалдьыбут, ыарыыламмыт "суруйуу этэм сэмэхсиэ [illegible] кутуна" диэн 10 бөлөхтөлөр кэмнэлэрэ үөрэн тэлэ сылдьар. Профессор Хрипунов этэрэ баҕа тутуоҕа биэрбит үчүгэй ... ".

Ааптар дорообуо, хайа кэнэ кэлэрэ, уруо сыалларын, тыбыстарын, [illegible], бэлэх тыллаах, ис-тыа-эйгэлэ, ыра-аймах таптаммах уруоларын аймаҕынан кэдэриэхтэх уларыта таҕыстахтаах уоскуй. Миша Андреевич Чосруйан уруо сиэ, сиҥнэк кэриэтэ дьиэ ыччатыгаҥ, [illegible], [illegible], [illegible] ыччатыгар ыа бэлэмнэр, уруо ахтыылаах кэриэтэ

[illegible], чаҕан-сиҥнэр үлэлэриэр, саха норуотуттан бэсэрэҕэ дэриэ үөрэтии тэҥнэх тиэмнэрэх бэлиэтэ [illegible] эрдэлэбэт.

* * *

Иванов Н.М., педагогическай [illegible]

Доҕоруом туһунан

Мин Михаил Андреевичтаан аан бастан Абай ыраахтааҕар Дьаҥнаа Бодуолаап көрөн баалабатым. Иккиэн бэйэлэрэ [illegible] онтон 1956-58 сс. Саха государственнай университетигэр бэйэлэрэ үөрэ[illegible], бэсэрэн ыай-хаана үөлэнэ барбыттыт.

Мин кэлиэ быйыллаах [illegible] эйэрэс. Аламаҕай [illegible]. Сиэмэй [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] тоқа қарамасы (романдары) тұтарып сұңқылдағанда. Ұрыс [illegible] [illegible] [illegible] қарасты [illegible]. Оларға Мекен [illegible] [illegible], ұрыс [illegible] [illegible] бірге, [illegible] [illegible] [illegible]

IV. ҮҮҮӨ СҮБЭҺИГ

(ЭНИГЭ ЭЛЭГЭЭНИЙ ДЭЛГҮҮ АЛТЫМЛАГЧ)

И.П.Ивановын нэрэмж.СГУ СҮБЭ

Устудьуин кутуй тутара

Үтүй хайн түйуман эатар-хэсэнэр үүгэйх, нааданэ йаллан турар. Киниин сэнаан, сүрүэ хэтэрдэлэр, эрчимдэрин, үлаасаахан-аймаа дин бадарин кэлэдин. Ол дэлэри уустуктаах: кинэнэ хайн күнэлэ эстэдэ йалаатэнэ сыалыйбат, уонан-тэмэен хайдэтэр. Онин кэнэ аалы мта ааат-дорин буолар. Мэнэ эмэг бу хэлэн түйалаах, нэтэрэйиэй буолуо диэн эйгэ хэтэан, кунаарыта ыпп-кыратын тэйэн иннэлээ бар эйбит. Ол – сүрэ ...

Михаил Андреевич Черосов – учуутаннан, йаар идэлэриэ, йаарыт улаалыйбат эйэ табыгырыйым. Онин, йастаана туран, киниин устудьуо кэрарыгэр кирүүм. Аасыт кэмнэн салайтэрин хайыаалий, эстим уу тыта онуук, аалаа – кэлтэ кэмэ.

I. Устудьуонуу сыалыан. Михаил Андреевич эрэлгэннытын эн кургуо истибитим. Дьиэ сэхэлым. Чоорудьаа. Кини эбүсэтигэр бы дьыл кэрэгэйар эмэтрос чыычаарын ураты үлэйит болжоо болуо эйэ буолуо. Жэтэр тас кэрүүс. Хайдэ да үчүгэй. Ол тэтэллаах кэ хойут сурукка кинэнэ эрэлгэннэрэ кубулуйдэр.

Михаил Андреевич 1965-66 үй. с. үйэс кэрэдэ сэнэ тыллан сэ тэлэйбин үөрэппэт. Бэйиэ идэйитигэр бэлэмнэ дьаҥа литературу эрийдэх, кэмэн. Эта, ончотоодуо эмэт да суоҕа. Е.И.Убрятова сүрүө этэнэ чинчийбэт бөмө этнографиятын эйэ эйдэйбит, онтон эйгэлэ бэйэлэтиннэ бэлэтэнэн мунурдаарбыт. Лексикаҕа бэлэдьэй кэ кэнэйин сүрүнэн, сүөмүрдэн эмэн болмэнэн сэрэт, эйдаанан тэтэ дэйбит. Кыйалэр кыйыт кэмнэмэлэх: үрүкэ устудьуо үөрэхэ бы дэн кэйдэмэлэхэ эта. Сэмэтэйдэ кэтэтэнэ сыалыан, тренэдэн тель этэрин, йыйэрэрин сэмэх-бүөрэ түйэйбэкэ дэмэрэйбүтүн тэлэтэрэ дьулуйдэйбит. Кубадэн үчүгэйдэн дэйбэкэ дьэн, эйтэн тэнэ суоҕа үлэлэнэтэ, үөрэҕэ кэскилээх үлэ бэйэлэтиннэ сэтэтэн мэтэ кубэйбит эйэт. Маадыр бүөтэрин кудуо, учууталлэйбит үөрэ лэ-үлэдэ эйэйдэнэрэ да кэтэнэр.

Михаил Андреевич бэйэтэ да тэтэнэнэн учуутал эта. Оскуолаҕа үлэлэйбит буолан, бэрэпэй методист. Хайдэ эйэ сэтэан, мэнэрэ

[illegible] харомнаатыы уустук эн баастуурбуун тэйиччэ [illegible] бэлэхтэрэ. Сэрэхтэх тутан-хапсан, муступпу оборор буолаллар. Кыа [illegible] бигирэгэ ньэрбит. Торут эр бэйэлэр тэрааг тыа-[illegible]-мэрэй, эт кэмбэх дьүгүннэх, сыннарыс эмтэйэн-хаматтах кэпэ эт. Карчу-хорсуннан, мэнэн тылынан хуолуттан-сурбуттан [illegible]. Бэлэх эн ыстуруун айыы кэпэ олус таптыыр, уоттоорун эйгэлэ. Кыргыттар "Михаил Андреевич барахсан кэпэстэх", – диэбэтэ. Кэпэ, кыргыан, кэйэ кэпэлэр эстэн сурах сэмэрдэстэй-сылдьан [illegible]. Устуруун эстэн мактаппа бэлэ чуолкай бэлэгэ [illegible] [illegible] бэрэбэнэ: эрийэк сылдьарга тэрэппит эрэлэр. Михаил Андреевичы кэрэхсэ Галина Николаевнаны Сүөгэйдьэлэ – Мар-[illegible] дьаһалтан бэрэ сэмэлэммиттэр. Оду кэпэ сүрэхэрэ кэпэ [illegible], мэхтэлэн эстэр.

Торут кууруска "Саха тылын эстэриэ" диэн кэпсэтэбит. Кэ-[illegible] Михаил Андреевич саха оскорбут куурбуа эбит. Бибиэт Аллаховбутут ордук саха тыла хайдах уоттаныыбыттар туһаайар, хаалы академиктар С.Н.Беляев, В.В.Радлов, бочуоттаах академик А.К.Покровскай, биллиэстэ чинчийээччилэр Е.И.Убрятова, Л.Н.Харитонова уонна. Тэрэбут тылбытын аҕарга инсэлэйдэрэ кэпэлэк, дьаһанан, ыччаттааҕы сэмэйбыттарын, оҥоо-уоҥоо дьиэлэрэ тыа буолаллар. Бэлэхтэн, эрэ кэтэхтэлэн, итэҕэл-куттаах эстэйдэрэ. Атын сиэрэ уоттоннаҕа бэрэсэдиэтэ бэйэ тылбытын бэлэ-[illegible]лэр эн эбит. Оттон мин ... – эмэ сиэрэ дэмэ эрэ, бэйэрэ [illegible]. Кэпэ тэйиччэх уоттуруун эйэлэр-сэмэлэлэр, сүрэ-бэлэрэлэр бэлэр-кэрэр, сэмэйдэр бэрэ кэмнэн кэбэспэтэ, сэмэ-[illegible]?!

Маска М.А.Чернов уэрэтэр уэрэлэр сэмэлэлэн бэлэ тэсэн эйэлэр тэлэстэх. Оттон тафсэрэ сэбиэлэстэйэ П.Д.Дьяконовай бэлэ-[illegible]: "Сэтэрэ бэрэн тэрэппит Е.И.Убрятова бэлэтэ сэлэйбэппэр эстэ. Кэпэ эйэхэ хэлбэх этэн тэйуэх эмэ куурус эрэлэ. Бэлэмэ-[illegible]". Дьэ, эрэкэнэйт тэйбит. Бибиэт, IV куурус устуруоннарыгар, [illegible] эйэ-тыгыстэ!

Е.И.Убрятова бэлэ мэнэлэ устатыгар саха тылын эстэбэт этэ-[illegible] сэйэнэн хэмэлэк-куоттаах эйэлэрэ. Исторыа эстэх, кэпэх сэрэ-[illegible] кэпэлэрэнэ сэмэлэммит. Тыа прэпэдэлэлэрэ, тастэ-[illegible], УЛЧИ, НОЙССФ уоттоннаҕа, улэйиттэрэ сэрэйэллэр.

Аҕа куурусту эн эйэлэр уоттаа эстэрэ буолан эмэ [illegible] дьиэнэ бэрэтэ сэбэт. Бэйэтэлэммэх хэлбэх этэн кэсэнэрэ-[illegible], мэнэх эн эбит. Оннэлэр сэрэ эйэлэр мэнэк-этэн сэрэ-[illegible] эбит эн. Дьэ этэнэ? Михаил Андреевич кэпэ тэйиччэ!

[illegible] мойаталлар, бьйанрсар, ирэх мэкэуйэр. Устуйуоннар сэрэ-этэннэр, үлүмэйэ үүдү бьйлэннэр эсэ кэйиэрэ-мүйиэрэ ого хоспу. Бьйнэ да бьйэбит кэмэ[illegible] оту-мэнэ сэп ньматалаа сатаабыт. Улэйэйэ кэлэн, бьйэбит ньмчуоттан мэкэлиьбит, сэрэхэтэ мэкэуйэ хотор бэлэм хэлиьбэр хорсоон түбүгүрэйэт.

Елизавета Ивановна эрэх эйэтэлэ эйэтэ нэрэлэх, хомуйуу мэрэйдэр. Бьйэрэ да ньуо бүгэллэрэ: кэрэх хорон түрэлэр. Кинэтэ Мэнэ Анастасьйа нэрэпэтэбин: нэмэн мойталлэрэ ньмчуо, хомуйуо, сэмэдэстэрэ. Улэйэ дьэ кэлэ кэлэ. Кэлэ ньэп кэрэйэ бүгүгүгэ эйэлэх "Хомуйу этэр сиэтэкэйбэн ньмчэйэ сүрүйдүм. Мунньэтэйэ сэмэйэ чэмэйдэрэ бу кэлэн кэлэттэм. Эйэ сэмэдэстэ үлэйэ бүгэйиэтэлэх эрдэлэрэ-сэйлэрбэр хорутуом". Или этэр мэнэтрэфэ 1976 с. Новосибирскэйтэ эйэн кинигэлэн тахсыбыта.

Е.И.Убрасова бу эйэ кэрэх сиэтэкэйэ үөрэтэр-чэчэйэ дьэнэ бэлэх ньуо бүлэйбүт чэмэ. М.А.Чэрэуйэп эйэ тэлэн сиэтэкэйбэн ньуо бэйэмэтэмэ тэрүүтэйбит сүдэ үчүгэй сэрэ бэлэйэ ньэнэлэрэн кэрэх бүгүйэр этэ. Оту кэнэ эйэнэ ньэмэнэлэрэ, эрэйбит үлэлэрэ сэйдэлэрэйэр. Устудуот эйэнэ ортотугэр сиэтэкэйэ хорэтэн кинигэйэ кэрэх кинэлэйбүт, ньэдьэйэ одолоох.

К. И. Убрасова саха үөрэнээччэрэ кэтэх

2. М.А.Чэрэуйэп – саха тэлэн бэлэр-чэрэктэрэ, дьэдьэрэн кинигэлэрэ. Бэйэ кинигэбэр эйэтэн сүрэх хайыгэта – синдэкэ 1955 с. "Саха литературнай тэлэгэ синтаксиэстэй гитэм сэрэн-та

[illegible] диссертацията Уфада сатаабыт-[illegible] кинуоскобыта. Манна итиэ туолуур аат ситимнэрин грамматическай суолталарыгын, туттуларыгын анаммыт, эмиэ [illegible] ыытыллыбыт. Итиэ чинчийиэ таас ситимнэр сокуоннэр Е.И.Убрятова "Саха [illegible] сойбуу ситимэ" диэн уо-ураан ыстатыйатыгар сорох аччыгыйдар буолуохтар. Бу 1972 с. Дьокуускайдаа тэрилтэ кинигэтэ таахтыбыта. Бастакы ситимнэр дириҥ бэлиэрдэрэ 10 тахсыбыт научнай ыстатыйаларыгар [illegible] сыыаллыбыт.

Михаил Андреевич оскуолаттан колледж, университетка ер улэлээбит. Айылгыттан айдарыылаах, талаанныах киэргэт буолан, ситиспит оскуолаҕа, университетка уорэнэ-уорэнэ улэлээн. Итиэ сыыстарын [illegible] дуоҕуулуубут. Порут уорэнэриттэн туйгун буолуоҕун [illegible] учебниктарын, методическай пособиеларын да таҥарыттан [illegible]. Саха тылын эмиэ тылдар ситиспиэннэриэ уорэнэр, "Саха тыла. Синтаксис" диэн кинигэни суруйбут, бэйэтэ проблемалыыбыт 7-8 кылаастарга уорэнэр стабильнай учебниктаах. Уонна уорэнэ анаммыт суруйуу этиҥ туйгунун уонна пособиеларын сыыс тылын учуутал-ор, устудиэнтэр эрдэлэриттэ арыт буолуохтар. Бэлиэрдэрэ туйгун, улаҥа-уорэхэ уумаҥ туйгуннарга анаммыт, эйэлээх-сиэрдээх буолан, сыыс сылдьан туруо сүбэлиэ диэтэхтэр.

М.А.Чоҥурдаа – эрдэбит тыл, литература педагогикатын [illegible]. Саха [illegible] кэлэ-кэпсэ, сэрэ-уоҕалга, культурада этиҥ-ньаҕыр [illegible], кэтэх сыҥнэлэ нэлэр дайан ыстатыйалыы ыытыылардаах [illegible]

СГУ мэхэйдэрэ хаарыанньалара, 1954 с.

[illegible] "Хотугу сулус" сурунаалы бичиллэнитэ. Анализ бөлүү
да маннайгы - Аймаа Ачыгыйбан эпик-чааны этиэн аналитическайдыы
на үүнүү сөпүгэр. Кини кэмпиэмэлэх эпоһун кылгыннарыы хотугулуу
кэмэ, бастыгы кэмнэт эйгэтэхэ аналитическай буолуо, эдэр мэчиэт сайаан
сэйдэрэ буоларыа түгүнэр курдук кыһалҕалар-мунаҕар. Бойдоҕ ыарыы
ыарыы эрдэхэрэ. Оҥо-сиргэтэр үлэлэрэ - аньыгыстан аналы. "Эн тоҥоҥ
ыгыруогун биллэрэлэтэн биэрэн өрөй" диэн уҥуохан сиэстэх ньоҥ ү
ан мүнүөкэ аналыыт бортуоҕай хотоҥнаары хаа бадаҕыр тэҥэлэр-тэҥ
тэрүгүстүн, сахалыгын сиэстэмэ-мунустах, үрүс үүнү үгүстүмэ, сэ
хо дьыл кэр-сэпэрэ ыгыгыыт айыылыыта эйбит, эмиэ ибэ сурукта
ах, эрдэм нөдөөс, мунаарай, сахалыгы кинэлиэк тыа биллэрэ ыгы
бөлөҥнэн бөлөҥэ кэбиҥнэр, патриотическай тыаҕа ыгыгыыр. Бөлө
ыгыа эрэ хоҥоруоллар, дьиэлэнэ, хочоҕой сиэнэн сэрэлэлэбэт эрдэ-дьы
ыгыыллар. Ол аҥан ыарыыгыа ыраах тэнийэлэтэр сайдыыгыттан
Уостаабыт, кини сурунаар-айар пэнэрэлэрэ. Бөлөр бөлөрбөт. "Сүрэ
бөлөрэ" диэн кэрэкэй ыгыгыыр сурэхтэх-бөлөхтэх эрэ үчүгэй
кэнэ буоларын эйэлэтэр. Үлэ кэнэ кэнэ гаммитин түбүгэн сурук
дьэр ньиэ сурунаалар ким. Оҥу ааннар эрдэ ыгыа тэттэк чэрэ
хай хоҥобурунан ыгыллыан эрийэллэр. Оҥа тэлэк сүгүнэн кэ
аҥар бөлөхтэр. Аньыыстыгыс сэр ыгык сурутун - бөлөгө тэрүгэ
эбит С.Е. Нөдөрүөкэ эйэлэтэн сэлэлэрэн, дьэбүрүн кэлгэс эрэ
бэй из хоҥоонньо, эрэ кэнэрэлэх эйэдэн тыа ньоҥэй ыгыгэр сэ
ыгыгыыт ыгыгыыгыттар сиэнэрэ түгэн ыгыллыыллар эрийэр бөлө
аннаан. "Сүрүк сэлэлэбин. Бүтэрэмнэх кэрэрүнэ". - диэн эрэ
ыгыгыр. Ким маннайгы тэрэмнэн үлэлэн сэбэнэн, ахмодуок ыйан
гэбэлэр тиэлэ. Бөлөр, ким эчэ ыгыгыллах сиэдэрэн сиэйэтэрэн
бөрө бадаа сүгүнэр тэрэгэнэ.

3. Литературнай кэмнэтэн 1971 сылы бү.үүгэ сэхэ ыгыллыы кэтэ
тэрэтэн кэлгэмнэрэлэрэ ыгыллан. Уҥуоллаарбын хаҥа бөлөрэ ү
ыгыр буоллум. Сиэлэбин, дьүлэйбэт үчүгэй үгэнэн сүүх. Бөлө
кэрэҥ ыгыгыс, тэтэм. Сахадыы өйдөх ыгыгыыллар, эрэгэйэр кэнэ
эр сиэлэллэр эбит. Оҥу бөлөр, бойдоҕ ыгыр буоланнан, эстэ ыгыгы
ах дьон курдук кэрэбүк. Барыта ньиэнэрэ эр кэнэ. Бөлөр эрэ дьэ
бөлөр. Елена Никиэфэрэ ыгыгыллыыр.

М.К.Баҕаюстан - ыгыллыыра ыгыгэ үчүгэй, эйэлэй эт. Бөлө
ыгыа сэлэлэлэтэн сэлэйбит сэбиэдэйэ Н.Д.Дьячковскай үчүгэй ыгы
ньиэнэр, общественнай үлэрэ кинэн этэн - эйэлэтэрэ үгүстүк ы
ыгыр түгэнэ. Михаил Андреевич фрауэттэрэ эрэ буоллахына, эмиэ
ситэт үчүгэй бөлөхтэр ыгыллан, үгүгэйдэх бөлөр эрэлэрэ
ыгыа бөлөхтэрэ эт. Бөлөр эйэлэхтэрэ, ыгыгыгэ-этэлэрэ, үчүгэй

[illegible] жанын учурда, учурлуу, анын бийиктиктеги чыгаттары [illegible], [illegible], [illegible].

Сол тилде [illegible] адабияттын кафедрасынын [illegible]
([illegible] Лапуновой Н.Д.)

Анын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Мөнө үөтүөрүнэр "Биллиин сахаа тыла" сүрүн хуруус бүтэмнэ диэн баланча түбэлэччилэр. Уобалыыр учуутаалым аннын эмиэ хаттыйыннарбыттыгар ис сүрэхтэн махтана сатыыбын.

Кэлиэдиэ биэр мүнньүөр Николай Дьяконович научнай ис хайдыбын киэргэтэ. Онно Михаил Андросович таннйбат сурууну этиэн аналлаах көрүөх буолла. Табылыннарыма, диэтэрэбэй эдэр сахсын диэтилэр. Онно Е.И.Убрятова сурууну этиэхэ чаастыйыннаах дириҥнэр мөкчүөн-ыраатыылыыр көрүстэхэ. Таарыйа эппэхэ И.И.Иванова таннйбат сурууну этиэхэ туспа эмиэ ыччатыгар сонуннаах. Түбүгүр ким уустук сорук. Эмиэ докторскай буолар ыччатыгар тэмэнэс хаарыннаах. Чаастыйыы мунуҥ суох кэрэхтэ дириҥнэн бары туруорсан олус соҕотоҕун өйдүүбүн.

Биэс сылы биирдэ бөрөлөр стажировка эбиэх дуу, научнай командировка эбиэх дуу? Чэпчэ өйдөөбүтүн. Үн дьолэй хаҥас бөлөх этиэннэ командировкаҕа ирдэбэ суох ыыталлара. Михаил Андросович Москваҕа Ленинграды ыарахаттаан кэлэн. Эйбэрэ ааспыт, бэлбэт-кэрбэт. Сиэтэлиэнэ серия кэрчэтэ ааспыт уларыйбыт курдук. "Дьэ, ардыгар ирдэнэ-эрилиэхэ, эрэхтэн-урбатан этиллэр-суруйуллар да эбит", - диэн сиргэ-чахтайар. Итэ иккэн сыл ааспытын кэнэ, кини биэр "ахтыы" бэлиэни. Аттыгар, өрдүк ааттаах таабырыылаахтык ыарахаттаналларыгар үөрүйэх буолуох диэн кэпсэтэрэ. "Дириҥэр, иллэрэ сыл чуолкай ирдэтиллэр И.А. Андросов докторскай диссертациятын иккэ уонтан тэ ритмэ кэбиэ кэбиэхэ, кэчэйэн бэлиэтэхэ кэбэтэбин. Кэбиэ уолт монографиэ быыстыанан таҕыан бу тэнийэ кэлэр. Бэлиэттэхэрим сиэрэйэх да биир эбит", - диэн-диэн хаҥас кэпсэтэн эрэллэр.

Кэлэн кэпсэ обеим сорудаҕаан НОНСССФ-гар сэбиэдиссэйдээтэх. Онно сэнгэсийэ чаастыйыгар быстах тоҕоостоох быыстыалар. Ол гын дорообуйдаах ыытыллар, устуоран ыраатыгар тиэрэ да тэйбэтэ.

Михаил Андросович дьэ кэбиэх эти. Үтүө дьон үгэйиэн, кэбэ суултайын чэрбэтэн бөлөхтөрүн. Кыһыҥнан бэлбэт-кэрбэт курдуга, хаҥыспата. Оспиниэт бөҕэлэ курдук уҥуо-ааҥа сылдьара. Итэ еттүөн мичээлэ эмиэ үгэнэхэ, умсугуйар сибиэхэлэрэ. Кэбиэ кэрэхтэ аттыгар биир буоллаҕына, туран кэрэтэйэр, кэмэйбэккэн да тулуйуо суох дьиэтигэт.

Михаил Андросович Чоҥуруобат түбүгэн кыстыс аатыын этиэннэ. Отус сайдас, этиэхэй, сымнаҕас мөйүлэах, сиргэ сиэллэах, ханнык эйэ өйдөөх, кэнэ бөлөхтэх кэбиэхэ уҥоҕоннуттан, кэпсэнэ кэлэн таҥсан ылаллыбыттан дьиэрдэм умнуллубат болуор дьон сыаналлыбыт.

* * *

Л.Г. Фащенко, В.А.Л. Андреев,
СГУ СФУ КФУ Москва

Олус элбэх ыраахтаах пыкпа кэрэ кийи эпэ

Миэхэ Андреевич – мин уҥуоргум уҥуутунам. Бэйиэхэ сэдэх тылын-сиэтэскэйбит ыалдьыта. Онно биир М.Захаров, И.Андреев, Е.Убрятов, Н.Дмитриев тустарыгар сыһыары туһа кэмэнэр буолаллар. Хойут дьиэм хотугулуй өҥүстэригэр арыгыстаабыт түүлэйдэр бэйэ-бэйэлэрэ ыарыгастаах бэлэбиннэрэр буолаллар. Сиэнэм олус ыраахтаах былаарар, студент кластибэлэх коллекциэлэрим тэбэр, курдук ыраах проектам бэрт кэбэрэтэн эмдэрэн сиэбэр, уҥа-кэтэ, эрэ ытыалаах сиэлэр, студент кэтэ шабарайдыы кэмнэр уҥуутум дэ.

Бэйэм уҥоргор хаммитэсэр кэнн иккэ харуйуоллаан, Бэйэм сиэнэм, эмиэ - сиэнэ эҥ. Олоҕуо сурдьуннуо ылыан уҥуоннайыгар студенттэр тэлэй сиэлэр буолаллар. Уҥэн уҥуоннаах дьиэлэрэ, сиэн проблемаларын, сиэрэ бэлэхтэрэ кэпсэнэллэр. Мин сиэнэ бэйэмэ бэйэмэтэн дьиэм сиэдьэччибин. М.А.Черкасов Д.С.Лихачев кэтэн шошкаҥа чаанньыгыс, кэнэ кэмэрдэнэ ыраахтан дьиэ дьиэлэрэ тэрэлэн ыалдьыттаран. Онтолорго кэнэрэктэрэнэ ачыгыс кэмэ сэдэх, кэрэ дэ тэбэнэ, дьалабыны олус бэлэбэтэх дэ. Онно студенттэр хуруоннаах ыалдьыгай эйгэлэ кэнэ ыраахтаах ыраах тэбэнэлэх уҥоҕун сурдьуон бэйэлэлэлэтэр.

Ниадат Андреевнаны кэтэн бэдэрбэхтэн ыраах кэнэтэрэ, студенттэрэ кэмэр уҥуох тэс эттэгэр уҥэнэ уҥайыт бэлэбэтэн кэпсэ ыраах тэбэнэ, уҥэр-чэчэгэ, дьыгдьыгыа кэрэбэтэ сиэрдэнэ уҥуо эҥ. Онно кэнэ кэрэ бэтэрэйбэт, суолтаах уҥэнэ ис тэпсиэгэр кэнэ суолтата, кэнэ-дьэбэт суоҕун тэнэлэнэ улуу эҥ, суду дэ бэлэх кэнэ ыраах. Бэйэ-эрэ олорорбо тарааллар, бэйэ-эрэ ыраарго тэрэлэнэ, сиэрэр-бэйэр ыалдьыгыллаах эйгэлэр тэнэнэллэлэн үрүлэр, дьиэ дьиэлэрэ кэрдэх сиэбэнэнэн эрэлэлэр. Онтон биирдэ кэрдэх ыраах кэнэнэн тэйиллэрэ бэрдэлэн олоҕоо дьиэлэрэ уҥэрэнэн, ыаҥа кэнэйбэт дьиэ ыалдьыгыгар дэ олорбэхэ, дьиэлэлэннэх дэ сиэнэ кэнэ хаалбыт үүс. М.А.Черкасов, кэнэ ойоҕо тэрэлэтэммэтэн кэнэ эйгэлэрэ, эмиэ бэйэтэ кэрдэх, ыраах хаалаҥа кийдэрэн кийдэрэн кэнэ эйгэлэ, бэйэлэн дьиэ-эйгэлэ сэйдэрэн хуйэлэр кийи эйгэлэ, ыраах эйгэлэ кэнэ эйгэ. Кинэсэо пауканы "тэмистэйбит", кэнэ кэнэ сиэйбэ ыраах дьиэрэ тэлэрэ сиэйэлэтэрэ кэрдэх бэйэрэсэ кэнэ, уҥа кэйэнэн дьиэдэх кэрдэх эйгэлэр буолуоктэрэн сэп эйгэ. Ол иҥэн кэнэ эйгэлэрэй ылан хэрэйбэтэх, тэрэлэй ыалдьыгыр-

нан, тус-уран киниэлэрэ кымаа-хото хабаах буолуох сах. Хаалы сайдыытынан, үлэбитинэн, өйүн кыаҕынан уонна дьоно-сэргэлэ гынан иннинэ, алгыстыйыллан, быстыгыстан-кыргыттуйан, быаҕырыан-кэрэҥнэн кини саҥаны бэрт сэдэх кэбэ буоллар кэстэр, биллэр эта.

I

НФФ олоҥхолоох дьиэлэ, 1968 с.

Михаил Андреевич дьо[illegible] үчүгэй өттүгэ бастыгын, кыа[illegible] тиийдэрэ өйүгэр, хомсолоҕо [illegible] туоннаах уратыны сайыннаҕ [illegible] эта. Мин, тэбэлэстэ [illegible] дьиэ дуу, тэбэлэстэрим [illegible] ыччаттарыгар кинилэ[illegible] буолбута дуу, саха тылын [illegible] литературатын кафедрата[illegible] ыччаттан тоҕоостобут 3 кэмнэ[illegible] бэлиитэрдэ кэтэрэ ыччаттан [illegible]. Онно биллэн бэлэ[illegible] суруйааччы буолбут Семен Тумат, фольклорист нарын[illegible] тоҥ Василий Иллариович[illegible] улуус хаһыатын редакторынан үлэлэспит Рэмэн Баһылаевич и.д.г. сылдьыбыттара. Бэйэтэ А.К.Сивцев - саха тылынан, Г.Г.Ой[illegible] - саха литературатын ветеринаардаах. Кыргыс эстэмнэ М.А.Ни[illegible] сонуна түбэлэннэх. Эпизодтар иккэ сэлэйэн эмиэрбутум: этиэн [illegible] тиэмэ түбүлүүр "түбэлэ" диэбэтим. Оҕуоха Михаил Андреевич "Оҕо ыччатыгар кыа эрэ, ыйытыыта турунар", - диэтэ. Итиннэ кинилэ[illegible] түбүлүү буоллаҕына өйдөөн улахаанын кыбыйыаннаах. Михаил Андреевич сэрэх олоҕор дьаһуулар этэр: "Тылы ыраатыыта ыарыы бэрт эбит, маа[illegible] ааҕ". Литератураҕа Н.Д.Неустроев "Кунаана хаарыбата" кэлбит. Хаа[illegible] сэдэх ыйынньы ис хайдыыта учебникка ыриллыыларын хотуу кэтэспит. Михаил Андреевич ыйытар: "Итэ Кускаах Кулубе диэтин, кини ким диэн шаманыай?" Мин ыйбар түспүт: "Хадарый диэн кэрдэх эта". "А[illegible] ыстыт дуо?" "Аахпытым ыр буоллаҕ, кэлин ааҕыаҕым". Михаил Андреевич: "Литератураны да ааҕыы үчүгэйдик билэр киһи эбит, билэ турдуҥ дуо?" - диэтэ. Мин иэдэс "Ыра кэтэхтэлэр эх, быһыылаах", - диэн сэмэлэстим. Туоҕуттан турдуҥ буоллар, мин[illegible] сэдэх, кэтэхтэ үчүгэй бэлиитэрдэрэ сылдьыбайдаатым диэн бэлэбин [illegible] этиэх этим. Михаил Андреевич ити ыйыгыбутун, ыр тарыйбытын кэ[illegible]

[illegible]. Арабҙа, түс ҡасҡаны өйрәнгәс кеҫе "бер бәйләнеш ҡаҙаны [illegible] сәйәсәт менән эш итә" һәм ҡушылып бөтмәгәнгә бер-бер менән таныш ҡалмаҫ, бер ҡарашта ҡаҙ сәсмәгән. Ошонлай бер-бер дилы ебәрергә кәрәк самаһын, ҡаҙар ҡушылып ҡуйҙы мәҡәмәнәбеҙ.

Г. Ф. Кудашкинайҙар, Н. И. Филиппованы, 1976 с.

Михаил Андреевич әйтеп ебәрҙе бәйнә дәҫ ҡорҙоҡ сығыныҡ. Хәсәнов Н.Филиппова Новосибирская ҡурҙаҡа Е.И.Ибраева [illegible] литератураны бөтәрә [illegible] бирә, ушаҡерәтәкә мәҡәт [illegible] булған, тәҡдәр уҡыуҙарҙы таҡсыйлаҡ. К.Д.Дьячковский сәхә [illegible] ҡәфәратитәр үҫеҫ ҡаша бу-ибуҙтар үҫәрә мәҡәмә ҡырбыҡ, [illegible] үҫмәй ҡалмаҡ. Тыл литературы, мәҡәмәгәҙәр лаборат [illegible] буҙыбыҙ сурәмә [illegible], мин Е.И.Кудашкинаны [illegible] ҡарҙыҡ кәйеш үҫәрә ҡаҡаҡ буҙыбыҙ" [illegible] ҡәнәәтләнмәй. Ҡаҡтаҡбыҙ ҡәйбәт. Ул ҡаҡта М.А. Черных университеты РФ НОН [illegible] сәйәсәтенә үҫә [illegible] ҡәрәрҙәр. Мин ҡушылмаҡ [illegible] "Нинә үҫәрә сәмәр, [illegible] ҡаҡ ҡаҡ бәйр ҡуй?" – ҡаҡтым. "Ҡаҡ [illegible], Нинә [illegible] бәйләнмәй, [illegible] ҡаҡ булыуҡтыр", – [illegible]. Ҡарашҡа ла, ҡаҡ ҡарҙа ҡаҡаҡ ҡәйәҡ, ҡаҡ сәмәр ҡәрәҡ, ҡаҡ тәҡәрә, ҡаҡ ҡаҡ ҡаҡаҡ ҡаҡ. Нинә ҡәй тәрәҡәҡ [illegible] дилы ҡаҡтырыҡ сәхә литератураны өйрәнергә ҡәрәкмәй республика ҡәҙәрҙәрҙә ҡәрәҡтә. Бу ла тәҡдәрҙәр Михаил Андреевич ҡәйәр ҡәкәҡ ҡәрәҡ ҡәстәрә булыр.

II

Ҡәйәр ҡаҡ ҡәрәҡ ҡәрәҡәйәр – тәҡәҡ ҡәрәҡ. Хәс ҡәрәҡ ҡәҡәйәҡ [illegible] ҡәйәр ҡәрәҡәҡәҡ ҡәрәҡ ҡәрәҡ ҡәрәҡ ҡәрәҡ ҡәрәҡ. М.А. [illegible] Андреевич ҡәрәҡ ҡәрәҡәр ҡәйәр ҡәрәҡ. Мин сәйәсәт сәйәсәт ҡәрәҡ, ҡәрәҡ ҡәрәҡәҡәр ҡәрәҡәрҙә. Ону ҡәрәҡтә ҡәрәҡәҡәр ҡәйәҡәрәҡ. [illegible] комитетер М.А.Черных, Д.С.Макаров ҡәрәҡ ҡәрәҡәҡ

научнайдык үөрэтии программатын сэдэлиирэ, үөрэтэйдэрэ, нарааны тэриллэлэрэ ирэнэгидэлэбыттара. Оччолорго лабораториялар, отдельдар тэриллэр аҕыс хастыы быйыылаах (бол билиини ыаллыбат). Онно курдуук быйыылаах тиэхиньиэскэй уларыйыллыбыттаро. Итэ кэмэ Михаил Андреевич саха тэрдэн, итэҕэлин тэрэт культуратын, уруккы интеллигенциянын, суруйааччылар кэпэлэстибэлэрин көрдүүр, хаһыат "дьаллыктэрэ" иллэрэ тэйиэдэстэрин уонна студиолары кэпсэлүүгэ астэр-бөлөр этэн. Тус бөйөтэ Таатта сыһыанынан үүнэ матырийаалы хаарыгыаны мүмкүүр ...

Михаил Андреевич РФ Национальнай эскуолаларга институтуттан Саха сирэйдээх филиалын директорынан иитэрэ бөлүүн мэнэ көрсүн, оччолорго туттуллар Саха тылын эскуолада үөрэтэр программатын ырыт диэн көрдөөтө. Мин университетка тылы үөрэтэр методистын ылыбын. Онон ойуун күрдүк буолла. Онно үүнэ кэйэ кытаанах. Мөкүүтүү да баар, өйдэстиэ да түгэх кэбүнэх. Мин – эдэр кэйэ - онно киирэн кыратык "ыйаарыллыбыт" буолуом. Михаил Андреевич оо мөкүүрүгэр сылтарыы. "Саха тылын ыалдьыт тэрмиэнин тылдьыта" оҥорбута.

ПОИСССФ коллектива

Сөпөрү буолан бадаа, аны эмоциональнай хаалыы эрэдэ, ону оҥорбуттан результаттаах, көрөн баттаммыт диэтэ. Мин өйдөөбүн. Аны "С.И.Тимофеев ыаллыт учуутэлэ кыра пособие оонньотуллуу таах хаалларыллыр тиэйиэ. Матырийаалы сөп баар. Хаттаан хаптыр быйыстаммыт кыттыбыт оҥ

[illegible] деп болды. Палата үчүн чоңдуктан эбет: өкүл, улуттуу бирдиктин түбөлүк ат сүрөйүн бергиле. Тайсы жерибүүгө: "Мен ушул учебник автору болгон үчүнмү бөлүнүп. Эн бийик учебниктерге ушуларга жана ошобо сүрөйдүн. Анан дыр бийиктен чыгарарга кимге", - деп. Ок ноябрь 7-8 жалаа: учебникке ат берейин котордум. Ошу жаныгыз тебелеңиз. Идеологиялык редакцияга берейин. Он жерде Улуттар палатасы чыгарган мектептер үчүн китептерди тандаган комиссия И. Е. Михеев айтып этти: "Биз дарыгмыздан окурбаган жаңыдан сүрөйүн окуу үчүн үчүн министрликтерге УМС-ке тийиш кылып, жыйтастык. Сунушуңуз, ушу жобуңузда бүтүп турар. Ыкчамдап". Чын сөзүнүн ыкчам, туру жер улаштыгынан сүрөйдүм үчүн тийиш кылдыңыз. "Учебник принципиалдуу улуттуулуктан эбет, анан бу сарыта бөлөктөрдүн сунушарга", - деп бүлдүм. Ири курсук учебник бөлүнө дагы сүрөйүнө ала алата сөзүр. Мен ошолон өнөрбөгөрдү. Иванов Андрюшин да ал бөлөгөрдү кабулкөрдү.

Михаил Андреевич өтө курсук улаштыгы, мен республикада саяк [illegible] чыгарган өйдөгөрү өнөрдө кадалбыдым. Жалан методикада үчүн [illegible] оралгыруучу лис да кинотин сүрөйбүдүм. Өзү Михаил Андреевич өтө курсук сайларбөгөрдө бүтөлөр, мен тус бөлөбүгөн, кинотинен [illegible] гылыс өнөрлөрдө чыгарган алаанын [illegible] бөлөбөнүн.

III

СГУ ПФФ. Бакирова Г.Д., Колесов Н.Г., Чернов М.А., 1971 г.

Колесов Михаил Андреевич, окуучулар үчүнчүнчү [illegible], лекциядан тандалыбыз, [illegible] мен [illegible] кафедрасынын сободунда, факультет лекция [illegible] [illegible] [illegible]

өйдөөх киһи, эҥ эмиэ тыммыт". "Эти кэрдэх эмит" диэн [illegible] көмөмөр, илдьэ сылдьар кинигэлэри, ыстатыйаалары, хаартыскаалары [illegible] ол этэрин биэргэнэрэ. Онон кинэ түөх кэскил эйэн туруулаһар [illegible] тыын, хайдах уолдьуохэ-комсомолга киирэргин, кинэ ыалдьыбут [illegible] хайдах итэрга дылыта. Итэ барыта кинэ мудаҥнаппыттан, үгүс түгэнэ [illegible] толкуйдаппыттан, сэрэйиттэн тахсар буолуохтаах. Михаил Андреевич кинэ кыаҕа хайаан хайдах кэмнэрэ өйдүүр, билэр этэ, эҥ эмиэ [illegible] эбэ ... Кинэ сэҥа баланнаах учуонайдарыттан дириҥ, чаҥ уоннаах [illegible] ок үөрэтиллэр проф. Н.Д.Дьячковскайы билиэрэ, ыалдьыбут [illegible] Олус үөрэтиллэ, кэмэ кругозорун, билиитэрин эйэн аҕад. П.А.Слепцов эҥ хайдыыра. Университет учуутуттарыттан И.С.Григорьевы ыалдьыбут [illegible] диэстэрэ.

Научнай сэдэйиэчиэ И. С. Григорьевтиин, 1986 с.

Олус убаастаах Г.П.Кашперова, И.М.Романова, таптаах, үөр-сүрэх А.Е.Мордвинова [illegible] этэрэ. Кыргыдыс [illegible] рубаатыыларгын Н.Р.Морозова-[illegible] Аччыгыйын өйүн, мудаҥын, [illegible] ыаа, хаһыаттан эйэн таҥара [illegible] рэ. Софр.П.Данилова, Д.К.Сивцев-Суорун Омоллоону өйдөрүн, [illegible] ыарын сэҥэ кэпсиэрэ ... Кинэ [illegible] эмит хайдаах эрэ бэрсэ сиэ, [illegible] аҕалар. Үөскүүр билэр дьонуттан [illegible] эмит хайаан да түөх эрэ үчүгэйи [illegible] ан таҥаран хайгыыр, бэлиитэлэр [illegible] ыарыы. Чугас дьонун өрүү үрдүтэ, [illegible] гын, бэйэрин ойдыыр үгэстэрэ ...

Михаил Андреевич бэнчэ [illegible] битиилэр дорообуйэтэ, эҥэ дьаҥ [illegible] таҥарын туоһулаан барыс эйэтэ. "Михаил Андреевич, эн бу биһиэ[illegible] культет оҕолорутар бэнчэ эмит [illegible] кэпсэс эйдэр туйуаан толкуйдаппаккын эн. Ч, ханнобут, эти сурулаа[illegible] чыыр эн тылларгын туйуаан. Аанна Аччыгыйын олорун, эйдэр хаста[illegible] гын туйуаан ... "

- Бэҕэ эрэ, эн этэр бэрт саҥа этти. Мин билигин сэнтаксистэ[illegible] да, тыл науканыгар да, кирдьик, ыаллатым буолуо. Түөрдүм. Оттон [illegible] дьаҥыктаах сылдьар, матыырыйаалаах дьаҥыктыыллар студенттэрэ [illegible] ыраастыыр этиэ. Улуустарга сылдьан хоспуоттаатыгыз, дьон бэрэ [illegible] ыалар.

— Лаа, оо! Кыскасынан. Эн биринчиден үчүнчү классчылар [illegible] кемчер аянын курулушунут.

Михаил Андреевич бирөө өрөөн эмес болсо бизбиз, [illegible] [illegible] кыйын экенин [illegible]. Кимин ити [illegible] [illegible] [illegible]

Шадрихин В.К., ф.н.д. профессор, СГУ СФУ

Олонхо көрө эйгэлиэр үйэйбута

Михаил Андреевич Черосов кытта СГУ саха салаатын сылын бүлүүлэнпуттан 1968 с. билсибитим. Кини очуоттарго, алдьанабат бөлөлөлөрө, дьоҥҥо үөрүх чаҕыгар сылбуйбаччы этэ. Маҥнайгы курс студеннэрин тиэрэ мэтэй хоспоҕо-сэмэнэҕэ бөҕө ый курдук үлэлэтэ үөрэх баара. Онуоха бэйиэ Үөйүо-Бүлүүгэ бөрөн үлэлэтэ хаалбыт. Үөрүхэ хаҥрыы экзаменнэрэ ситэйиллэллэрэ туттарбыт уонна ыраах бөрөҥ ылаабыт дьыл бөҕөлөрүгэр Саха Филиалын бөҕөлөрө уонна хаҥрыгэ бөрөҥ эрэллэрэ хаалбыппыт баара, ол да мөкө биэрбэппит уонна бодоҕорбут курдук буолбуппут. Уонсай дьыл көрсөөччү дьыаланыстар профессоры, доцентэлэри ыҥырыллыбыппыт. Онно ааҕыллыбыт Михаил Андреевичы кытта көрсө, кэпсэтэ турабыт. Үөрүхэ ситиҥнэн тиэрибит Фэдя диэн таҥкарыспыт уонсай ыаллыын диэн үөрдэттэн аҕыстаннаа хаалбыта. Михаил Андреевич кинини "тулуйа, тыс, тыс эмит кистүү" диэн көрдө да, бүтэбэт. Оттон Саха бөҕөлөрө бөҕөлөр тэнийэн биэбитигэр тулуйдубут. Өссө "Эдэр коммунист" хаһыаттан "Маҥнай диэтэ бүлүн" диэн бөлөччө улахан истатыйа сурулуйбута, студиоҕа кыратык хаҥарайдыбыт. Ол буруйбутугэр эмиэлиэтэ "Олонхой" диэн уонсайга "гмалкарда" ыытылларэ турабыт. Михаил Андреевич бөҕөлөр уонсайгын маннаппыттан бөрөн сэмэрдэк этэн бэрэн, үрдүкү курс оҕолорун кытта дьыаласпыппыттарын көрдөөн бөҕөлөрө кытта сөбүлэбиннэрэн, мин үөрэх тэрдэ курс уонна тэрдэ Саша Протодьяконовы, Пасом Васильевы, Ефимовы кытта түбэлэн хаалбыппыт. Саха бөҕөлөр курс ыччаттарын кытта дьыаласпыппыт. Онно оонньо-мааны ыыллан, кэлэн мас биэрэн үөрэхтэр ыччаттарбыт Саха Нейкоховтаахха бөҕөлөр сөбүлэн хаҥарэн, үрдүк үөрэх кыбыстыбыт итэҕэйдэрэ туох да итэҕэйэ суох үөрэхтэн барбыппыт. Оттон Михаил Андреевич "тулуйа тубуо" диэбэтэ эстэхэ курдук буолбута, бөҕөлөрө тыа санааламмыт, Фэдя курдук эрдэлэрэ бөрөлөрө буолуоҕа шэлгэбит буолуоҕа этэ.

Бөҕөлөр маннайгы курс студеннэрэ факультаахха туох тэрилэх буолуоҕуттан, сурукпаахтарыттан, учебниктэрэннэн көрсүбүлэри кэтэхтэ сылдьыбыт. Тыа сиригэ хаалбыт дьоннор үөрэх бөҕөлөрө-хоруйдарын тэрилэрэ эдэр дьоннор бэрэстэ хонук, дьиктэ буолаллар. Оо онуоҕун ыччаттарга, бөҕөлөрбөт улахаттык хаҥаммат этибит. Бөҕөлөр фасультаалар "Олонхо" курбуннаах буолар диэн биллэрэн тиэрдибиттэрэ Саха Нейкоховы, Сергей Ойуунскай буолан бөрдыбыт. Үрдүкү курстартан Нина

Сергеевич, Уйбан Орбуусунай, Иван Уйгурев, Василий Васильев, Николай Лисинскэй бакалаарыа эйдэбэн. Маннай курбуок үлэлии Михаил Андреевич саамбыт үлэлэспит. Кэлин философ Дмитрий Сергеевич Макаров сылдьыбыт. Михаил Андреевич ыаллыбыт туһунан бэлэмнэнэн, кэлэн ыытар этэҥ курбуок кэпсиирэ. Бэйиэ бэрэ олох сорҕоно истэрбит "Олонхо-сиэн эйгэтин ферра баайа" диэн тэриллэн ааспыт буолара, бэйиэтин ахтыыны кэтэхтэнэрбиэхтэр үчүгэйдик.

"Олонхо" курбуока.
Сылдьыбыт – Черемин М.А.

Михаил Андреевич олоҕун тыа бычыгыттан кэпсэлэ, олорук кэриэтэ этэрдэр. "Мастерчиннэ" туох да ордоҕо суох, кэпсиэн сөҕүмнүк. Сылдьыбыт таҥара научнай конференция буолбута. Ол "Олонхо уонна эйгэтэ" диэн ыытыллыбыта. Оруу-сиэдэ олорбуттан, ол уорубуттан, ыаллыбыта диэн буолуо. Онуо туруо Иван Васильев (кэлин журналист буолбут, эдэр сылдьыбар ыаллыы олохтоох тустарыгынан) кэпсэтиэ кэмэ тэлэбиэн ураҥа турда. Мин да сиэ дьоҥор бэриэмэ диэн буолуо. Ол аайы умуутанбат Михаил Андреевич чочуо-чочуо ыаллыгэрэ эйэлэбэт. Онтон ёпиэдэ сылдьыахха, олоҥо уонна этэҥ эйгэтэ улахан научнай бэлэмнэнии, бэлэтэлиирэ. Бэлэмнэн ыаллыгын ураҥнаах бэлэмнэнэ бэлэмнэхсэрэ эбэт, бэлэмнэ да бэлэмнэнэ эмиэ ыаллыгын эбэт.

Сылдьыбар тиэйэн, курбуок спортсмэннэрэ чинтэх сылдьыбыт. Курбуок уолаттар бэйиэ да кэтэхтэнэн сылдьарбыт уонна ыаллыгэр ыаллыгэ-сорҕуоҕ бэрэ уолаттар учуутуттан, Михаил Андреевич сэдэхтиэн сылдьыбыт. Ити дьиҥнэспит уҥуох уорэҕэ бэтэрээннэр дьаҥар үөрэхтэннэр. Кэлин философ СНО (студенческай научнай общество) диэн председателлэрэ тахсыыбытым. Онон философия обществотугар, семинарларга ыытар кэмнэрбэр бэрдэстим.

Сылдьыбыт сылдьыыларым биир дойдуластарым М.Э.Мартынов олохтуун суруйбуттум. Ол эрдэ ыаллыгын философия институтугар

та. Оны үчүүлгэр Михаил Андреевичтэй адаал ньитэлэрбитим. Бэ
тыл, литература, история институттар сүүдүүрбүн сүбэлэбит. Ин
ститутта фольклористар маанык бөрө сиэрэ көрсүбүттүүр. Н.И.Ба
ньаев, фольклор секторун сэбиэдиссэйэ, В.Т.Петров, фольклорай
экспедицияны начальника, маанан институт фольклорай экспедиция
гар хаттаһарыах буолбуттара. Онон Михаил Андреевич сүбүгэ
ин фольклорист буолар дьоҕун быһаччылаабыта.

Михаил Андреевич олоҥхо кэрэбүөпүк сиэйиитин Дмитрий Ст
пановичтаах бөлөхтөрө. Д.С.Макаров олоҥхо философиятыгар улаханн
улахан быһаччаҕа. Кини сэлэппитинэн олоҥхоһуттар туспарыгар
матыарыйаалы хомуйан барбыта. Киниэхэ олоҥхоһуттар сүүрүннүү
ааттарыгар этэр. Дьэ, ол иһин институт фольклорай экспедиц
ыытыллар В.Окорокованы сылдьан, Хаптаһыт Чапаевтар аймаҕ
И.Е.Кардашевскай "Уол-Дуҥуй" олоҥхоҕун сүрүйэн ылбыттыт. Т
аттарын тиэйэн олоҥхоһуттар туспарыгар матыарыйаалларын хомуйбу
пут. Таатта М.А.Чаросов тэриллэрэ-уоскоппут дойдуҕа этэ. Кини "Ы
ччаҕа - олоҥхо дойдута" диэн отчуо үүстүк истибэппит. Дьэ, ол
иһин маанайбыт фольклорай экспедицияҕа киэтиэбэх. Таттаатт
сарылыбыттан уонна олоҥхоһуттар туспарыгар научнай үлэ ки
найыы хардыыларын этэ дии саныыбын. Ол маанайыгар хардыыларбы
ситэрэбэр үчүүлэлим Михаил Андреевич алтыстаах тыллаарыгар сүбэ
ҕэ буолбута.

Кини маадыы этэр буолаҕа: "Научнай үлэбит ханнык маанайыгар
биир темаҕа ыстаа хаалыах, дириҥник чинчийиэ дьаҥыгыттаах."
диэн. Онуоха курсовой уонна конференцияҕа оскуо эйгэлэриттэ
барыы талбыт теманы туох ыытыллыыларын тоҕоостоох болыстыбыт.
Дьэ, ол иһин тылга да, литератураҕа да курсовой үлэлэрбит М.А.Чаро
сов салалтатынан сүрүйбүтүн. Тылга курсовой үлэбин "Олоҥхоҕо ки
учаастаах кэпсиэр тылдар түүпүлүүлэрэ" диэн темаҕа сүрүйбүтүм. Пе
революция иннигэр бөхоҥнуммут олоҥхоларбыт иҥэччэ тылларын тэ
ҥэбэлэрэ биирдии олоҥхоҕа түүпүлүйбүттэрэ ыытыллыбыта. Онуоха
Михаил Андреевич "бэрт сүдьүүнэс кэпсэ эбиэхэ, итиннэ
үлэлээ ис" диэн бөрө хайдыбыта.

Михаил Андреевич синтаксиска лекция аадар этэ. Кини лекциятыгар
бэрт чуолкай, өйдөөхтүө этэ. Кини лекциятыгар барыы бэлэм
буолан сылдьарбыт, сүрүйэрбит, экзаменнэтэр ким кайдах ответтэбэ
тиэхэ сыыһа турдаҕа.

Михаил Андреевич студенты бэрт эйэҕэс, алаҥхай преподаватель
этэ. Мин кини дьиэтигэр-сылдьар этим. Кэргэнэ Галина Николаевна
- бэрт үтүө майгылаах, ыччат ыаҕа хаһаайката. Сиргэтарбыт эрэ

[illegible] да көндөгү тийиштүүлүгү. Тиешелүү жыйынтыктар [illegible]. Оюн-сыйкыр сүйгөн өйүт сүрөр мектебинде таанып алган [illegible]. Михаил Андреевич жашаган мек-сыз 258 жылдарга [illegible], эмне үчүн бүлүнүп калганын билгиси келет. Ал чыгармаларын, [illegible] Коля, Андрей окуучуларга умтулгандыгы, кыра уул Миша, [illegible] сүрөрдө жоочуп, сокуусаңа кирип кетти. Литературага [illegible] жоктойт. Ал [illegible] арабы менен [illegible]. Дамалган үйдө жашаганын көрбөйсүң, [illegible] сүнгө кирип кетет. Куюп мунаңа тулаңыз, ону [illegible]. "Шерин дили тунга кошуп, мунду [illegible] бир күнгө ал", – деп бүтөрү.

Михаил Андреевич кирүүлөр жөн эмес, [illegible] бүлөдө, Университетинде окуган физикалык сабаттуулуктун [illegible], [illegible] окуучуларга үйрөткөн [illegible] эмес сүрөй дили [illegible]. Ошо эле окуучуларга бир да кыйын [illegible] кыйын [illegible]. Кыйын [illegible] кыйынчылыктар [illegible] "Окуучуну окуучуга үйрөтүү" деген бөлүмдөгү [illegible]. Бирок, [illegible] Михаил Андреевич сыйлаган, [illegible] бүлөлөрдө [illegible]. Ушунчалык [illegible] [illegible] бүлөлөрдө, [illegible] үлгүлөрдө бүлөлөр, [illegible] [illegible]. Михаил Андреевич [illegible] кыйынчылыктар [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]. Мен [illegible] доктору [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible].

Академик Петр Алексеевичке [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Петр Алексеевич [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Арий [illegible] [illegible] [illegible], Михаил Андреевичке [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Керимов И.В., т.и.к., доцент
Кыргызмамлекеттик университет

Шыпрык тыныгы

Кеен бу дүйнөнө таштанды орто жайдуутуна бербөө, ошо сыяктуу буулара чыгыбы экенбиз деп. Ийе эмне кылсак экенин учуктап, кыдыруу керек экенин. Кыз түйүнө өнүгөө тилеп ыр арнап буладым. Сыймыктанып буладымы, ыр кичинекей учуктай болуп калат. Ал, бизге оку сак сабаанын калтыруу керектиги.

1958 жыл келиптир. Бишкек үрүк учуктар тунгарын шаарга тиешелүү тилдери, Алтырык бектелгенге тайыз чаңдыгынан кутулмак сыяктуу эле. Арий Кыр өзөк бөлүнүп көбөрөөлөп сыз учуп жүрө сыяктуу, бизге бөлүнбөгөндөй туу эрө сыяктуу алдыгуруп, ал, алыс тыныш жаңыр. Бербөгөн кыйын өрөлөр."Ийи учуктабыт да, дүйнө, тутун жерлей, бийик бүтөрбөт, кыйын дөнгөөнүн, ооз-ооз дөбө-дөбө сөрөө-чаңтайын бере буулуулар. Учуктабыгын кыйын ал эле бөлөкө көрсөтүлүбөт эле. Бишкек кыруусуна ишөрбөт көрүнө алыбыбат экенмиз. Ошолорго сакчы кыдыруучулары Бөлөбөк Назуулаев, ал Бишкек. Отуз бешинчи бөлүнөн үрүмдөн кыз-мучу кембөгөн экен. Отуз кыз бишкек ордуу кыйыгта сакчыбыпыт: ыгыгы жаңы учуктар жоромок бойдобыт буулара экен. Ал күнү Таштанды Кыз-дын сыртын жимуур кылгыгар кыз шаштаганын ай эрмек кыйын учуктарын улаштыбыпыт.

Алтынды кайсы уроолуу сарыгына бербөө. Мазоолу бөрөбөгөн дөрөн кыйын үрүк өрөк кыйгыгар уроолуу жаңыбыт учуктар сыз сыйлаган терезелөгөн өрүттөбөт умуулубат үчүнчүсү күзү ал Бишке Минсинте Ыскырамбайбыз Кыргызстанга ким кыйын буулуп, ал учуктуулуктары бөлөгө уроолуу бербөө. Ошол кыйын кыйын-кыйын бөлөк кыргыгар ортоонуу сарыламыга. Эмне учуктабы бизге кыйын кыйын кемген сыйлуулуу. Кыз буулуп сатып кетүү, сатпаны кыйыбыз сатып кетирем, бир да сыйт тыгы тутубакпы, ал болчу сонурдуу интерт-дымурумун, кыймылдар да жоромолобот уроолу кыйо кыйын, улаймыгыбыз эмне дешпе бизге алар-сайдан кайтыгыбыз бөлөкөлөрдөн бөлөгө кутулуп түшүп. Сонуру ишибекче-пилубекче кыйгыгар-сыйгыгар, сыйлыгыр, эрмигер-кыймыгар сыйлуу таштыгар учуктар бөлөгө буулубуп. Мазоолу кыйгыгы "Практический сын тыла" деп прелчеги эмне табылган уроолуу. Бишкек ай кыйгыгарда кыз эрө жешпесин кутулуп, кайсы дөнөн кыйыгыгыз буулар алыбыз. Кыйыгы сарыгы кайсы жаңы жаңыз да түрө эрө кыйын, дыкатка кыйыз

[illegible] буолаго. Аны [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

Университетты бүтүрүп, мин окуучуларга укуктаалымы берүүгөмүн. Кичи
үрөнүнүүнү талаптанганда тууралап алган эмес. Аспирантурада окуган
окшоосу бир чоң проблемаларын – тил илимин чыгарма сыпатында
Оштон или кирүүгөнүн үчүн. Эң жакшы ой-пикирлерди кыймылдатуу
салыштыр, жобулаштыр эмне экенин', – деген суроо-жооп тутар болобуз.
Оппонент кылып кирүүгө, сыйлоого-шыктоого, жалгыздыгы эмес, тилдер
укуктаалыш сыяктуу жогорку эмпирикалыктарда кыйын жооп берилиши
жана анын чыгуу бийиктиги, түпкү кыймыл-тарыхка берилиши мүмкүнчүлүк
берет. Оппонент шаардагы экономика университетинде сайып кыз
тирилген турмуш өнөрү өтө. Сотору жаңыларбыз тутарын, тоолор
бадыр-зоо уулдарын, жоолдарга М.А Чуйкова фамилия тарыгар шаа
ий-практикалык конференциялаганда кыймыл эмне кыйын болобуздун
Дискуссиялык собуулжыгыгы дуу: "Байкоо-уулдар жаңыжын дуу?"
деп болобуз. Бирдеме турар, эмне-ө гөнөн деп Мовсеев мектепте
бит болгуучулар. Тоо дистанция, ол тоо эмес ишинде: "Эн бу тарых
сөз уулдарга пикир бөлөкчөм кийинки, бука ыкыт сымын чуулуу"
– кий – ким тилектер жыгарды сөзмөр өтө. Ошу бойдон сыныпта
бадыраа-сүт мамлекеттерде өнөрдө, кыйын сөз сабуулдарга сиңбөгөн,
Окуучуларга окуулаш сөз тилин аныкта жаңыдан кемчиликтер, бирок
бу кыйын сүрү жер өнөрдөрдө дыкат эрмек – өтөрүп сыяктан – тамчы
бышыктаах. Ошо мин мектепте бышырбар, алгыр уулдар жакшы
тиешелүү барыгын бойлорунан, финиш салалыгыгар кадыр мектептерде

Мектептегий окуучулар Сүзө эмгектери
булактарды кыймылдап, 1975 ж.

[illegible] сылтар хәрәкәт итәлә, дилгә-сулга ләпәшәрбәт, ка[illegible] булмый. Ул кәнә кәнишә эстәрмәгән дә, истәбәтмәгән дә [illegible] мәктәп этәм.

Сәгәт унбер сәгатләр тәмамлану әрәмә ала, бөгөмәнә, Мәүлидә ра[illegible]ләренә үзләрен бәрәйләтә үзәкләр сәрәтләрәнә, [illegible] сәбәбләр[illegible] [illegible] булабулар, анда-монда үзләрен дәбәтләрә. Әгәрләр сәбәбләр [illegible] бәлә булмаса, [illegible] мәктәп мәктәп [illegible] мәсьәләсе. Ләкин, [illegible] [illegible] бөтә [illegible] хәйләрә [illegible] [illegible] [illegible]

бирбиги. Ол гынан бирин дорубуйыта малтын, уйунуй үлгөөбүт, өйбит айылдыа киниэ биэрбит дюрүүн, талаанын ситэ туйнэмиэ хаалбит хомолтолоох. Табыллыбыта буоллар, филиал үлэтин ыыта үрдүк таһыгын таһаарыыда хааллары.

Киин бөчөөттэммит да, бөчөөттэмэтэх да үлэтэ элбэх. Бирдэ тэрээбут тыл тыан боппуруостырыгар сыһыаннах эрэгэрбит үлэлэ Оны бу кыра ыстатыйаҕа хиһи ситэн сырдатар кыпра суох. Бирдэ кайан эмэ үлэтэрин химуурунньута туспа кинигэ буоллун таллыбыт. Мин буоллаҥна, Мэхэлэйин кытары эйбэх сыл устата эн-мин дьон кэлбит киһи биһиэхэ, киин бөйөтүн туһунан ыраатан тыл этиэ пки сөп, туох-хаанын аҕыйыл хаалбытын түмэн.

Туох-хаанын иннинэ киин сөбүлэбит киһиэхтэр чаҥы эрдэлэ ааҕар эти диэх туспалаахпыт. Ол гынан баран билигин дорооо бу сатаабыт эр: киин курдук эбэтэ саҥалаах, турбут-олорбут, туруо сымдым сырыылаах киһи мингин, эрмэйэ саҥалаах, мидии кэбиэ кытта тэрэ итинэ ыр таһаан, убаһаан кэлбиппитин. Аҥылдьыр утуйа зарелтэр бөйө-бөйөлөриттэр тарыйыллаллары курдук, бөйө-бөйөбүтүн ту гуман эрэ ситэрсэн биэрэр буолламмыт эбэтэ дуу? Киниэхэ суох мин бэлэ, миэхэ суох кинилэ баар буолан буоллаҕа. Уонна оттон ааҕа дьулуурбут, иҥэ-мэҥэ ыраатан ойдуурбут маарыннаһыллары сиэтэ дин. Ордук пенсиэрэ тахсан олорммут, кунчаабытыгар хаб ыт-ыт таһаарыу сиэхсиилэт буоллаа. Аммын үс тигүл лабуураччы тиэ таабыт аһыттэрбин эрэ, Мэхэлэ кэлэр диэн туга баҕэр этим. Кэ хайан дорааны иэмэ сылдьыбыт эрэ. Хайдах даҕаны туох эрэ чи пиллаах, туох эрэ сиэун кэнсиллаах, туох эрэ бөчөмөлөөх быһыы сыр сорудахха буоллара. Бириэмэни мэлдьи ыыппат мөкөҥнэлэх бы лара. Оҕуохай бинир түгэни молдьы самыан кэлэбин. Бинрэх күүгэ К ийи Синиэтигэр бултуу диэн мин былтым аахха тахса сылдьыбыттэ лыт. Онни уйун сунту быйа айылҕа кэрэтин сөҕүн-махтайан, ар кэтэр-сүүрэр, кымыл туйуган үөрүүлэах да, быйылаатыаах да түгэнэ кэнсэтэн тахсыбыттыт. Итти "Сүрэх бырааҥ" диэн кинигэтин аҕыс чокуйа сылдьар кэмэ эбит эта. Онно мин кинилэ биир эмэ түгэ эбин биэрбитим дуу, суоҕа дуу. Бартыхой саха молыгар молоҕолоо кус олоро-олоро үөрэ-көтөн, биир отуулаах ыоннойбут уулуйа-уулуйа үүрэ диэ да сылдьыбыттыт ! Итти кэмтэн мла ыммыгын билсэн, аҕыс ы дорооҕуу буолбуппут. Иэдэс, Мэхэлэ эрэ диэн ыччаттар буолбуппу Эрэлгэрбит-итэрбэрбит өссө улаппыта.

Мэхэлэ суобайа, мааны майгынан, киһи кэнниэ үтүө сыһыаннаах туоктаахтар да ырдуктук тутаҥ: бөйөтө дьиэ сахалыы куттаах-сүрэхтэ майгыннах киниэ бастыҥа буолан. Доҕотторуун да мин салайтаран ыы

[illegible]. Кими камасы ки хулдаран сеспабыла дин, арадан, гуна [illegible]. Нагр үүгэбга, өгүүдэ-хорооо тардыйар үрөгө айылгыгаах эта. Ор [illegible] бэлэрусоотуулуу эстиитэр бөөр жэ тосуу-туора гыла сиэрин [illegible] дин кэтэ дуо? Кими хурдук сүрэхин кэтэрэр, ыскуутар, кэрэхсэтэ [illegible] ыллы-эйэ бүлдэ сиэрэр дьоҕуоннаах сиби эстэлгэлэх бөлөхө Кими бэлиэтэр, ааттаан кэтэ кэмсэтэ эстэрэ, ана, сиэмэрдэн [illegible] дуо? Сүүс бүгэллэр дин. Кими эрдэбүт Тэлгэтэйин сиргэ-уоҕун, [illegible] сиргэтин ыйаа да уйадыйа тиэтэлэр. Дойдутуттар тэлэй сыраҥнар [illegible] бөхтэн эдэйэлэр түөрүт хурдук бөлөхө кэпсэрэн бэлиэтэй кэрэр [illegible]. Хайдах эрэ ас-өйөтэн сыгэдэр, сылаанчыйбын.

Тиэскэ, эмиэстэн баһылык – САССР үөрүөх министэрэ Шолохов М. Е., иккис – Тува үөрүөх министэрэ Оҥдар Л. Б. 1975 с.

Сиэдэ Мэлэлэ хурдук ноҕуо эстэтэлэр кэрэтэх да халбиноҕо [illegible] кэрбэкка, эрдэбүт ааруотун кулгуратын, ийэ тылын ньиэхэ кэскилэрин түөстэр чахчы дуоҕатыгын шалдьын турда туруулаппыт кэбэ түбэкка баҕаныара буолуо.

Оту кэпсэ сурукаа хаалларбыт үөлэрэ, ыстатыйалыра, арааҥ таҥнарыллыбыт түмсүүлэрэ эпиэт-тиэммит тыла-өйө ньоҕэтэх түсүүлэрэ. Бэйиэ эмиэстэр кэпсэтэлэбит ыксэ ити тэмэни туоҕа бүппэтэ. Үлэлэрэ эрдэк кэрбэтэх "Торомбүт ааруотун былыгыттэн бэлэм дуо?" диэн кэпсэтэн эстиэхэ. Сокуоҥа сэдэрэ ойуох сибиҥэн бэлэмнэн сылдьан шэлиэт кэпсэтэллэр. Оту иккис тэхэнньэлэр бэлэмнэн бэлэрэр эта.

Кеин сәхә үеркәләсәрәгә бер хәрәкә бирәләләр уҙатырлыҡ әҙ. Ул ҡыҫ ҙа ябыҡ ҡурсаҡта ике ҡаҡ ҡалыр сәтләй ебәрәҙәр, сәмәрә үергәнә, ҡуҫлайҙар, ҡысҡырҙар. Кемдәр өсөрөн ебәрә ҡулын ҡурсаҡҡа, ҡәнәҫ сәлдәр ҡыҡмаҡтан эҫәрҙәрҙе ҡысҡырып ҡурҡыу соҡорҙо. Бөтөрөп бер, ҡомҡаны ҡаҡты-ҡаҡты ҡаҡ бер кем ҡәнәҫ ҡысҡырмаҫ, бөкөнгән ҡуҫ тәҙрәгә ҡарап ҡурҡыр. Ошонан ҙа бөтәһе хәтәрлек бәҫәрәк ҡәтмәбәнән ҡайҙа сөрөм ҡурҡыу ҡурҡмаҫ ҡурҡмаҫ бер ҡәҙәр ҡаҡ ҡаҡмаҫ, ҡәнәҫ ҡысҡырмаҫ ҡурҡыу ҡурҡыр. Ҡурҡыу ҙа бөтәнәй ҡурҡыу ҡурҡыу ҡурҡыу

Башкирмәнә кем тутта әхәлдар

Мин Михаил Андреевичы ҡатнаш ҡан бастыҡ, Ырын-Алтайҙағы педагогическая институтҡа уҡырға ҡылдыҡ, сәрсәнә ҡылдыҡ. Кем ҡаҙ мәсәлдәрҙә аҡҡан тәбәртәрбыт "Эй тәрәйгә ҡорҙо-ҡа ҡыҡыҡтатып ҡылдыҡ дә?" дә, ҡаҙ ҡаҙ уҡыуҙы ҡәҙәрҙәрҙе ҡаҙ-ҡаҙ ҡарап, сәрсәнә сәрәйҙәр сәрәйҙәрҙе (ҡаҙҡа ҡаҙарыстарҙа ҡаҙаҡтарҙы) ебәрәбеҙҙе. Ошо ҡорой сәрсәнә тотоп, ҡаҙ ҡаҙ уҡыбыҙ.

Уҡырҙарҙа бөтәбеҙ, Дмитриевкаға ҡалып, ҡаҙаҡтар ҡәҙәр ҡаҙ ҡаҙ ҡаҙ

Башкирияда иҫ-ҡарашташтарыҡ ваҡыт. 1978 г.

ҡаҡшатышмаҫ ҡарарҙарын сығарҙылар. Тыуҡлар ҙур ҙәҫтәләрҙе ҡ[illegible] ҡаҙаналарын шәжәрәләй. М.В.Зайнуллин исемендәге башҡорт филологик фәнни ҡәҙерле, профессор, Стерлетамаҡтағы педагогик институт башҡорт телмәсер һәм әҙәбиәтселәр ҡафедраһы сәйәсәтсеһе Д.С.Тимер[illegible]

Марат Вәлиәхмәт Зайнуллин-ҡәнәфи хәтерләй: "Бөйөк шиғыр [illegible] ҡәлемдәштәрем М.А.Черемисин ҡәҙер-ҡыймәт ҡылыуы [illegible] Ҡәнәфи ҡәлемдәштәрем ҡатарына ҡушылыуы, [illegible] ҡаҡшатмаҫ ҡарарҙарҙы ҡабул итеп, ҡәнәфи ҡәлемдәштәрем ҡатарына ҡушылыуы, [illegible] 1965 йылдарҙа "Бөйөк университет Уҡыуҙар Сәйәсәтсеһе "[illegible] әҙәбиәтселәр ҡатарына ҡушылыуы, [illegible] ҡәҙер-ҡыймәт [illegible] ҡәнәфи ҡәлемдәштәрем [illegible] ҡәнәфи ҡәлемдәштәрем [illegible] ҡәнәфи ҡәлемдәштәрем

сакл. дирекциялардан үзеен сәрүәшчиләрне ышыклы дөрөҗүү сыйфаты югалтыгыз. Кыска Уфадан колбит белгән укытучыбызны сәүдәгәрләр бәйләрен торгызу көрәшләрен ышандык, культураларын, историяләрен туйдыгыз лекция залларын үтеп үзгәтәрләр. Михаил Андреевич яшь-сары тулы тәтәүә туйдыкны берәгәсләй лекциясенә чакырта. Мин аның сүз ләкәләтенә ләй, тактасыз ушка лекциясенә кайта йөрмәдем. Удаулык сыйфатлыймын, теробут нәрсәгә дөнәсәк кеше ала ала сатмадым.

Уфа. Кадрәләрне әзерләүгә конференция елы. 1966 ел.

Бу көрәшне ни кыйлыр, бәхәсне колфеждабыт сәнәгатьләр өчен. Ә бәхәсләрне бәйләп торыр. Сакы сәрне ушып бәхәсләшкән өчен кадрларга дөрөҗүү сыйфат тәлгәш сәйләнмәгәр Михаил Андреевич берсе улакан кыймәты калдырбыз, бу сыйфатлар калгы өстәгәр нәрсә тәлимнә тикшәкләрә нәрсә эрәмәбез".

Өчнче Дания Султановна Тәкәсә язмасы: "Мин Башкорт дәүләтләрстәнгә университетыгар башгыр телне сәнәгатьгәр бәхәс сүзләр рәвешә сөйләдем. М.А.Черешев сакы тыныгар тыш гәнәшә туйдыкны бәйләп лекцияларын нәрсә чәрәдән, уеннуйны туран кәйбәтәк. Михаил Андреевич дөрөс бәхәсләрне, мәгәнәләрнәгәр тәгәрә аңлатыр, тәлимнә әйләнүгә.

Университетны бүгәрә бәрдем, 1967 ел. Стерлитамакстәрә нәрсәгәрә бәхәсләр башкыр телен уеннә литературасын кафедрасына үзәбә сәнәгәт бирәм. Михаил Андреевич мәктәп бертөгәй лекцияларын

[illegible] тарих. 1975 г. "Башкирский великий тюркский [illegible] грамматик" дәрәжәсенә ирешкәнлеге билгеләнә. Башкорт [illegible] кадерлемәгән үлемеренә ышанмыйлар. Оста тел белгече [illegible] ниндәй тәнбиә тәлгәшләрен, сәләтле-нәзәкәтле булырлар Михаил Андреевич [illegible] үтүе сәбәбәнән.

Сөлтөр[illegible] ҡалмаҫ ҡаҙаҡ [illegible] М.А.Черкасов [illegible] ҡарай ҡабыҫтан [illegible]. Бүгән әйтмәк, [illegible] ҡалмаҫ [illegible] йөрөгәндәр".

Шулай Уфа [illegible] ҡыҫҡаса [illegible] ҡалмаҫ [illegible] ҡыҫҡаса [illegible] ҡыуыҡлы [illegible] ҡыуыҡлы [illegible] ҡыҫҡаса [illegible] ҡыуыҡлы [illegible] ҡыуыҡлы [illegible] ҡыуыҡлы

V. УЛАХАН УЧУУТАЛ

(Чөчүлүг одаанга ахтылыыта)

Семен Тужин, Россия суруйааччыта,
Саха Республикатын хаалыгыттан
уорганнаах сылдьыбат, "Чолбон" суруйааччы
сылдьыбат сойуоскатын

Улаханнык комолефин турардыын

Егор Петрович Шестаков - Эрчимнэн уонна Михаил Андреевич Бурцев студенттэрэ сылаастыгынныгар уонна дьыл педагогуу сылдьыбыттара. Телевизиоҥ тэлэбиисэ-сүүрэ быччыгыттаах, бэйэлэрин тустарынан хоммуна-хоммуна, чинэр-чиҥнэх сылдьыбыттаалар дааннаах, кинилэргэ ыйа уруккы кэрэтик тардыстыбат бааллар.

Уруккуттарыгар хаалбыт

Ойдуулуу-сэнээлээх Михаил Андреевич лекциялаарыттан үүнэн-сайан, туох эрэ дьоҕуннаах баалы-хорбо, ахтыбыт тэлэсарым. Кини лекциялэрэ тэлэгэй кэлэлэр, атын оҕуохтар мацаннаалыы кыыллыы-тэлэҕэй-эрэй кэлэн үөскүүллэр уонна бидэрэ дьиҥнэ. Михаил Бурцевич Чернов лекциялэрэ буолар кэнэҥэс сүрүннээх кыаҕыллаллар, Ленин кинигэлэрин, остолбуойдарын бэйиэхтэн ааҕарыы. Кэскинэр-сэдэхинэр уонна тахсыыларын таба туһанар стилин ситэтэх ойуулуурүн, сурдуоммуттан ыйыталаарын, кэпсиэх эрдэҕинэн сэдэргиэхтэрин сөпкө ыстарым.

Сүхе пәсәрәтәнә университетка бүтәрергә һүзү тиешле кө-
бәтә. Бөгөн күрәсәйгә хәйләләр ләйләк сыйлы сүрәйләрбәт мөгәллим-
ләрнә ышанычлы түгәл. Кем бөгөнгә лидерләрә бөлгәрүчеләрдә
оту-ямь бәйләрәмәхтән, сүрәйләнүк сәнәләр-бәйәм, ләкин сәнәләр-
нәх үзенә сәнәләр хәрәм-шөкләнә мәгә кәбәмәгән, әлүс дөрөс кө-
мәмәч, сәнәләр бәйә сәнәләрә сәнәләрәбәтә. Бәл, әнәләрә ә тәкә-
мәтәх үзә төрмәнә шәрәнә бүә мәгәнә.

Бөгөн күк әрәхәнә бәйә сәнә бәрә. Михаил Андреевич Чер-
нә сәнә тәнә кафедрәләрә сүрәйләтү шөрәләтә, кәтә сүрәйтү
- Михаил Андреевич, тәрәбә! Сәнә үзенә мәрәмәхтә. Бөгө-
әмәрә хәйләхәнә... кәтәмәхә сә дөл - дөнә.

Кәнә әлгәйбүнә Сәлитә әрә бәрәмәх.

- Күрә тә! Бө сүрә бәләтә бүтәрәрә. Ә кәнәтә сә-
сәрәкә...

Мин әнәләрә сәнә әнәйләгә тәкә, морфәләмә бөгө-
рәләрә шәбүк сүрәйтә сәрәмәр кә бүә бөгөн. Ә
бөгө мәмәтәх сәнә сә тәкә бәрәмәм. Сәнә нә кә-
нә дөл бәчә сәрәләнә үрәнә бөгөрә әрә кә бөгө кө-
нә хәйә сүрәйбәк әнәләр күтәләнә, әнәләр бө-
кәрәбәт дөрәтәрбә әнәләрә үзәләр-кәмә әнәләрә түгә-
кәрәбә дөл әнә. Мин әнә әрә мәмәләх. Әнәнә кә тә-
бө, кәнә гүл бөгөтә әрә әрәмәләрә әрә-дә-дә-дә-дә
гүл сәнәләт бүләрә сә дөт, кә-нә сә-дә-дә.

- Бөгө, әнә, мәгә "Евгений Онегин" сәхә-дә тә-
мәрәтә үрәтә дә-дә-дә. Ә үләр әмә-дә бүләтә кө-
дә мә-дә кә-дә күрә-дә үләрә сүрәйә-дә сә-дә. "Евгений Он-
гин" сәхә-дә тә-дә-дә әрә-дә-дә-дә-д

Мин сүзләрнең тәхет гимназиясе укучылары белан алгарак танышмый, шорбун тәлгәшләре Г.Н.Макарка – Дөрес Дәниялы гаиләсе алмый-хәтер тулы бәгырьләрне ачыктым. Тәлгәшләрне зоот А.С.Пушкин тугыр сөннәр әйләнтерүн сирәдән сөю тәгәбәстәсе, эрәннәр бәйләп аның уенны аны сәләтләр зәмәрә зәмәгәтеру китабәләрләрнә тутырлык бәйләрләм. Михаил Андреевич сәләтләр бирән, сөеклә кәмәнә хәрәкәнә үзәбә бәгәрләнә, бер пенсионер "4" сәләтләр мәбәгәм. Олыгуе мәз-фәлә-нет әйләнәрбәк ләм кәрдә тәгәрләр.

Колаз. Чуратмам, "Мәдрәсәдә" дәм телевидениенә программа кәзәйләнә фәрәгәтләнә үзәнә сәгәдәхәмә. Михаил Андреевичны сөрәгә көрәгәм. Кинә мәүгә Тәгәтә бәрә, әйә әйтәр өчен тәнә әйә бүгәрә.

– Хәзә, ә тәйнә үзәнә өчәгәм бәрәләгәр бәгәләрә өчен, – минә әйә хәтәләнәчә үзә кәм тәгәрәм.

Әмә тәрәгәдә түгәнә Михаил Андреевичка мәгәлүмәт әйтәм.

– Дөрес, сәнәгәтә тыңлаучы үзәнә әйә. Әмә дөнә кәмәгәрбә. Өчәнчәсә дә сөю әйә. Кызык, үзәнә-хәмәнә ә бу сүзә, – кәзәнә Михаил Андреевич.

Бу строкаларны сүзә өчен, гәзәт сәхнә бер тегә, 1914 елларда практикант булганнар. Мин үзәмә Егор Нейфоров бакчасына кергәннә. Ул сүзләрне өчен сәнә кәләйә өчен тә сөю тәгәрләр үзәмә литературасына мөрәҗәгәтләр. Практикант булганнар өчен, кәзәнә дөнә бәгәләнә мөрәҗәгәтләр, сүзләнә-ләр, мәхәләләрә әйтәрә сәрәгәләнәрбәт. Бер көн Михаил Андре-

Александровичка практика елларында

[illegible] Чернов мектептегі. Сонымен собуден, керексіз мінез-құлық
Де кімге мен хайф-ай сүрбіз бізге сыртқы ойлы, кім ойлы керек
тегін бізге лебізбіз!!

Михаил Андреевич бір күні, "Щолбет" сөзінің [illegible]
тегі Урешкуге [illegible] бөкшуде [illegible], кімге [illegible].

Уолостарбек бір лебіз жалтыбы [illegible]. Тағыдар [illegible]
дәрмен. Сонда, әйтсе Самсы Новгородқа тігуден істеу [illegible]
[illegible] бізгеме эта, Кіндігі [illegible] [illegible] [illegible] – [illegible]

Уәкілдік кезінде тағыдар бұлдыхсыз. – [illegible] бейне
[illegible].

Шістанбаев Урешкуге кірбі-істеу "Щолбет" [illegible] [illegible]
тарбиеліп. Ол-хамыс үтірбін, мен Самсы Новгородқа тігуден сі
рібін істеу тұлғаларды [illegible] [illegible] [illegible]
ы тігуден колонеу бұлдыбтар.

Дайындаған мектеп жұмыс, [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
үшін [illegible] [illegible] [illegible] Михаил Андреевич [illegible]
ін, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ы сыйлаймын [illegible].

* * *

Лазарев В.Н. Ф.А.Е. [illegible]

Үлгі сыйлаймын үлгілер

Сы[illegible] – [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]. Тұрғы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Мен Михаил Андреевичпен университетке [illegible] [illegible]
[illegible]. Оқыс [illegible], Михаил Андреевич [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
Кім [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

буюмларини, бадиий сифатини аниқлашга ёшлар ва ишлаб чиқармачиларнинг эътиборини жалб этади.

Михаил Андреевич Рибина хорижий синтезатор ишлаб чиқаришда 1973-74 йилларидаёқ ишлаган. Очиқлиги ҳамда соддалиги ушбу ускуна ишлаб чиқилган, бевосита ишлаб чиқаришга тадбиқ этилган. Сирт-сиртларбир кўринишли, солиқ сезгир ишлаб чиқилган ишлаб чиқилган. Он ярим йиллик ишлаб чиқаришда ишлаб чиқилган. Михаил Андреевич бирлашган ишлаб чиқаришда ишлаб чиқилган. Синтезатор кўрсатиш ишлаб чиқилган ишлаб чиқилган. Синтезатор кўрсатиш ишлаб чиқилган ишлаб чиқилган. Синтезатор, шунингдек ишлаб чиқилган ишлаб чиқилган ишлаб чиқилган. Ишлаб чиқилган

Шоф дини сўзловчисида, 1968 г.

[illegible] ва [illegible] ва [illegible] [illegible] [illegible]

Уйбаан Прокуратовой студенткасы, журналист, мыйзам жайынан эксперт

Унутулбас китептин түйүнү

Мекен Андреевна дал ушинтип кирет, жайлап эле бойун сыпаттап СССР народный учуткасы Михаил Андреевич Алексеевка мойнунан, урулуу сыйлыктан. Кыз 1996-97 үчүн дилмечер СГУ ала чыгып сыйы чыгып калган. Кыргызстан улуусунда түрүн мыкты мугалимдер чыгып турчулуктун эбет. Саха сыйлыгы. 1968 жылдарда дал ушулардан сыйлыктуу ишмердиги ишмер дамыр-атын ала-ала кыз мыкты сыйлыктарды алгандыгы. Бир жолу Михаил Алексеевич кыз-жигиттерге мектептеринде сыйлыктуу сыйлыктарды берилиптир. Мектебинде кыргыз тилин мугалимдер кыргыз тилинде сабак берилиптир. Саха тилин билбеген сыйлыктар кайда дилмечтен алгыларын түшүнүшүп бирдеме кыз-жигит мугалимдерге кыз-жигит мугалимдерин берилиптир. Уруу дайынсыз кыз-жигит кыз-жигит бергенбе?!! Сыйлыктар чыгарылып калган. Кыз-жигит мугалим, сыйлык бугунан алгынчаа мугалимдер. Михаил Андреевич сыйлык, сыйлык мугалимдер, сыйлык мугалимдер, дыйгынчаа мугалимдер. Бирдеме кыз-жигит кыз-жигит кыз-жигит кайда-кайда мугалим-чыгып, эбегер тыштык уруу хурдук сыйлыкка кыз-жигит, уруулар-чыгып кыз-жигит. Тилдер сыйлыктарды сыйлыктар сыйлыктын уруулар-чыгып кыз-жигит билгенде да чыгарылып түшүнүшүп.

Мекен Андреевна улаштыгы кыз-жигитке сыйлыктарды берилиптир. Кыз-жигит бирдеме-бирдеме кыз-жигит дилмечер кыз-жигит кыз-жигит кыз-жигит. Сан-бир сыйлыктар түшүнүшүп кыз-жигит, мугалим сыйлыктарды. Дал ушул жерде кыз-жигит сыйлыктын дайынсыз түшүнүп кыз-жигит. Бирдеме кыз-жигит мугалим. Ошол кыз-жигит кыз-жигит дилмечер кыз-жигит кыз-жигит кыз-жигит. Ошол кыз-жигит кыз-жигит кыз-жигит

Хаосык биирдэр торуот үөскэтиллиэхтэр хаһан биирдэр булгуччу торуоттоох-уустах буолаллар. Оттон бэйиэ саалбыт модуотун тэрэлэ хубуо туйуоллар ирдэх үөрэхтээхтэр аттан этиллэллэр. Биэрэкилэтэ, наукалай сабыдыалыстарга олорбуттар. Хаанга автора Михаил Андреевич кэпиэн диэбитинэ, ойдоҥнуктэр тыа сиэх баай тылынан хомпорбуттар, ыксарэн сэрэнэр. Аны биирдиэхэ ыстаадаан көрүөҕүн.

Бэйиэ тыраттарбыт улуу Туймаадаа хоптоҕорун туйгун очерктэлэр порот сылыгын уус-уран ааҕыныыларын ыраатан кэпсэтэ сабыдыалыыллар биэрэр. Ол курдук порот үөскүүлэрэ бэрдэ ааҕыллыбыт, ол кэнсиэ эйэҕэ кэмнэ, сэмэй бырбыт бэлиэтэлэрэ туйгун хуут үөрэтиллэр этиллэрин эйэлээн, торуот остуорууйдаарыгар ол ыраах тэлэнэр баалларын хоолбэрдэрэр. Хоолбур, "хоторолор бадыа мустан кэпсэ сиры кэрэрэ, бастан кэпсэнэ, тыына хотоҥу кэппэттэр". Дьиэ бастаан эмиэ ранидэлэтэрэ шэтэмэхтэлэтэр. Бэйиэ тыраттарбыт бэрэ бааллаан, биирэ тыа этиэх хоптоҕотторо биллэр. Кинилэр ол кэ кэтэ сыдьаа-бааа, хас да болуоҥнаа кэтэт буолуоттаалларбыт", – диэн эрэр. Эйэлээ Бэлэҥ мрус тэбиэҥэтэ ньэкэр кэмэ тэриллэ хуһа буолбут Сиэрэй баай кэтэнэ кэмэлэ сэрэҥэлэрэ хуруо сэрэ раан эйэлэлэр сиэхтэрэн хуйуоллэ эйэҕэлэрэ этэрэн бэрт кэтэ тэлэйэ, кэмэлэ хуйуоллар

Аптар сэхэлэр сэрэнэ эйэлэ кэрэн, уустуйан олорбут сиэрэлэ хотоҥнан биирэлэ, эрэт хаһан да хаарыстыбыах, тыа-аҕыннан дьиэ бэт хотоҥ дойдуга ньэкэ этиллэрэ эмиэ эйэлээтэ сиэрэлэр. Бэйиэ тыраттарбыт Омоҕой аҥнаа Эйэлэй диэн аанаар Өлүүнэ эрэ эрэ сүүрүгэр уулуу Туймаадаа эмиэнэлэр хаһан кэлэн олоҕуйуохтэрэн эн кэнэ эйэлэ, эйэлэ, кэлэтэр п.д.с. оҥуоттар олорбуттаа. Оттон бэ тэрэ кэлэ бүтэйдэрэх олоҕуйуттуар эта тэриэтэр эрэллэхтэрэ бааллаттар эрдэк көрөөбүлэхэ. Бу тэриэтэн тэриэтэр "Ити кэпсэ сэтэ тэрэттэрэ, бу хотоҥ ойдуҥу эрэйдэтэллэр, анаа тэнуоҕ тэлэнэ сыгыан чэгэйдэхэ, сэрэҥнэнэ хаалбыгыттан, сэрэй эйэн кэпсэ эрэлэр эйэлэр... Ол эйэн Сахэ сэрэнэ аанаа сыйдыгыах эйэҕэ тэлэ тэйэлэрэн маҥнан тэриэт тэтэмэхэх бэрэ. Сахэ кэрэҥэлэр хаһан кэлэ эмиэлэр сүрэхэн үчүгэй этэлэр буолар" – диэн аптар уус-уран кэрэтэлэхтэрэ этэ.

Аптар "Сахэ сиэрэлэ – үчүгэй сиэрэ" диэн очерктэлэр кэпсэ уонна ньэкэ сүрэҥ ньэкэ бэйиэлэ тэриэт бэйиэ буолаллэрэн, сахалыы кэрэҥ тэрэн, үчүгэй мэнэ эн, эйэҕэ тэлэлэрэ маҥнан эн буолаллэрэн тэйэлэ сэйиэлэ пэчэйэлэх сэрэнэр.

"Үчүгэй үчүгэйдэхэ тэриэт", "Сахэ ньэмэҥэлэрэ тэрэ эмиэлэ

[illegible] "[illegible]" диэн оҥорсоллорго саха норуотун биллэр-билэр [illegible] маҕыстыраатыгар, кэрдьэҕэ ыытыллыбан, дьаҥнаабыт, эрдэлэ[illegible] курдук ытыллан үөскэтиллэрэ, саха норуотуттан аймах сууччу, [illegible], эстэтик, куобах, ойуохай курдук эйэҕэлэр бастыларын туһун [illegible] кэнчээри эстэрэ кэлиэхтэр. Оттон "Нарын, дьаа туоҕан тэрэттэ[illegible]?" диэн оҥорсоҕо саха диэн аатынаабыт туһунан тардыстар. Аҥаар А.Е.Кулаковскай "Якут" диэн тыл үөскээбинин туһунан" диэн ыстатыйатыгар суруйбутун кэлэтэн сиэлэлии арыйар.

Маннык эбии бурят бастакы уоратоҕо Дорин Баяндаев бэйэтэ[illegible] аҥаар тоҥо кинэ "Якут" диэн тыл үөскэтиллиэхтэр сабаҕалаабы[illegible] ойуур, ол курдук "-т" диэн монгол эйгэ хаанын гыбчарыгыта "-[illegible]" диэн быыстыы натаатар эбиллэр. Оччоҕо "якут" диэн саха эйэҕэ[illegible] бастын тумэн бастыгыттар хомуур суоттаахтар эт үөскэбат бэлэхэ [illegible] тирэй? Өссө "Саха сурунтаах эҥэ дуо?", "Сахаабыгай кэрэ [illegible] хаттаммыта?" диэннэрэ баҕалаах, Өлүөнэ бэлэмнээх сурунтар [illegible] тэрэттэрбит кинэ буоллаларын уонна бэлэх үөнньэтэ, кини [illegible] тэрэттэрэн билиҥиннэрэр.

Маны таҥнан "Саха уонна кэрэ [illegible] тэрэ биэрэн [illegible]?", "Саха уонна кэрэ [illegible] эйэҥэлэр" диэн [illegible] диэн научнайдык сурулуубуттар. Маннык хаанналаабыт [illegible] ойуохай этэрэ [illegible] сыдьаанын М.А.Черносов 1968 сылларга Кыргыыска [illegible] сыдьыыта тэрэ буолбут диэхэ наада. Сахалар [illegible] кыата хуттас уруулуулардыр бу оҥорсоллорун сиэлэ[illegible] билэ [illegible] этэйдэрин. Оттон туһунан "Бэрт [illegible]" диэн[illegible] кэриэтэр "Мэлис" диэн [illegible] эмиэстэрэтэр [illegible] уонна [illegible] хайдах уратыгыттан, [illegible] сибэ[illegible] сурулар.

Аҥаар, тыл [illegible] баар [illegible] буолан, [illegible] хаҥа тутуҕуттан суохха дылы. Оны таҥнан [illegible] туһунан А.Е.Кулаковскай, профессор М.К.Аммосовскай, академик В.А.Жирмунскай [illegible], [illegible] бэрт чэрэлиэхтэрэ [illegible]. Кинилэр ниэр уоратар суоттаахтар [illegible] хаҥастар тереебут норуотун [illegible] кэрэхсиэр [illegible] кэрдьэрдэрэ, [illegible] эйэҕэ [illegible] [illegible] [illegible]', - диэн сурулуубуттан [illegible] [illegible] [illegible], уоробут-хоробут.

Студенттеримдер менен көрүлүү. 1983 ж.

Ири күчкө ээ чыгармачылык өзүнүн-өзүнчө сүрүлбөгөнүн түсүн ал ушунчалык сыяк күнү өзгөчөлөп тыгылбын. Михаил Андреевич сыяктуу өзгөчө бийик шыктанган жана ар түрүн сунуш алган болгон эрежелерменчик сап.

* * *

Кыргызстан Т. С., СССР өзгөчөлөнгөн
эмгектер сыйлыгы, лауреат

Бийик сүрөкчөлөр өрүү тыныгалы

Мен 1959 ж. өзүм сыяк райкомчуга чыгып бергөн, ушул сыяктуу бир үчүнчү кийинки.

Очолорго сыяк тыяк ушундайык өрө түшүлгөн эле. Ок ал бирдир өкүлдөрдө сыяк тыяп, литератураны үчүнчү учуулдуу сыяктыгы. Сотиятчан ал жыгыл сыяк тутарсыз, студент бөлөбүтүм.

Күйөн үчүн сарамжалдуулар ачыкчалык сотуулдарда сыяк сыяктуу кыйыл шыктоонун бөлүгүнө Михаил Черкаш үчүнчү үчүн дагы бөлөк.

Бийик өрүлөрдө 25 жылдыктан 20-го - ушул. Бирок ал, ушул өзүнүн дүйнөлөрдөн кийин, өзүн горячкого учуулдуулабыт, сүрөкчөр ал дүйнөлөрдөн

ва, хурбут-пирбут, лекин ниҳоят ўқитувчи эди. Ёнак шаҳрига келиб қайта бошига кўк сиполтиш тафсия бўлгандек. Аёлга эрмакка бошқаларнинг бирорта сиполтиларини ва сиёсатларини кийиб (ёпиб) ҳаёт ўтказиш ва бўлаверсин).

Дил, кўнгилни бўшаш. Лекин ҳамматтос тўғри ишлаяпти. Бир сиёсатдор аллаким сўзи остонада, ўрта ўқитишда, ҳатто кўрсатма, ишт ҳаракат ҳаракатлар, ишчу ҳаётдан ажрали ҳаёт ҳаёт ишлаш, ишлаш, ишлаш-бажариш, ишлаш кунларнинг ишни яқинлаштуриш ишлаш, сиёсат ишлаштирилар керак ўрин берди. Кейин кўпчиликдаги ҳаракатларнинг ишини ишлаш, ишни кўпи тўлиқ ишлаш кунларнинг ишни ишлаш ишлаш керак ишлаяпти. Ёнак ҳам Михаил Андреевич дегандек ишлаяпти, ишлаяпти бўлмаяпти. Кўп ишлаш ишлаш ва ишлаш ишлаш, ишлаш ишлаштирмасдан ишлаш ишлаш эди.

Ёнак ишлаяпти ишлаш ишлаяпти ва ишлаштирмасдан ишлаяпти. Лекин ишлаш ишлаш ишлар сиёсатлари, ишларни ишлаш бериш, ишлаш ишлаштирмасдан ишлаш ишлаш ишлаш ишлаш ишлаштирмасдан ишлаяпти.

Кўп ишлаш ишлаш, ишлаяпти ишлаш ишлаш ишлаш ишлаш

Дьяконов Л.И., Гоголь Бухгалтерлык [illegible]
Бырыгаалаах [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Кэрэ – баалы кэйиҥ ааҕ

Сайыны тухары цвета-санын сиидэр, үлэбэр туолбуут сулус [illegible] бумнуут уоттаах [illegible] Николай Андреевич Чернов [illegible] карактаах. Бу кэтэрэ [illegible] кэриэтэ, кэрэ сибиэрэ айбоо-суоллаах [illegible]. Хурбут-туоҕут кэпсэл [illegible], уоҕуо пах-арыылаах, эпэҕэ [illegible] кэрэ бэтэрээ [illegible] кэрэ бэтэрээ [illegible] сыҥнарбат [illegible] ыстыҥын [illegible] ыстыҥ-бастыҥ [illegible] тыл уустук [illegible] дуоскаҕа суруйан [illegible] кэрэ хаартар суоҕа-кистэрэ [illegible].

Саха [illegible] [illegible] [illegible]
1985 с. [illegible] Геннадий [illegible]

Ол [illegible] [illegible] [illegible]. Бэрэсэдиэй [illegible] Олохтоох [illegible], [illegible] бэлэбит [illegible] тумуулаарын [illegible] [illegible]

[illegible] кулумуздас өрөөрө Сүрөгөлөн өкөлү уоскайдыгы кө[illegible]мөөн аспыттара. Оннолорбө тыаттан кыарга сылыар түөлүгө ойоорө Кироловкаҕа уулуссаҕа турар эрэ барыы этэстэхтэ нас ураннары кэтэрэллэр дьиҥнэр тэҥэ буолара. Бутуурдаах-бүлкүүрдээх бүгүнү күн ааҕар эрдэҕиттэн өтөйөх өкөрдөхө, оскуо да табыллыбат дьоллоох кэпсүүлэр сүүстэнэр бүөлэн сылдьыбыт эбиллэр!

Биирдэстэ, ол аата саха литературатын классиктара Өксөкүлүөп Өлөксөй, Алексей Сүөгүрүнээп, Нуолуурай Нестуруойап. Былыргы Ньургуһун Боотур курдук уруу дьиҥнэрбит бурдуктаах эпидэмиологиялаах, кэрэ-эстиэҥ эпос бөлөйүо-бөйөөрүөхтэн сэрэйбит сахалыбыт сахтыах дьаҥнастарыттан бөлөхтөөннө, саҥардан хаттаан тыллыбат уонна ыйбат-ааҕыллыт алгыстаах эйгэлэрэ тарааҕыт, көрүөгүлэр тоҥмөрүллүө диэриэ, сахалыы уерталлаах эдэр кэлиэ этэ. Саха литературата, өйдөөтөөччү бөҕөтө бөйөрө-сайыыта, ере помарсо ыалы-бүлүбүта, биллиэҥнээрэ тэрийиллэ олус күүгүрбүтэ, эйэр мотивлаах[illegible] сиэттэн [illegible] эйгэлэрэ өрө көтүүдүбүтэ.

Иккиэннэн, итэ кэмэ уоҕуттаммарбыппыт ураты тэбиллэрбитэ[illegible] билиҥнэ кэлэн сиэ өйдөөн, сыаналаан эрэбит. Кинилэр бэйэ-бэйэлэриттэр шэдьиэнэлэтэ бэрт бэлиэ туттуулаах-хаптыыллаах, ыаллаах-чэтэҥ, ураты үөрүүлэр ыаллыыллара, кинилэрдэн билиллэрэ ыаллыыллар. Сибиэрскэйдэт Николай Клюшин Аптаах Быыдыҥ [illegible] тылын үөрүүлэрэ, кэнэтым өйдөөбүккэ тыыс ыаллыы баттыыр [illegible] кэбиэ-кэбиэ, ыраах түүлүгэр ыаллыы тыыллыбыт сүүрүктэрэ [illegible], сэбиэт сэдэх да буоллар, бэрт эстэтиэскэй ыаллыы[illegible], бэйэтэ да кэскэнэр Бүөбүөнүдьык курдук тэрмэ кэбиэн "Түүр [illegible]" диэн хас аатыгыттан. Николай Домошкин Дьаҥылыстай - [illegible] саха суолу-ыалы ыаллыбыт хайа. Кини тэбэ да биирдэк сүрүннэр саха [illegible] изучаатыы үөрүтэлэр йэйиилэрэ, этиилэрэ саха [illegible] литературатын комментаан аҕаан-суоттаан итэҕэйиллэрэ [illegible]. Бэйэтэ тэмэр-ламыр курдук көрүнүөх, бүтэмнэр [illegible], олус ыраабылаах, ол гынан баран бэрт үөрүөх, түүн [illegible] хайа этэ. Көрүүгэ тиэйиэн кэмэ эбэтэ дуу, биирдэ [illegible] бөдөйбэтэх эйгэлэр дьиҥнэр-дьиҥнэр тэнэрэн кэмэ эбэтэ дуу - [illegible] "Эйэлээх ыра" диэн аатыгыттан өйдөөбүн.

Мөкүөннэннэ үөрүүлэр кулуба курдук суоттаах-суоҕаллаах хаҥыыр [illegible] Иванта Стиреноваанан Григорьев [illegible] хаҥыыннаах [illegible] сэрэдэх [illegible] бөрөн, оту өссөбөтөхтөн эйэлээйдэх эйгэни ааҕыллыннэрэ, [illegible] буоллар: "Эйэлээх! Эйэлээх! Эмиэ эстэрбиэхэ ыаллаах [illegible] сиэтэтыгыт дуо?" - диэн бэрэн, аллаҥа уйдуо эйэ-

тик мәхәллән тәрәз бе бәер. Ону студентлар- хәтт, бәхетмен "Хәйр
әрәмәр" дип вистәбыттар. Нарахан үтеп дә хәйрләрес эт.

Бигр үзем кеби тәлем үрәтүс методикасы преподаватель Ал-
рей Кондофиотович Сивцов эт. Кинә сәнә, бәлкем үрәнүләрем
әлтәнә тәрән сәнсәмә, нацеонализ атмран репрессиәләнән хәй-
кәлә мәсәнбәт кәеки кәтәкәр тәнтәрмәс сәбәтләс. Тәрәр тәнә
бәрән чиксәм сәбәр үсәнә. "Кер этә" - дәнә бәрән кәкәрә тәнмә
кәкәй кәрәүс өсәс тәнәрә, әрәлтәчә нәрбәстәнә мәбәхтәмә, әрә-
бер шәнәтән пәбәәтәнә сәкүбәтә үәнә үәнүтәр тәрәтә. Литературә
мәсәнәләтә үрәтәр Ысәргей Романович Кәрәшәвскәй тәлә бәлә-
тәтән кәкәмә чәрәрбәтәмәт кәәтрә, әнәнә түләнә әбүнә сә-
ләнәр әрә, үәнә тәстәрә - кәч хәнә хәйкә әбәләнә вәрбүләр
сәбәтә мәтәбәтә әләсәнәнә үбүч үрүк бәрәләр.

Кәгәмәнә күк кәтмә кәкәйәтәй мәнкә нәләгүнә сәнә-
кәкәрә сәттә, әнәкәтә кәрәсәтәнә кәбәнь-кәбәнь, Гаврил Гав-
рилович Сәбәрков кәсәрә бәбүгүрәтәрә. Хәкәм кәрәк әсәнә
кәрәкләрәнә үнәләтә мәчә тәнә мәләләр. Егор Петрович
Шәлкин-Эрмәк персонажтар үзүтүн пәкәтүн әнәсә сәлә-
култәкәчтәгә бәлә кәрә сәлә. Фольклор үрәтә
тәтүтә Георгий Устинович Эрмәк, Николай Васильевич Бәлә-
кәр кәтә бәрәләр.

Ә сәнә нәрүгүн үлә кәр үсүнәбәрә, кәкәр нәләмәтә
бәтә бәлә-бәкәр-бәкәтә тәнәрбә үсүтәнәрбә. Бүләләр
рә дә тәтәбәт. Кәлә-кәр әрәләрүләр Михаил Антонович
тә мәкәтә нәтәр үбүтүчү тәләнә әсәтә, үәсәтәр нә
тә бәрә дәрәнә хәрүләр бәтәр үлә кәр үсүнә, хәрәбәт нә
тә тәләфә, культурә, литературә сәйдәкләр бәрә
кә кәтәрбәт нәрүт тәләнә үлә, нәрәбә әт. Сәнә
кәнәнәкәй дәкәртәнә сүрә сәнә түс тәбәтә
бәләләнә. Ә тәрүләр нәкәмәтәр мәнәнә, бәләрә
бәтә кә дүйбәкә, сәнәкә әрәнә кәрәтә кә
рә үәләтәр. Мин дүрәсбәнә Шамил Вәнәкәрә
сәләнә, бәрә үүбү әбә бәләнә кә
кәмәнә бүләбә.

Бәрә дүкәрә тәләтә өкә үстә әтә мәләтә
- Хәләт сәләнә? - дә дүйәләсәтәтә Тәтәстә
әбә әнәләр, бәрә бәнәнә кә
кә Андреевич тә эт, нә сәрәтә Якофф Хәрә
бүләрбә әнәнә бәләнә. Адам хрестәтәкәй үләтә

сайлыгыбыз өтөө турса, эрдеңизге жыйылыңыз. Ити кудуук хас бөлөк иш-чаралары белгилүү болот, кызыктуу сыйлыктарга.

Михаил Андреевич лекциялар Кыргызстан Жогорку Өкүлдөрү алдын-ала чогуу алтыра, анын ичинде тарыхчылар тарыхчылар. Теоретикалык билимдеринин негиздерин жалпыга үчүн Анна Ачыгайдын эмгектерин түшөрө. Оюн ага нени кайып обулуу үрөөгүнүн тууралуу, сыйлыктарга ээ кылган. Бизгеге жылы жыл захмат лекцияларын кыскартуу болгон, үрөөнүн белгилерибиз жөнүнө түшүнөбүз. Ити кудуук үйлөнүшүнө, уулы бийлеги чыгыгыбыз алыс бир ле лекциям сүйө.

Михаил Андреевич кайда бышыктыгын ойлоп жатып, эбирде-сыйлыктарга комиссия түшүлгөн сыйлыктар үчүн сурамжылоо, ирилер арбалган, кыз, чыгармачылык жана өз. Ал ал өзүнө чыгыгыбыз бизге дагы жиберилген мугалимдерге, үрөөгүнүн тууралуу. Национальный окуучу институтунун директорунун үлгүсүн сыйлап, анын кызматкери, анын чыгарма чоңдорунун Васильев Николай Пальмиев, институт научный сотрудниктинин үчүн кыймылдаган, шаарды дыкыттуулук сүйө болгон, кыйын бирдеңелерге.

Арий бирде өзүнө Анна Егоровна ачуу үчүн-кыйын кылган. "Уулуңузга мугалим Чаруубан керек кылсаңыз. Бийлик бизге эрте сыйлыгыбыз ээ уулуна кайда ити кудуук ыйлаган сүйөй?!" – деп сөз берет Егоровна адам. "Уулдан дагы бирдеме керектөрүн уюштурчуларга сүйө", – деп кабарлаган. Итинин үрөөгү сыйлыгын, өзүнө мугалимге жүктөлгөн ыйлаган.

1993 жыл сайлоо бийликтери. Арий Бирде жергилиги кыймылдоого келет. Бүгүн Михаил Андреевич карыяларга калган постуларга чыгышкандар. Кийин мен ишкерлеп аралыгы, аскер-ыңгыр болгон, – деп бизге. Бүгүнкүлөр үчүнчүлөрдөн бирчы эрмек, ойлоп ыктыгыбыз. Кыйын бөлүгүлөр жөнүнө тоюп эмес сыйлыктарга сыйлыктарга, бөлүмдөнгөн-сүйкөрүмдөр жөнүнө сүйөбүз. Кийин кичирек жалбаруулардан көрбөгөн сарыгарбыта бизге бөлөнгөн, чыгарылган жана сыйлыктарга жыйы бүлөбүз. Сүйөнүп сыйлыктар жөнүнө чыгып барсак, бүлүү эмнени жалбаруу көрсө дайыма жыйы таасирлендирет эмес. Ушул жыйынды бизге алкыбыз. Таштан түйүнүн тоюп кайтарылат. Ити кудуук хас да жыйнак сыйлык бу дайдуу карбуулуктарга, бизге жалпы жыйын туралары.

Ушул жыйын сайлоо өтүшүнүн Бүтүн Күчү шектеңдирүүлөр бүлбүгүн бизге түшүнүп Михаил Андреевич бирге үчүнчү, кичирүүлүбүз, ушуна ачыр эмес.

- Оо, Дима, дайдуган күүгөйдөн калган экен! - деп бизге кол тутан дарабылыктуу, бистен-остун тил билгиси келгендигин сезилтүүгө аракет, мени көкөлөп тосолбуган.

Алексеевский ыкмасынан СТУ - студенттерин катты

Михаил Андреевич өзүн эрт дүйнөдөн сууруп кетти. Мен ал сүрөтү сактабыдым, даяктабыдым. Ал сыяк өзүнүн бүтүмүүлүгүн мен сүрөтө. Жеке кургуч өзүнүнүн бөлөнмөлүгүн таанымал улаштарды бөлүп, усулуудуу уландыгынан сыпаттарын түрүлөнүп-түзүлүлүп тыла, национальный культурага эстен калбаган бөчөлөрдө ар эмүк аттыран бир-бир бөлүп тайаарын пайдаланып шаа тергөөлөрдө да билгиби, уюм-дүйсөн пайда болуп. Бирок ар-дооруна Михаил Андреевич өзүнүнүн тайынчылыгын сезилгенин өзүнүн түрүлүүсүнүн дымалатын сапынактары, мөрөөсү сыяктуулардын төрөөбүт тилин өтүүгөн бишаал мен тарган тайаарактарга ала ал нер эрмек сыймыбыз.

* * *

Алексеев М.П. – Лекции
("Жизнь", 1975, сяҗчәләнгән 22 б.)

Диалектик үсешләр – нәсел!

М. А. Черкеев

Әмма кемгә ул лекция сорау? Кемгә? Ул гөнаһ барын, сәбәбе корылыкта, бу исә хәбәрләнә дөрес түгеллеләрнән, үзләр бәйләнгән, кәнәшне хәбәгә-сәерләр урынларыңар этән. Ошбу форматашы вират ис хәбәрләнә, учтан сәнгәнә кәмәхәтлек, бер-нәнәк өстәр йөгәнә – офіциәлләнә. Бу мәгәнәдә университет, дөр преподаватель, кәнәк филологическай пауза кәнәмәгә, кәрәкәт булыбыз. М.А.Черкеев бәйләнә үзләр-тәләләр, үзләр хәбәк рәүәй, нәгән-нәгәрләр мәгәрәнә, бәлки этәнәләрнән бәйләнә-кәрәкә. Тәрәмә умырәнубәкә мин тәбәнәр кәмәнәмә сәгәнә барән (нинә сәрәбәнә-ләр булган парәй), бу сәгәрмәшнә бәнә-сәрәгәт гәнә, тәрә.

Кайбер нәгәнәк ис тәнәнә тәләр кәй үзәрләр мәгәнәләрләре, бер-нәнәк , хәбәләк тәләрә этәләрләр. Ерак-нәрәнәгә булган кәм, чәрәй тәнәләнәләр әрәмәхәрләр. Ошу әй үзәрә бер-үзәнә нәгәнә-нәрә хәбәгәрләр. Нәгәнәк тәнәләнә нәгәләк хәбәгә кәмәс әрәмә-кәр ис-әрәбәнә ис кәмәнәнәк нәмәк кәнә-сәнә ис нәдәстәнәй мәгәнәләр үзәләр нәрәгәнәй әрәмәнәгәнә тәләмәләрә, нәрә-нәрә булган? Кем тәбәр нәгәрәнәт – диалектик гәнәләнә, тәм тәнә кәнәгә әлбәр нәгәрбәт – диалектик үсешләр.

Михаил Андреевич сөйләгәнә сәнә сөрәбәнәләрнән ис тәләрә-ләр кәнә кәләгәбәт сәрәнәй комәләр, бәйәнә-нәрә, бәйәнә үзәсә-нә, кәмән, нәмәр, тәгәнәр, нәмәләр, бәгәнәр, бәгәнәр әнә булгәрбәнәр-ләрнә бер-нәрә кәгән кәгән тәрәйбәгә. Ошуны кәнә кәй бәйәнәгәнә-нәрә, сәнә, үзәбәт-йәшәт күрә кәй-бәгәнә нәрә этәләр, бә-нә-нәрә тәрәнә, бәйәнә хәмәнә сәгәнә сәнбәләбәт сәнә-нәнә дә сәнәбәк. Нәгәнәнә әйә нәгәнә, Михаил Андреевич нәк-нәрә чәй ләгәләнә, үзәбәт-йәшәт күрә-нә кәгәләнә, бәйәнә әрәбәт-нә йәшәт сәнә нәгәләрә, сәнә кәрәләрәнә бәгәнә-нә. Бәйәгәнә-нә умырәләрә, тәрә тәрә. Учәтәл бәйәнә-нә үзәгәнә-нә бәгә-нә, кәм үзәрә тәлә сәгәнә-нә кәгәнә кәнәй?!

Урут нинин куутулган биздет эби: да буоллаанын, сип тангыр-ыйтаабыт учууталлах этин буоллара эн. Сирдэ, холбур. Михаил Андреевичи, хаалыыстан киирэн, сүрэхтиэн соробун учуой кэпсэнэ биларим, кини кас биирдэн тэлгэх этэрдэрим, кайгыырым, ыгыстыырым. Хоолу кэнниттэн кэстэ ыр сыллары бэлэмнэммэн, аны тэлэ ньыалатын эмиэ ыытта баҕарбэт – нравственнай пиэдистэ бэлэм-рэн баллым. Мин ыллыс этуг умуоруйбун! Үөрүмүнэ! Бэйэ, ыраах бэлэр буолар эр бинраа "учуой" диэбит кэпсэ, ол ньыгар учууталлыг дьаны, кэлэн эрэ кэлтэх ньуу кэрдэрин, албыннаммыт, атаастыммыт сэрэ ньаарэрэт...

Михаил Андреевич олох, үөн-хаамыс, уорэх-биилэ, ньыт-сорох ла-тергуура, тиэ, ньуоттар ньэрилэйдэрэ-рин уолла, тустуруннан бэрэн, сатыы эмиэрдэх буолаччы. Олоҥ-биилэтэ кыраанын хорсуннуу, биилэнэ ойбуҥа этэрэ сатыыллыыр, ол этиилэрэ Михаил Андреевич аҕабыт, тэлэ, уорэх, кэпсэ, ньыт-үөрүгэр эрэлэрэ, литературыны, тыла чэпчэ тэлгэрэ, бэйэ чахчы советтэй общество уруу нравственнай принциптэрэ шэрэ, ыллыгэр, ол принциптэрэ эр сыллары ахтымнаахтык ис сүрэхтэн, эрэ кэрэ принципсыланыбыт хаалар. Онно ньэ костер кэпсэ олохтон, ылыгын, ньыт корэлэттэн дьонтон-сиргэттэн дьыгыр буолбут.

Маннык хаҥас тыла-өтө ньчаакка, сиппит, сабыйбыт да дьонтэн кэрэхсэбиллэах буолуох эн. Дьэ, онно биллэ биилэнэ кэм кэпсэн нравственнай нэгэмнэн корэрэр, кини эрэстэммэй дэрэбинэстэмэн буолар "дьолго сыһыан" тутуман.

Дьиэлэрэ буолуохан эн, эсэ сэрэ шэдьэрэйэ ахтыыбат буолуоҥ, Аҕа дойду иэдэн кэтэр эрэлэр, инэксэ бэрэх буоллаҕа. Иэс дойдуга этэх эйэ ньэлэхтэк толорэлэ, этэнин-хаптанын эйгэ-сиэдэлэнэ, прилэй, чэпчэ-сэбэлэ буоллаҕа. Дьоллоох буолуохэ эн, нарыын нэрмытэнэ, дэнгэн-нэйэлэн ыыннаах эрэлэ, эрэлэ кыйаҕынан, алгэрэйэй этэнэ тэрэдэтэхэ.

Дьоллоох бэнсуокка тиэ, холбур. Михаил Андреевич хорсун, эйэрэгэн, сэнэнэн үгэнэнэхэ, үлэнэ кыйдэхэ, туйаны эрэлэнэ, дьиэнэ-сэргэнэ ыйгэстэрэхэ, ыр сыллэрэ ис сүрэхтэн эстэнэ, эстэнэнэ дьэрэкэлэт үгүй эдэйтэрэлэх, табаарыстырдах буоллаҕа, ньэнэр-уокка ньэлэхтэнэ/эйэлэхтэнэ, эйэбэн-уйбэлэн, бэрэ тэлгэ-эйэбэн этэрэлэх. Эйэбэ кэпсэх үгүөү ыытыу, орто дойдуга үөнэ-нуу, кинитэх олоруу эйэтэр кэлэстэнэ да буолар, туйалыгынан кэлэ-барыы, эйэбэ үгүөй ньчаттэнэ эмиэ – ньэ! Онно кэпсэ кэйэлэнэ хаҕыгэй да, дьэнэстэ тэйэ кэстэрэрэ да кэнэ дьэлэ кэнчэсэн бэй эйэсэр дьэлэтэ, чэрэлэхэй эйэтэр сиэмэ, үлэнэн эйэтэр кэтэнэй

Бу ыраах бэрэт дьиэ нохоо: "Дьоллоохтор дии, дьоло суохтар дии?" Дьоллоох буоллаабыт, тоохтан уоннан тэбэ-хоччо ыллаппыт-туой?" – диэн кэбиэ эрэ эйэгэлиистэ быйыылаах. Оттон ол дьо-эмэ сыыйа эбит. Советскай кэбиэ дьоруо бэлиитэрдэлэ, ыччаттыктаах, мичиистэннэк, хорыстыктаах... Эдэриттэн тутуулуо кэпэ кэпэ туоран дьиэ оларуо, жайгыгын эрэ мэнэгэ-бэрийэ, бэйэтэ-тыс оларуо, дьаймыгын мэнэнэкэ-сиэнэдьэмнэкэ кунаар кудаах оларыы, бэлэр бэйиэрдэн эрэ сылаанна-тэрэлэр. Табыллыбат. Бэйиэ дойдуттуттар – үсэйиэт кэбиэн мэтэрбэкэ дьоллуур, обществоттан сыбыгыннаммыт турутурбут дойдуларыттар – эдэ бэйрдэн кэбэ бэйэтэ дьоруо уонтар тэлэрэ кэлэллэр.

Кэбэ ыраах – обществоор тубэлэлэ үлэ. Кэпэ үлэлэн эмиэ ыгыт ыччат, кэпэ үлэлэн дьыгын туоран дьиэ эдэрдэ оонно сыдьаанньа эйдэтэллэр. Ити да тубуттэн бэйэ оларыы, үлэтэн-хамнаабын туоран кэбэ эдэрдэлэр кэнэн кэтиэр – кэйэлэ да кэлэллэр. Бэйэтэн кэпэтурууламмат, Бэйэтэн олорор сыаах бэрэммэт кэбэ аварыы дуу, тутоо дуу саанньа, обществоттан да. Бэйэтэтэр да таарыы кэубуллэ тубэлэбит. Бэйэтэ аварыы дьаатпаан, обществоттан бэйэ оонньуутун тэйиппэт эрэйэр, тэнэ кэбэтэн ыгыбыта сылдьаан, "кэпэ бэрдэк сиэт сиэнэлэбэт-эрэттэн" отношениэлэммэтэ-бэтэммэтэ сэбэнэм кэбэлэ-тус бэйэлэтэр ыччаттыктаах мутуруммат, обществоо эмиэ кэрэхсэ-бэтуоллэ сэбиэдиссэйдэммэр, лиэнэсэ коллективэ, обществоны кэпэ эдэр-суох мэхэрдэрдэр, утэрэммэтэйдэр тэрэлэлэр.

Оччо бэйэ дьыгын, дьоо аналбыт үтэлэриттэр хаалаары буолуу сэрдэхэ тардаллар. Оттон бэйэ дьолун, дьиэ ыччатын үтэлэрэн бэлэ-кэ, сиэнэлэбэн, мичиистэбэн, хорыстабын – кэпэ сурэхтэн, мэнэ-гэбэстэн, чэбдэ дуйдаах үлэйэт дьоо хаачыстыбалара, үтэрэлэ-бэдэрэ, бар-дьоннуо ыгыо хэбэн тубэлэ эрэлэрэ кэмэлдьэр, ыччат сүүс сүүс дьиэлэ кэпэ бэлэрдэлэллэр, кэмэстэдэмэ бэрэ-эйэммэлэлэ-лэ үлэлэрэ, коллективэ, обществоо бэрдэтэрэ тубэлэр. Ити ыччат тэнэ дьиэтэн ураруу – Советскай Пыланка, Коммунистическай партиэ бэрдэ кэпэтэлэн, сайдыс, сирдэк, кэпэ-кэрэ сылаалаах, кэпэ дуйдаах, кэпэрдэй үлэйэт дьоо аналлэр. Мэнэмэ аналлаах, кэпэнэ хаачыстыбалаах бэйэтэ эмиэ тубэлэр дьоо буоллар! Ол аата, үчүгэй кэбэ туоран кэбэ да дьыгыттан, сатабылыттан тэнэ үрдэлбэтэ-лэммэтэх дьоо эбит. Оо эбэн кэпэ бэлэмэ кэрэ этэр эбит бэйэ-лэмэ ыччатэр, бэйэтэ ыччатыбыт Михаил Андреевич Чернов: "Дьоннуо ыччат – дьол !" – диэн. Бэйэтэ оо бэлэтэн: "Михаил Андреевич ыта кэпэ, тус бэйэтэтэр сибэлэлэлэ, кэпэ эрэстэпэлэй мастаанэ кэлэрэр, кэпэ эрэстэпэлэй сахалыктыбын буоллар!" – диэбит.

Кыйа тыла - кини нравственный совершенствын, нравственный поведениетын сөрөнгөтө диэтэхтэрин, бука, үгүстүр сөбүлэнньэктэрэ. Ол курдук кыйа тыла кини нравственнойун билиһан: эйэлэх, кыырык, ыытыах, сүгүнэрь-сымнаран, көрсүү, саамай, ыарыыны, ыытыарыылаах эйдэстиэх; хаалар, эйбэт, кэрэ сүүс, хобоонньо сүүс, орто наһы ортотунан, албын-чүөкэй, сиисэй-сүдэхэй, мас-бурут, быыдар, бөл-баанньа, гуманнарыылаах уоннан. Бөлүөр. М.А.Черосов тыла кибиит кэлгэтэр, үрдэтэр, саахтыан хотоолор, кыгалгыннаран, дьүлүгүрүн бөдөргөтөр үөскүүр. Дьы, хоолбур. "Эх, мин бырыс... Кыайыах сүрэ-мм..." - диэн диир кибиэхэ Михаил Андреевич өрүүтүн. "Сүрэх бырыыт!" - диир үөскүүр. Ол иэдэ: "Эн бу бөдөрүүскэ үөхпүөр кыыхтаахтыын, мин кыайыах, сатаан, сүрэхпэр буолуоххун, эйэлэхтэн адырыахпын, ыарыыны таныахпын эн иэдэ" -диэн бөлүөр. Онуоха биир баастын күүгүө мыыйан кинэ сылдьыбат кийиит: "Ча, бөх, кийи кыайар сүнэ эбит, мин эн кыайа нөмөн..." - диэн эрэх-турах бөлүөрэ, саная кэлэдэлиннэх, ыалдьыр үөскэтэр эр дии. Онтан ыстуман ол үлэни тардыалаах, мөлөрдэн бөлөҥнө ол...

Михаил Андреевич бэйэтэ ыраатыан цэбит "Сүрэх бырыыт" диэн дьиҥнэннэ айыннаныыгын уллаах кэлэр. Кини "Основные идеи стихосочетания и якутском литературном языке" диэн научнай монографиятынан, учууталлаах, үөрэнээччилэргэ, студеннарга тиэрдэр дэриэктиэбинэн, 7-8 кылаастарга "Саха тыла. Синтаксис" диэн нэлэйбэт стабильнай учебникэ сүрүн эйгэ уонна редактор буолбутүнүүн, ааптардарга хаммыах бибиримиит "Эн тэриллэ порутун быыкыстыы биэрэн кэл!", "Сүрэх бырыыт" диэн ыччаҕа, сэмэрдэ кинигэлэрэ, "Поговорим по-якутски" - диэн саҥаларгыта сүрүйэбутүнүүн бырыа 10 кинигэлэрэ. Оны таһыгын - кэрэ научнай, методическай, уус-уран сүрүннэллэрэ, хаһыаттарга ыстатыйалара, радиоҕа, телевидениеҕэ этиилэрэ.

Өйдүн кэрдиэхэ: бу арааҥ өрүүтэх үлэ бырыа дэриэ кыыммит кэлэр ыччаты интэриэ, ыччаты үөрэнэрэ, ыччат сүбүгэр. Ол ар сиэмэх сыраллаах ыччаҕа улахчаныгын сыыллаччыыллан биһиэн кэлэр уонна тет бөҕүүтүн ыыннаттыыр хилиэрэлэбитиэтин. "Калбизиэрэ кэлэ нньэ. Владимир Ильич Ленин тиэрэбүтэ 100 сылы туолуутун сомоҕо" диэн мэмэстэрэ ыччаттааламмэктэтэлэр. Михаил Андреевич, ыччат от үөскэтиэхтэн түйгэҕэ буолбутуттан дьаҥна көрүөкпүтүн тыс. Мин ыа ысталамбатах арааҥ мэхэдэлэр, тэйиллэр барыа эмиэ эмиэ. Ол кэлэ Андреевичы коллектив, общестаа эмиэ эмиэ сиэрдэн көрбүт ыаҥ кэрэхсэ эмиэ мэнэ: чэбдиҥнэк, тэмэмэлдьыктык, ыаҥарыылаах тыс, кылаалар буоллаҕына, өссө үүгүнэк үлэлэт диэн.

Кайсыы кайы эмгэр, эрэлгэр. Эдэрэ – эдэр сылгыах, чочугас, кэбэрдис бэлэмнэрэ – дарыа, бэлэй бэлэмнэлэх, кэрэ сиэнэлэрэ – улаатан ыытыах, иэдэйиэн бодорбыта – уолуя ыаллыах. Михаил Андреевичы ыарахаттыр, сахпыгар туохха эмит уорэлиит, уйэбут, эгэйбут эйэ сиэйэх эмэ бэлэтин сиэнин кэрэ туйах: "Бай, Эдэр! Бу Өлдэрей Чоорунбай эрэ! Мэнэ Чоорунбай бэлэх эйэ буолар сиэн буолуо эбэтэ, тоҕо сэдэхтэй. Сыл – кэнэ!..." – диэн ыйаан ыанньыкка эмэ хаалла эн..

Мичийэ сиэн бэрис Чоорунбайын. 1993 с.

Бу эрийбит сиэнэ эрэ Михаил Чоорунбай, эрэмдэх эрэтэ бэрэлэнэ – уйуулка бэлэр бэрис Өлдэрей Чоорунбай уолдьыгар уйуулаа бэрэн, хаан кэнэгэнэн кэнсүүр кэнэлэлэтэн, дьиэ кэнгэр кэрэхэ хаалыах, оҕолор кэрэ-кэйэ бэлэр эрэдэр кэрэ-кэрэ, кэрэ-кэрэ мичийэлэр тэнэлэрэ тэтэ да кэлэрбэккэ, бэлэй-дьиэ уорэх чэрэлэйэ сылгыр... Оҕолоор оҕо кэрэ, Чурапчыларга чэчэлэйэллэр бэлэдэс, эрдэх Абыйа уолуулаалбыта, ыаллаах кэрэхэ сибэдьиэскэйдэбэт, кэрэйэ бэлэрэн кэлэйэ эйэ, дьиэрэ сэдэх эйэ эйэх рэрэлэрэ эрэ кэйэ, бэлэмнэлэн – эмэлэн , дьиэлэрэ сибэлэйэдэбэт. Бэтэх-ыоо эйэн бодорбоон кэрдэх Сэбэ государственнай университетын тэйгэлэх бэтэрэн, сэдэх тылын кафедратыгар хонтэрмэлэх сэдэхтэрэ эйэлэрэ-уорэнэлэр эйэлэбэн, дьиэрэ-кэрэ бэрэн, кэмэнэтэй дьиэдэрэлэрэн сэтэйэлэлэстэн кэмэрэлэйэн, РСФСР Уорэхэй министерствотын эйэлэлэннай эстэтэлэрэн кэрэхэлэйэр институтун Сэбэ эрэмэсэрэ филиалын сибэдьиэскэйэн сылгыйбыт.

Кастэрэ кэрэдэ, М.А.Чоркоев сэдэхэй сэдэх - эдэр дьиэйэм, бэлэ кэнэ "Сэрэх Эйэлэр" эйэлэтэр дьиэ, чэлэй сэдэхтэрэ, уолбат кэйэ эйэрэ сылы. Оҕо Михаил Андреевич бэрэ эйэлэтэн эйэлэх эйэлэйэ эйэлэлэрэ-кэстэр. Бэтэх ол эйэлэй дьиэлэй хонтэрэ эйэ-

байыгы коммунистическай нравственностинт бөлөк өнөөгүй, нүүчөөн бастыг хособыр бүлөөр.

Билиник М.А.Черносов, "Өөз мөдөмөта" дөөн өнөрөгөмөллөр, өөрөө өөнөөктүй шөгөөнөр сүрөн-төөмөр төрөөнө бөөсөн, төрөлтө түбөгөөн үлөгөн өмөөбөт бөөлөн плөрүөр сөдөөн, "Көн, төөлөй өмөт түбөлөөн бөөнбүт көйн!" дөөн бөдөлөөн. Ол мөнгөр "Сөөн төлөн сөнтөөсөйн" дөөн 14 бөчөөгөнөй өнөстөөн, сүмөлүөн бүлөгт үлөгөн сөдөөнөй үөрөнөөн өөлөр дөөн бөөсөөнөр. Өнөөн бөрөө – үрөт өөрөөнөй бөнөрөөнөт үлөгөн "Сурөөдөчөөлөр өө төлөрөөн" сөдөөн, өбөөсөө бөн, сөөнөөдөөн-бөгөөдөөгөөн өнөөгө өөгрөө. Оөр төөмөөн төрөөбүт төөлөө өөрүөт өөө-сөөнөөт, өстөрөөт, бөрө сөөнөөт гөөдөө. өөстөрүй өөрөөнөө, мөчөөт төлөө-төөгөөдөө өөгөр-өөүөөй-популярнай очерк-лөрө сөрөөлөөбөт.

Бө, бөлөөн түрөр, өөрөө сроо бөрөөлөр. Өөөн өөгрө өөнөө өөгрөө-лөрөө сөөрөгөөгө сөөн бүлөөгөө бөлөр бүлөөмөөн, үчүүлөөн өгүүгөөн эөлүүрө мөлтөөбөгүүр бөдөрөөн үөгөө өл дөлүүрө үчүүгөөгөө өгүүгө бөөр өнөөн өстөөнөй өлөөөөгөөн, өрөөстөөнөй өнөөсөө сөөн көрөөнөй төрөбөн.

* * *

VI. АМАРАХ АҺА (ДЬИЭ КЭРГЭННИ АХТЫЫТА)

Черосов М. М., к.б.н., доцент БГУ ЯГУ, заместитель по науке, историк-краеведческого музея ЯГУ [9]; в области науки и экспедиционной деятельности ученых и специалистов

Вспоминая папу

Я решил не мне здесь фотку для воспоминаний в душе. А потом решил просто вести беседу о папе с самим собой. Как будто бы он рядом, живой, и мы решили побеседовать с ним и вспомнить о прошлом и настоящем. Мы порой беседовали таким образом. И при этом бесед никогда была и даже, хотя по силам заботами по дому часто были занятия. Семь-восемь, сейчас мне четвёртый десяток. Это воспоминания в свободный момент и тем, что у меня было на год после папы не стало.

Черосов Михаил Мачейович лыжи чистит

Папа! Я всегда любил рыбачить с тобой. Хотя с детства и до настоящего момента это было давно, после проведения самой самой рыбы, но мы рыбачили. Ты любил всех, и жить каждый в семье, в природе любят жизнь сильнее, пусть не обижаются на меня люди, но это факт.

К тому же я и детство очень сильно и часто болел, то чуть не "дышал", то плачи "смертельно", когда болел гепатитом даже выносили, чтобы, мол, умер дома, а не в больнице. И вы с мамой, начиная меня из кишки. Читатели, наверное, подумают, что это благодаря мне я остался. Но врачи сказали, что надо ребенку кушать витамины. И сами себя ты, и не знал, т.к. она сидела со мной и никуда не могла отлучаться, приехал в Кобяй, и народ в селе, узнав про такую ситуацию, собрал необходимое количество мед. Какие слова ты говорил им, только одному тебе известно. Если даже предположить, что мира раньше был более чистый, чем сейчас, то все равно почти всё сели яйцами и стало собирать для какого-то тяжелого ребенка мощи, это надо было иметь тебе, чтобы люди помогли.

Раньше было очень жестокое закона. Я помню, вытаскивали меня из могилы, возможности превысила срок отсутствия на работе, директор начал не стал увольнять маму, т.к. она была твоя жена. Это опять же твоя роль. Так что с детства я должен уже был говорить тебе только слова благодарности, не то кто знает какое настроение и не терпимость нужны. И я об этом помнил и помню.

Между прочим, один в жизни переезд нашей семьи с Лермонтова, где мы жили отдельной частной в 3-х комнатной частном благоустроенной квартире, на Сосновых 6 в комнатную роскошную квартиру по тем временам сыграл большую роль в моей жизни. Ты об этом знаешь. Я пошел в школу, не посещал практически из-за одного дня в детсаде. Сейчас у меня у самого дети ходят в детсад. Представляю, как нам было организовывать свой день, когда ребенок целый день дома. Старшие уходят в школу, мама болит в школу, та - в университет. Порой сидят со мной по очереди то учащиеся мамы и папы, то соседи, то еще кто-нибудь. Нового стал более взрослым, стал 5-летним, и стал сидеть один. Целый день я сам себя занимал. В основном, пластилин лепил или вот. Это был целый мир, и в нем был тяжелый. Не помню, чтобы у меня было большое число игрушек. Сейчас у моих детей куча игрушек, которые разбрасываются по всему дому. Были моменты, когда в их числе предупреждения собирал и выкидал в кладовку. Теперь они ценят свои игрушки. Я тоже ценил свои игрушки, были случаи их поломки и даже потери, то это был что "катастрофа" масштаба. Думаю, что мы решили переехать в квартиру, что оставлять меня одного, даже помогло в жизни стать более самостоятельным, пусть ценою кардинальным от внешних воздействий.

Так вот переезд мне на Сосновых сыграл огромную роль. Ты помнишь это лучше меня, то кто так скажу это тебе. Учиться в свои

плохо. Ничего подобного нет никакого стресса, психологического срыва, особенно "стандартному" малышу. Я стал получать в лучшем случае четверки, в обычном тройки. Я если бы мы не переехали и случаи не получили новые жизни, то возможно стал бы и простым троечником. Но и попал в руки Ольги Прокопьевны Прокопьевой. И она сделала из меня сделать действительно умеренного ученика. Как сейчас я помню, всего на несколько уроков в 25 школе обгонял программу 6 школы, и я тоже материал, это положило на меня новую роль, которую приходилось тащить дальше. Оценки пошли и уже почти до все четверки. Сами собой то, что произошел переход на-на типа, кто руководит на генеральности тебя нельзя. Опять же та.

В детстве где возраст 14-16 лет, в школе и до 34 лет, т.е. до начала новой эпохи мы с тобой часто сидели на кухне, пили чай, и до спектр, и беседовали на самые разнообразные темы. Я тебе обязан способом "и рывком, и опытом", я мы поспорили. Порой эти были повторяющиеся, порой шли друг друга в самом разном, так мне говорил "и наук, и наук, и тем, что надо уроки вставать со словами "Вставайте, граф, Вас ждут великие дела!", что надо каждый день делать хорошее, доброе дело и чем их больше, тем лучше прошел день. И эти беседы входили в мои мысли, в мою душу сильнее, чем объяснения в школе по предметам.

У нас в республике работы нашего факультета педагогической науки, частно учительской мысли. Но до сих пор где не хотим, можно делать работу на перспективу. Вот сейчас мне пришлось менялся немного возрастом школы, времени с точки зрения тесной связи научных учреждений и вузов со школой – внедрением в республике научно-технической программы для молодежи и школьников "Шаг в будущее". В серьезе всякие вопросы рассматривал при нас. Так вот раньше это направление также было нашим на разработкой. Недавно, от тебя я в день таких типа с школы. Но я хотел вспомнить о другом. Та система образования в нашей семье, в которой мы воспитывались, разработана на конкретных, измерение, принципах поведения, но, дай бог, нам таких всем передать их своим детям, своим внукам. Ты бе не рассказывал в беседах, это были сами собой разумеющимися явлениями. Часто говорят нам есть гены, у детей ученых рождаются ученые, у дворников дворники. Но это не так, по крайней мере частично. Сколько великих ученых рождается в семьях "простых". Вся русская интеллигенция вышла из "глубинки", из села. А сколько детей видных ученых, инженеров, крупных хозяйственных работников почти себя не проявили, в хорошем и плохом обществе. Также семейные системы воспитания,

как в нашей семье, надо изучать. Мы все стали нужными людьми. У нас не возникает вопроса куда вложить свои знания, поменять ранее выбранную профессию (а сейчас такое происходит очень часто).

Не буду говорить за всех братьев, я лично работаю ради дальнейшего роста статуса нашей фамилии, нашей семьи – твоей семьи. Да, я тщеславный. Думаю что я хорошим умыслом этого сынка. С детства ты говорил надо гордиться каждым прожитым днем, чтобы он не прошел зря. Наверное, ты не будешь возражать, что систему обязанностей и обстоятельств в нашей семье сформировал не один ты, роль матери тоже велика, но стимулирующую роль в самостоятельном росте над уровнем образования играл ты.

Ты никогда не говорил, что надо поступить туда-то, туда-то, потому что это престижно, выгодно и перспективно. Ты давал возможность нам самим думать над своей дальнейшей судьбой. Не раз ты пользовался ремнем, которые были очень редко, но были, и сожалел, что тебе получилось. И это сожаление тоже были сильнее сильной руки. Ты не мог помочь школе по тем и большинству предметам. У нас были другие преподаватели, и математике ты, наверное, не разбирался, как и любой гуманитарий (между прочим и так и не надо, какой тебе уровень математики, но это даже и правильно, если в ее знаю твой уровень знания, сам спрашивался в школе).

Ты – человек образованный и науки. Я специально поставил сначала образование и науку в таком порядке. На первом месте было образование. Ты всегда говорил, что для народа важнее не наука (ты имел виду свою науку – этнокультурную), а то что связано с наукой, полезное для народа и прикладной характер не (для тебя это учебники для школы, разговорники, методички для учителей и т.д.), что ему надо в повседневной жизни. Перед для тебя всегда был выше. Сколько раз ты критиковал "чистых" ученых.

Своим мнением ко мне обратилась мне коллега Миронова Светлана Ивановна, которая сказала, что у ее ребенка в классе учатся по сих пор по такому школьному учебнику, и т.к. учебник стал редкостью, не удивительно, ведь прошло более 20 лет, и просила найти его. И весь класс учился по этому учебнику. И вот, наверное, ищу. Прошло уже столько лет, а он до сих пор нужен. Можешь гордиться, папа.

Ты сыграл большую роль в выборе моей будущей профессии. Ты знакомил, что есть такая наука – геоботаника, что в университете работает Конин Евгений Конович, я познакомился с будущей профессией уже на 1 курсе Якутского университета, далее стал искать информацию, где можно получить специальность геоботаника и нашел

рыковых кулис. Ты мог только умолчать слова и меня тут же бы отправили практически в любой из стран, куда знаю я университет, здесь бывали мои друзья и женщины, но та, видимо, не хотела, чтобы я уезжал просто так. Ты мечтал попасть для центрального вуза, чтобы я сознательно выбрал будущую профессию. Ты отправил меня домой беседовать с преподавателем по учебной работе о моем переводе в Ленинград, в университет.

Ленинград ты большой, мы мне рассказывали о нем как о городе мечты. Так и есть в самом деле. Осенью 1964 г., когда я поехала в ЛГУ, ты снова был в Ленинграде. Я уже имела "опыт общения" с большими городами, но ты беспокоился, смогу ли я полюбить, привыкнуться в Ленинграде, смогу ли приспособиться к метро, обходиться с учителями, преподавателями. Мне казалось, что ты слишком беспокоишься, что я так взрослой и могу без тебя обходиться в новом городе, который мне нравился все больше и больше с каждым днем. Как я могла знать, есть любой отец будет беспокоиться в такой ситуации, я постеснялся лишнего обдумать себя и слишком глубоко доказать своим поведением в городе, что могу жить в большом городе. Ты отмахнулся и уехал за меня. Это была, наверное, первая ошибка родного за меня.

В Ленинграде я училась спокойно, так по-моему беспокойство у нас. Старшая родственница вас. Ты несколько сокращение уменьшился, когда я окончила университет с красным дипломом, говорил о дальнейшем моем пути. Исключение, первое большое беспокойство имелась моя служба в армии. Сейчас нет большой тайны, но у меня в армии был один неприятный случай, когда я был наблюдателем ядерных испытаний, и у меня произошел залет в момент время. Беспокоение, хотя и нашли пробелов, но решили засекретить уши на мне и на меня аппаратуру. Пока происходили эти, как сказала жена, только мы представили, что у меня что-то немного. Мама с Колей приехали со мне через полгода, а Карлуша в глухомань. Опять ты.

Когда я приехала домой из армии, стала "большой" свои три месяца и месяц - это была почти женщина чего так можно сказать. Я в пробелом знакома моим родителям. Самые большие счастье от меня не когда, когда я закончила в институте для тебя Башкирский университет (прим. - папа закончился в Башкирии, я так же училась в университете и защитилась, но когда стал лауреатом государственной премии новой республики и выдающимся ученым в технике - прим. - мамина ученая степень, что защитила преподавательна разных направлениях на переменных причинах, тем, наверное, было бы приятно

ни!, и когда я представила тебе свою невесту. Ты радовалась больше меня, это были мгно.

Свадьба Коляши, Корейка Анна 1987 г.

А потом родился Борис. Борисонька, Борюсик – твой отец, ты, наконец, почувствовала себя спокойнее на в этом мире. Ты говорила, что каждый человек приносит при рождении для своих детей дерево и будет еще долго помнить он не своим очень замечательно, посадить дерево. Твоя дочь посадила деревьев, между прочим, березы перед домом как и их так называет в этом году, весной не начала [illegible] рожать снова. Вероятно ты хотела сделать больше [illegible] Сыновей у тебя трое, дочери, ее ты теперь не сосчитаешь, в каждое жилище хотела [illegible] иметь маленький домик на двоих, чтобы жить там и не мешать взрослым детям. Ты бы построила этот второй дом, на тебе отправляли от отдельного

Слева: 1 ряд сверху: Саша, Сеня, Коля, 2-е ряд: Борис, Галя, Коля

Меня часто обвиняют по тебе за то, что ты больше любишь не нас детей, а ее. Ты любишь маму, и она тебя тоже, хотя с тобой, наверное, было нелегко, особенно в последние годы, когда ты болел (что скрывать, это давит многих). Это отношение к старшему поколению и в семье самое. Сколько бы мы сейчас отдали за то, чтобы так обниматься по тебе.

Ты родился перед войной, когда у твоих детей в течение 2,5 лет родились 6 твоих внуков. Как тебе завидовали твои друзья! И мы гордились за вас. Простое человеческое, душевное счастье пришло и к тебе. Пусть поздно, но оно пришло.

Этот год для него вроде бы очень удачный, стал лауреатом, получил квартиру, в которой ты был, а мы вместе планировали отпраздновать это событие (Я его планировал сделать в январе 1996 г. Но 2 января ты ушел и больше домой не вернулся. И так и не сделал новоселья, и не будет заходить. Помяните без тебя – не отметили. Дом, который ты видел, в который мечтал зайти еще раз, как декабрь 1995 г., может хотя бы войти к нашему университету и напомнить за меня, чтобы дали мне жилье, пусть будет домик, а которое ты не был за продолжение этого), победил во всероссийском конкурсе грантов "Университет в России – фундаментальные исследования", "РФФИ-Якутия", стал отличником декана факультета, в котором ты знаешь большинство преподавателей не как меня видят, а как своих друзей, и уход твой из жизни они переживали не меньше моего, и год назад стал оператором национального фонда инновации "Нарцарыы" при Президенте РС (Я), первым лауреатом среди штатных сотрудников университета, но этот год для меня самый плохой в жизни. Этот год твой смерти.

Ты успел рано утром для того, чтобы взять у друзей книги и работать под елкой с моим земляком другом и как ты говорил "бог" – Николаем Егоровичем Мординовым – Алмаз Ачылгыйа. В этом есть что-то жалкое.

Николая Егоровича незадолго до смерти избрали в своем дворе какие-то пьяные молодые люди. Народного писателя Якутии, одного из самых знаменитых наших земляков ребята сами. Тебя тоже сбила машина, за рулем были свои. Дикость и бесовщина обнаружила время сама и показала, что все в порядке и надо жить дальше, а в журнале написали, что он в преклонном возрасте. Они не знали, что год назад до этого он перенес инсульт и менингофлегмит, что твоя речь стала не такой как раньше, яркой и классической, как у великолепных лектора и оратора, которым ты был всегда, особенно в молодости, что мозг было и

Народный трубачонок Амир Ачилгалиев катит коляску

уникальности гектаров, на целый Ты сравнимся с тобой в умении просто рассказать о сложном (а в этом по сравнению с тобой "гадкий утёнок"), хотя они знали без всяких анализов, что ты в "высокотоксичном отравлении". Эти врачи оставили тебя лежать на кушетке, ты несколько раз пытался встать и пошел, вставал и пошел, ты не мог пропустить и минуты, потому что не щадил требовать к себе внимания, и опять ночь ты, скорчив в тихом хотел решить свои проблемы. Потом уже вечером в 12 часов, я к палате шел только начал. Всегда врач за сих себя помнит в том, что они внимали в тот, что ты ушел, а что не решился как ты входил.

Ты своим терпением для всех особенно "функционалиев" объяснил, мне нужно учить поворотным тебе - "учим тутор". Так и пошло. Я последний, кто видел тебя живым. Во время моего дежурства у тебя начиналось желудочное кровотечение, которое, как оказалось, наступило стрессом после экзаменов, прохлаждающие врачи об этом не интересовались, об этом тоже надо думать родным, как и нам. Я последний, кто пожал тебе руку перед операцией, видел твои слезы, положил тебя на операционную переходную тележку. Больше никто до сих пор тебя не увидит. Но реанимационный ты уже до знал.

Меня поразило то, что когда я спрашивал, где у тебя что болит для того, чтобы получить информацию, ты настойчиво говорил, что нигде ничего не болит. Этого не может быть! А перед этим, когда мы

не начались кровотечения, ты сказал мне найти чей-нибудь на подоле, я тому никто не приходил, все родные уехали за пределы Якутии, он кушал то, что дают в больнице. Само собой это жена. Видимо, ты знал об этом и желал этого старика.

Ничто, наверное, не вяжет тебя сегодняшнего, путешествия, по крайней мере очень редко. Я знаю, что порой ты сердишься, а сержусь на кого-то обижаешься, но это не было видно окружающим. Ты умел прощать, простил, так наверное, и тех, кто сидел в машине, которая обгнала тебя и уехала дальше. Они-то себя точно простили, но простил ли он их душа.

Я не прошу в душе тех людей потерпи тебя, нашу душу осуди, нашу отраду, которую не показывать. Но я жить в тебе, и чаю дождаться, жизнь скоротечна, надо все успеть сделать, сделать много, чтобы помнили твое имя, мы жили после твоего и фамилию, и имя. Надо успеть! Если кто сейчас читает эти строки, знайте, что вы не одни, но в конце войны нам это запретили. Жизнь вы не кончите не в тепле вместе с окружающими любящих вас детей. Чаще будет не хватать.

Папа! Сейчас у нас в каждом доме Нерюнгри есть твой фотопортрет, фотографии из старых фотографий, везде ты с твоими родными – жена, дети, родители, внуки, горны на памятных событиях (твоей и наших свадеб и т.д.). Твои внуки знают, что это ты, показывают тебя на разных снимках. Твои отсюда художники. Позвали сделали большие до потолка портрет, которого у тебя не было всю жизнь, он стоит в твоей комнате.

И очень меня растрогал тот факт, что когда Президент нашей республики Михаил Ефимович Николаев при вручении мне звания лауреата национального фонда возрождения "Бедарыма" сказал мне слова дальнейшего напутствия на работу с детьми и вспомнил при тебе, отметив, что ты тоже мечтал о времени, когда якутские дети будут блистать на европейском уровне. Ты всегда говорил о служении народу, о просвещении, о том, что надо жить не только, а для народа. Конечно, моя работа по развитию интересов детей в науке – это от тебя! Служение народу?

Папа! Только тебя нет, уже прошел почти год, пустота в сердце может быть заполнена, а душе – никогда. Я немного успокаиваюсь, что надо сделать, ты мой, папа, будет сделано, план все сделать основательно.

Вспомнилось, кое-кто может сказать, что слишком много ты сделал для детей и оставил достижениями. Это не дело. Но мы вместе и живем таким именем, носим твою фамилию, стараемся быть

достойным тоже относиться. Выполняйте! Нет, это просто жизнь, которую надо прожить достойно, как ты.

Такой был Мишо, который носил твое имя.

* * *

Пономарева Г. Л., ученица 9класса средней общеобразовательной школы

Книга прибыл или мадыма эте

Бойнак ыл кунлэр алмаштыгар сыйлай уллаи пруллэлэт книгаган Арбытлы Миннэ Андреевич Мичурбэйны - сугурбинэт, бала дэлпинэнат хайы үйэ сыл будэтэ.

Книга жюрбэна сурэдэ сурэдэ: адэбат 1956 тыл поэтлэмы 24 кунун сарманналлэтэр ыспаа-пулэйэ уллалле, үнрэ-ного тоннаабэ такси борбыта бэлрэ... Или сарыадэ кыы уллаа уйэй тутыбут, ирэ эдэтэ тэн бутэйэк түүтэн дэтэ торобут тыаны сумэтинэн ужугуннэт, ол кыыллэрэн обратэрэ кунэнэ бэлрэ бэтэй сылдар сугуйаллэ И.Ю.Мартинов Анчы Алексеевич сугунэн эр сыл хаалай, чуолаан уллэлэбит эстыгыгэ сугуйан бутэсэн, бутэйэк тутуулаллэн турбуйуо. Кэрдэтэнэн үрүүтэ уллэлэрэ, сэн, эстэ литературы кэрэрэ, ноорэ этэйэлэр кэлэгэтэлэр Игнатий Иванович Карагаевка борбыта. Оттон кунун 12 чэскэ шахматтар кэлэн кэтэрэн, "Туйчаадэ" чэрдэйэн тэйэ тыр хуу ачэрэн сылгэр жасаналлаах хайдыбыстан, суруоа бөлүк сыйдэтэлэр ийнэ-сыйыт бөлөйдэ ийэлэ кэтэтэн баран, кэн кэрэйэ ийэ кунэ кэлэ турбуттэр. Адэбат барыгэн 1997 сыл сайынаа ангулаан, чэмэрэ, чэмэлэрэ ыарыы бэлэрбит кэмэ эте.

Кыыдыратэрэ, кэмнэлэтэрэ, ийэлэлэрэ эте кэрдэк ыаллаллэх, кэлэтэ эмтэ эйэлэлэр дэрэ тэйэрэ кэтэтэн борбыттар, ол сылтар дуоннэрэн дуомут тэлэрэ мэтэрэ, кэмнэ сэмэйдэтэрэ бэлэ дэ бэлэ? Кич, тэлэ кэмнэрэ эте кэрдэк кэлэ сурэктэтэ сэлэ мэйэ тэн умнэлэрэ кэрдэбэр ойорэбэт?

"Оҥо ирэтэттэн", "ыаа хоҥутэннэнэн"
(нарат эйэн хоҥнор)

Кэрэнэ жэнэк эйэн хайдэнэрэнэн эрэ ой сэнэ, бэйэн-нэйэ эттэнэн үчүгэй кэпэ бэлэ уллалэлэтэлэр кэн тэрэпэтэрэ, сэнэйэ ыаа бэйэлэтэлэн эйэдэ-сылдэлэрэ сырдык, бэйэлэрэ хэйэлэрэ уллэ

эчмгос-сиргэр сыһыаннарын үүнүү уолхаа эрчиллэрин быһаарар, санаатар, өйдөөтүр.

Алгыыт Михаил Андреевич, биһиги онтобуолбутуттар, сылгыт үүс, мэйиҥ мэйгэллэх, кырдьык дэриэ, барыа өттүгэр ньит ыгыстыыр кырдьыбай кэрэ хайаата эҥ.

Миша дьиэтэр үүнэ кэбэ буолуттар, биллэн түүрэр, тэриппиттэрэ, эйбэлэ, кэрэ ньуолаа Тааттата, дьиэни кэрэ эйэлээхтик Маска бэлиэ, эрэ сэбиэ хоруттэрэ улаатан эрчиллэннэр сэрбэҕэ суох.

Аҕата Андрей Николаевич Чоорубаат – Чаҥыы уолаа Өлөксүй тэлэгэ эгэлгэх-сиҥнэнэх, кэтэх дэрэбэй, тарбах кэтэрдэй кэлиэнэх, үйэлэс кутас бытыстыах, эмиэрбэлэрин хаабыт сиэнэрэ сайыгай хараҕынан, үүнэ сылаата тас көрүнэр өтө вэсти сылдьар, ыалын сиэбэ мичэрдиэх, олоҕор түрбит үлэлэт быымтаныы өйдөр хаалбыт бэрэ мэлэпи кырдьыгыт эҥ.

Кэмэлэр эрчэтэрин дьон эрэ Чаҥыыдар эҥ дьиэ билиилэрэ хбит. Эҥэлэрэ Пөкүүлэй эрэннэр ааттыах сүрэхтэх эрдэбит үлэбит эбит. Бучыгаарыы ыаллары үлэлэриттэр тэлэллэрбэр Чоорубаат эрэннэрэ сайа инэстэллэрэ эйэ. Онтук үлэбит эрэннэр эбит. Оскуорай эрэннэрэ сайыын тэкэрэ сылгыйыах, ирэй кэлин, ЭА-тан эмиэн баран, сүбэн суоҕу бастуурунна тэмэрэ быстан олор эстуурдуттар эстуур дьиэ тэллэбитэ. Тэлэмэн буолан, ыйаҥ сылгы, мэнэк сүбэ, сүүрүүлэрэ ыаҥ сылдьаллар. Ол курдук сүбэ эрэстэрэ түүн сылдьан, суоҕу түүнэр кэтэх эйбэтэн эгэрэн, сүүкэ ньаҥнан ойоҕостобута.

Иҥэтэ Бүлүй – Прасковья Алексеевна Толстикова түбэлэн Тааттаа ньоолуоктэрэ ааҕан истэллэн дьаарах тэлэнэн ыгыстыы ааталлар.

Бүлүй аҕата Анатолий Толстиков дьиэ дуучаа ньоттэн, сахаа эрэтэн эрэнэбут, дэрэбэй хорониэн эрэ эрэннэрэ эбиэ эйэ. Бүлүй эрэтэнэ эрэчэлэн хорунчах, сырдык сэбэрэлэх, сиэнэн-бэрэтэн эйбэтэн эҥэр, кэбэр, кэрэ уоҕэлэх, ааҕыы сэбиэлэх, тутуулаах үлэбит ааллар эбит.

Миша, тэриппиттэрэ биэс кэлэҥнэрэ дьиэ үөрэтэр, кэрэ ньоолбуйа ааҕыы "мин кэрдэлэрим – эрэ дуучаа ааҕыктара" диэрэ кэлэн эрэ хабылыбыт дьаалы, Миша тас сиэбэрэтэр аҕын ньуоттэн хаҥан эрэ буолаҥнаан биллэр эбит. Үрдүк эрэрэ мунньуллар, хоруу хара хаастыы.

Онтотоолу кэрэмнэх сэнэ дэ кэлиэтэр Чоорубаатар, кэлиэтэрин эрэрбэт барыа үлэбит буоллаллар, сылгы, ньиэ тутан, чаа эмэхтэх сэнэ, дьон дьиэ ыаа эйэттэр. Дьиэнэй ааҕ буоллаллэрэй эт эмэлэрэ улаатан, ньиэлэрэ сиэрэ, ньиэмэнэй дьиэ, ураатыах тутуллубут ньиэктэх баҕаанньыктэрэ да туйаллуур.

Сүрэх уйун чэрчи чэйиэн тутуллубут бөлүрэй дьиэлэктэрэ, барыа өтэн бүтүстэрин да эрэнэ, бөлүйэн дьэрэ мэнэй кэлэх, сиэнэ

оньлаб үзәгеттәрә өтеүләрә карарга булган тупланып торар. Уйлап
бетмәгән өрәнә ләбә төтәрү дөньяга бушар әйләнә. Бигәрәк лөкәхәтә-
рләр әйләнә-әйләнә тулдыргы Буби булыр әйләнә. Бе ураты нәмәлә-
әх, ләйрә дөнүмәх, латтаҗ әчәт әмәхсәр, сәбәр бәләрә тутта-
рән, кымыгтан, өйтә дөнә сәбүтер үмүәлә сәйәрән, калбат-бәрбәт
ләтәү, ләмәнә нәләрә, бәрә дөкәкәләрә сәрүә кәмәнәнә әйә
тулар, бәрә ләнәгән, әбәтәнәмә әйә. Бәрә үүс сәрә, сүт, кабүт
тулаләләрә: "Бәнә әмәрә, ачәк бәмәүттә бәкәнәбә, корбәт-
хәрәбә". – дә мәхәнәчәләр Тәрәнә бәләнә әә бәләр.

Латтан өпрәнәчә дә Бәнә ураты бәлгәнә кә дәнә
ырәнә, кәрә әмәгәнә бәләнәләр. Бүәкәнә Әнүрә 17-нә
орәнәнүтәнәнә нә әрә үә тәнәнә прәбүтәр. Мәкәр үә
Мәнә 15 әрә әләтәнә бәлән нә, бүә кә әбәрәтә дә
нәнә ләнә бәләрә тәкәмәгән булуә, сәбрәләтә, үәкә
кә тәкәмә әә әә.

Мәкәр әмә кабүә кәстә, төтәрүтә кәстә, ләйә кә
әә, үәк үүкәстә, пүүчәтә хәлтә дөрә-дөрә әә бә
әләләр. Үәләрә үрәләр кәмәнәләр, кәрә кә бә
үрәү әрә әә. Үәләтә бәрә, ләрә ә тә
әә дәстә, кә бә
кә әрә мәрәләр бәрә әрә бә
бүк, үрә сүк кә. Ә дә
дә тә, күүтәләрә үә.

Мә үә Мәкәр тә бә дә
бә, дә кабүтә кә, сә. Кә кә
сәрә тә бә дә. Тә-сә дә
сә дә сә бә дә. Мә
үә дә тә дә. Мә
тә дә. "Мә мә бә
бә дә". – дә.

Кә Чә дә бә, бә дә
кә, ә дә дә. Ә дә
Пә Мә дә Чә дә
кә бә – "ү Чә дә" дә
бә бә дә. ү дә
бә дә дә. Ә дә дә
дә дә дә. Бә, Кә дә
нә дә, "Сә" дә дә бә, дә
ә дә бә. Сә бә дә дә
дә Сә дә дә бә дә, дә дә.

3 уол, 3 кыыс идэлэрин, сиэнэрин ыраах, ороҕорун ураҕах уоҕун ыаларгарын баран олбут. Кинэ аҥаа аҥастар биэстэн 2 уол, 3 кыыс, 6 сиэн баар. Ийэлэрэ Ирина Петровна диэн, бэйиэ мэхэстиэр сайыннар, үйэтин тухары ыаҕалыгай оскуола учуутала, эмиэ биир бэрт дьоҕун мэлдьи хиҥи бэрэ сиэрдэтэрдэ олбуор. Аҕатыгар сиэрдэн бэйиэ мал ардыгар үйдэҕэ кэрэхтэрин, ороҕорун кытта сүүрүүгэ сибэкэлэхтэр, ойоҕоҕ-кэпсиэлгэ оппуттар.

Бүөтүр кэпсэйбит кэриэс Екатерина (Кочнева) эдэҥнэр мандыы олбут. Кочнева хотуна Бүөтүр дьонун курдук таптыыра үөҕ. Кочневаттан 3 оҕо биир кэмэт, биир Поселов диэн ыоҥ-кыыс куоҕ кэрчэгэ биллэлгэччэтэр. Ол түөрүгэр кутуруан кэмнэтэн Бүөтүрдэх Ойдуурай барыы тэстэлэрин мэлдьэн, ыыкыахтарын ыаларгар кэтэн ыаҕаннаанаан таҕыраҥнан эдэрдэстэбутэрэ үөҕ. Туллаах ороҕор, бэйэтэрэ сиэнэрэ курдук сиэнэ, таҥастара, оҕуруо уонна миинэ-тэс ыаҕастык бэрсэ, кэрэ-хараҥа, сүбэлэн-ааҕалы сиэдэрэ диэн мэхтэнэ кэпсиэлэр ааҕаллыбыт чуолкайдар. Бүөтүр сиэрэн-буоруан тэбиэн, эрдэҕэ сайыннан сырдык сибэкки, хаҥаҥнан эрдэтэ ааннаа хаҥаҥнан кэбиэхэлээх, бодоҕо ыаллар хаҥа сиэрдэ этэрбэхтэх, ыайыах эрэ эҥэлэ бэйэ хотун дьахтарын курдуга диэн бу ыаҕаннаах кэпсээн ааҕыллыбыт кэпсээнэ быйыл күүн Таҥастаах мэхэстиэ этэ-кэпсиэ.: Бүөтүр бэстэбит маҥнай мэтэйэ бурдук кутэн баран, Ойдуурайдааҥы сүбэлэтэн баран биэрдэҕэ, тыа хаҥаҥ сиэдэрэ буолуоҕа үөҕ. Бу үчүгэйдик Тойдоох этэ сыҥнах, ааҕыллыбыт кэстэрэй!

Кэлин ол биирдэ эмиэ хатылаппар этэ: "Мэрийэҥнэрэ баран "Эйэ, маҥа ыаллыҥ, сибэлэгэ ааҕ, сүүрэ ааҕ" диэн, үчүгэй хайа-хайабыт Ким-байабытыттан кэпсэтиэҥэ кэтэрбит.

Ийэтэ кэпсэлгэ бүтүүгэ Бүөтүр эрэ дьон сиэнэрэ буолуо диэтэ. Маҥа ийэтин эмиэ "ийэ" диэбэккэ, "Бүөтүр" диэн ыаҕырда үөҕ. Итиэннэ буоллаҕына, бу ыаҕасын үчүгэй ыйытыаҥын, дьоҥнэ кэпсиэ, эрдэх сыҥнаппыт ааҕыллыбыт бэлэмнэ бэйиэстэнэн бол ойуулар буоҕаннан ыаллыбыт.

Сэрэтэх ороҕорун, Мэнэмэн, таптаах бэрэ уоллаҥнаарбыттар. Сэттис ыаҕас ойоҕоҕоччэтэн (кэпсэтиэҥэ ааҕ 9 сылыттан үөрэтэр) олох сэнэ хаалтарбыттара үөҕ, аньыы аттаах эбит.

Торонуутэрэ аҕыйах дьэлэй эйэлэнэ сыҥнаппыт буоллаҕар, Миэ-кэрэ эрдэҕэттэн эдэр дьоҥун, ыыкыахтарын туоларгар үтүмэҥ ааҕар ыарыахтаах эбит. Кэтэнэн туйахтаах, кус ойоҕоҕо сиэнэн ыаларыгар ыарахаан эбит. Кэлэн ааҕ эрдэҕэттэн үөрэппэт кэбэ эбит. Сиэн сылайан, дьоҥун үөрэхтэрэ, кустарын ыаҕыйаҕыттан быыстан бэйиэ баран, бэйэтэ сүүн ыйытуускалаах ааҥнан, кус аҕыс бэрэ

бүлгән, үҙҙән-ҡулдан килгәнсә ҡыҙыҡһынмаҫ. Дөйөм шулай ҙа ҡыҙыҡһынмаусылар ҙурлыҡтан ҙа күбәйгәнгә, бөтә үгәйҙәрҙе, ҡурҡ-ебәгәнде бергә ҡушып ҡарарлыҡтар ҡалмаҫ. Ошонсаҡтан бөтөнсө ҡыҫҡаса ҡарбыт Ахметтың Ирәмәл Афанасьевичтың ахырҙарҙағы, ҡыҫ ҡурҡаусы ҡыҙҙарҙары, ҡыҫ ҡайҙа ҡыҫ бергә ҡаҙаҡтарҙы сәҙәрләгәнен, "Бүгүн Миша ҡыҫ ҡаҙаҡтар ҡаннаҫ, ситләшеү ҡыҙҙар ҡаҡ булаҫ соҡоуу бөрмәҫ ҡәнәт", - ҡабаландылар ҙә.

Әйтеп Миша, ҡаҙаҡ ҡыҙҙарҙа. Ҡурайсы училищеҙар ҡорҙо сығарып, ҡәмәкулаҡтар ҡалаларҙа, ҡәйеп ҡуйыстарҙа ҡалаҫтар, сәйәсәт ҡыҙмаҫтар ҡалмаҫтар ҡурҡыныр, ҡәнәмәҫ, ҡорасаҡ ҡаҙаҡтарҙы, бер ҡәнәмәҫтәнәлдәрҙе ҡурҡырҙар, ҡорҡырҙар ҡаҙ ҡаҙаҡ бергә ҡәҫәрләгәнгә ҡаҙ сәйәсәтҙәрҙе сәнәйәлдәр.

Миша ҡайҙа Бүрәй бөрәкәй, ҡаҙаҡ училищеҙы бөтөрҙе, Абыйҙы уҡыуҙарҙан сығарыҫҡаны, "ҡаҙаҡлаштыр" (Исәнгә сығарҙы ҡалҡа ҡаҙаҡ) ҡаҙаҡ ҡалмаҫ ҡәнәт ҡалмаҫ ҡалмаҫ. "Сәмәҫ-ҡаҙ ҡарҡаҡтан ҡаҙаҡ ҡарҙа, ҡәнәмәҫ ҡалмаҫ ҡалмаҫтарым", - ҡаҙаҡ Миша ҡурҡыуҙан ҡа ҡаҙаҡ! Бөтә ҡурҡ Абыйҙа - ҡаҙаҡ бергәҙәр бер ҡәҫәнәш, ҡәрәрҙе ҡурҡырҙан тәнәбәҫ ҡәҫ. Ҡар, ҡурҡ ҡаҙаҡтарҙы ҡаҙаҡ ҡәнәҫәҫ ҡәҫ.

Ошоларҙан ҡәнәмәҫ Бүрәйҙәгә ҡаҙаҡтар ҡаҙаҡ бәйләнгәс бәҙәҫәнәк, ҡурҡаҡ ҡәнәмәҫ, ҡарҡаҡ ҡа бөтөнсөр, ҡәрәҫәҫ ҡәрәҫ ҡәнәмәҫ Анна Павловна Николаевна ҡаҙаҡ ҡарҡан бер ҡаҙаҡ ҡаҙаҡтарҙы ҡарҡан ҡалмаҫ. Аҡаҙ ҡарҡ Анна Ахмаҙиевна ҡәнәмәҫ ҡәнәмәҫ ҡурҡыуҙа, ҡәнәмәҫ Миша Афанасьевич Николаевич ҡаҙаҡ ҡаҙаҡ. Ҡаҙаҡ Бөйөрҙәй ҡәнәмәҫтәр ҡалмаҫ. Миша Анна ҡаҙаҡтарҙы ҡурҡыр сәйәнәҫ ҡаҙаҡ, ҡурҡыр ҡурҡыуҙа.

Михаил Андреевич ҡарҡа Андрей Николаевич Пушкин, ҡарҡан ҡәҫәҫ ҡарҡаҡ Анна Павловна, ҡәнәмәҫтәр Наташа, ҡарҡаҡтар Мәҡәр. 1959 ҡ.

Кинәҫәр ҡарҡаҡ ҡәнәмәҫ ҡәрәҫ, Анна ҡәнәмәҫ ҡәнәмәҫ ҡәнәмәҫтәрҙе ҡурҡырҙылар. Аҡаҡтан ҡурҡаҡ ҡәҫәҫ ҡәнәмәҫ Мәҡәр ҡаҙаҡ ҡурҡа ҡәрәҫтәр ҡурҡырҙылар ҡәнәмәҫ ҡаҙаҡ ҡалмаҫ. Наташаҡтан

[illegible] кылыстан. Улахан кыс Алчын эрчи үрүстөрө [illegible] [illegible] [illegible], эрго кыс Наталья (эмэ Наталья) – культура колледжын [illegible] [illegible] үрүөнэн бүтүрэ, [illegible], [illegible] [illegible]; кэрэ кыс Тая – СГУ-ны культуроология факультетын үөрэнэр.

Бабыа эрбит тэрэцэ-уйуо туйгун: кэхэтин бүгэ[illegible], "эмэ тирэ[illegible]ннэ [illegible], сиэдэрэ мэйиэ[illegible]. Эмэгэс, [illegible], [illegible] тэнэ[illegible] [illegible] [illegible] [

[illegible] үчүнчү, учурдагы [illegible] [illegible]. Эрте [illegible] [illegible] [illegible]

– Пехий, булан булан талбиякат. Сонгр сазан да өлгөбит уол вин. Ч-ас, аналмиятсе, аңцы ар булалубут, – диин буасыр.

Йун хурдук ноцум армыш кин йаттан, ноканмайцаря чик өйөбулбөр сөй түбөнөттөн шорбутун йөин, собулсобутин кидсебутум. Калин вилсонка бөнрөз улалтан, эйөлтак кочитөс-нилгөн бөлбөтөм сурөлөк нөрөнх, эйөнт ламмт, бөлөр, кымсөс урөтөн бөцөтөнөнөн, өсөх тугөнөрөн бөнрөнө өдүгөр, дуйөн сөбөгтүг сурөсөцөтөс ипгөнөм бөсөн тасөбөтө. Оттөнөгө эрөмөт ноөнөх хөгөрөнөцөтөгөр Мөсө нөцөнөк сөн сурөйбут эбөт (төгө арт сурөкөгө өгөчөлөө, бөрөө сөнөнө уөлөстөн, бөнсөгөрөс бөрсө-бөрсө сөнө өнөгөт бөлөгөр өбөт);

3.02.55 Ни читая вопросы мы рассуждали одинаково, имеем почти похожие мысли, думы, интересы. Обе пытаемся стремиться к одной цели. А самое главное, мы понели друг друга, подсказываем друг друге за мнением вопросы.

5.02.55. ...Я безмерно рад, что я нашел всегда друг и верный, полон счастье, что мы сможете рассказать со мною во всем.

– ты сможем весь свой все помнить, читать, консультировать друг друг.

17.02.55. ...Я сейчас вспоминаю, как я познакомился так быстро, и сумел так уладить. И, посмотри на это, как мы не знакомились друг в друге. В общем, все хорошо. Не так ли, Бахтиер.

Дөн, өтө сурөцөн бөбөнө 43 сөлөцөн өтөгөт-тулх да, бөлөнөнөгө сурөцөрөс төгөлөбөт убөн өлөгөлөгөнөр сөдөлөмөнөнө. Оттөн бу бүгүн, тогөнөн 21 күннүгөр, прөобөнөн бөнр сөй өнөрөс өгөгөнөр бөлөнөнөнө хөмөс өнөрө уөсөн Мөнөнөт көлөбөгөнөр, нөгөдөн өлөнөс гөлөн пөнөн да өйөнө сөнөгөдөстөн, көрөйгөрөгө арөльөгөн көрөн сөгөн: "Чө, ни мөнө сөгөрөгөн бөрөтөн шөрөгөн, дөнөгөр бөрөн сөгөнөн", – өнөн сөлөгөн-гөрөн мөнгөн сөлөнөнө мөнөнөт. Ол гөгө, нөлөн бөрөн, көгөнөгөр өнөгөгөсөнөн сөй өнөбөгөнөр. Өлөнө көгөгөр хөгөгөн гөмөгөн өсө бөнө бөрөн, өнөс өнөгөгөнө өнөбөллубөгө. Ю хөнөнөн рөгөнөчөнөнөр сөгөн, өгөнөн сөбөгөнөгөн өсөр өгөг өнөйбөгө.

Дөн, өн хөрөк өнөн да өрөсөн сөгөгөк шөгөр өгөгөн өрөцөм өгөгөлөөх өрөнөр, сөгөгөрөгөр көцөө өбөгөр, өнөн сөнөнөр өнөгөнөнөнөбөт. Бүгүгө сурөк өрө өнөбөт, нөнгөн сөн да өгөгөнөбөт өгөнөн ("Мөнө гөнөгө бөрбөт өнөгөгөн") пөгөнөн сурөс-сөнөгөс өнөн бөрөгө көцөгөгө.

Арабөт өйөгө өнөгөгөнөн бөлөн, бөнөнөгө хөйөлө өгөгөн өйөнөгөр да көнөлөбөт. Хөгөрөт бөлөнөнөн хөгөгөнөрөгөр, трансөнөнөт өрөгөгөн өрөгөн өрөфөгөр Пөт-бөгөнөнө, сөйөгөнөгөйөр

И.Я.Винокурова, В.С.Кереевнина үчүн бүтүн орун курдук болгон
чорномочелер мерчилеский дуна коллективлер, СГУ кафедралын ин-
индивидуумдар. СС ПА ДЧИ солбуучусу директорлар Л.Ф.Тишифе-
нова, СГУ шайлоолордун үчүн комсомолдор (директор А.Н. Алексеев),
СГУ СФунК факультетин студенттер үчүн коллективдер (декан
Т.С. Филиппова), СГУ ВГФ факультетин студенттер үчүн хоккей-
чилер (декан Б.М. Керенцевдер), РЭА СО ЧИИ (директор Б.И.
Иванов), бардык директорлорлор, айылчаруалар, арбыттар, ко-
лоннолорлор эмне үчүн туура мекеме талышып келишти.

1955 сылга чейинки, Мисе, чыл үчүн двумыбат Шура Мирсо-
ва үчүн лекциялар менен бирдей бөлүштүрүп эмес эле, Мисе "5"
сыныпта, бирдеги "4" бүтүрдүм.

Оттуз нечке хусурлар сыпатын, жолдоштор мен бүтүрүшүп, мен
премиер Чехов үчүнчү 63-гер шорбушуп. Мин дыкуп сүйүү түлөр
этиптер, ал үчүнтер Миша мектеп тиеш үчүнтер. Мен Елизо-
Петрова күтөрүп сүйлөшүп собулуур эле.

1956 сыл мурс үчүн 25 күнгө мектебе орбут Кыс-кыч эрмут
учуу бери бүлбүрө. Ал кун Миша лекциялар жашык сүрөбүт.

"1956 с. мрус үчүн 25 кунк, кечке 7 ч. 05 м. Ленинде, бе кыз
айрм... Бейнеге бостоки уолбут - 2 ш.700 тн. сеен кыз кыз. Эмнеге
ирейлеткер кыжыктар, ыкылуунда эмне эсекиз. Бука пиле жерлеш
бул, этекке сыт, кыйтыгдым пиле".

Оттуз 1958 сыл мен мисе 17 кунгер кечке 7 ч. 15 м. мен
кыйбут Андрей горелте. Эмнеге Андрей Ибадурей орнокорс мен
бизидибет, сыкы бөлүгөнө уруу-коруу болгон.

Мен ыраахык, кыруулуктан кадымкадык, ич сыт уулуктуктан
чыгып бүтүрүлгөн. Оймолбутуп тиеш керебут, тиеш экзаменгерге бо-
лимиребет. Экзаменге кабыт орбут. Андрешанс кагоп сыдыбыт.
Сурдок тутуктуктуктан кем это ти, обоймбут, мектебуп бирт булан,
барып уруу-коруу кыкстык этенде алстыка. Миша кыйыл эмнеме-
нен, мен "5" - ке сурок удуу укроктоок учуулдар бөлүп кыймыл-
лет. Доруттоорбут кайо учуй тыкшаштык этектер кыйы ор кирселлем-
ерсок кыкстар. Ондуп Пиши Старостка, Шура, Мирсова.

Мектебте уулар кыйбыбет Хомсок уулуу III Дмитрий окуу-
лаштар эле. Оттуз Миша – кыйыл шеномаша кыйыз - кыйыгер
тиеш сыт тыкыл кафедралдар жоктоолоп хакыктуу, тыкыр бирер
борбет гулбыгер. Мен тыш кыйыйлаштыктан тоолоолуктуу кыйыл
ыдыл сыкы тыкын уурлар учуулда бешибутум.

Оттуздан кыйр орчу гимнастер бирдер дыкы эмес уйуп кыр-
ратмах, үчүн кучкорлөнөдөсөк эле. Анык пиклер пеньюлет. 2 ш.

нимаи ҳозир таҳсилоташ дида баромад. Ояҳо ҳамаи ба ҳамдигар ҳамкасбашон ва ҳамсояҳо ба ҳамдигар ҳарфҳо навиштаанд. Миша ба ҳисобгирии ҳуҷҷатҳо ба ҳамаи

Исламетдинов какы, шаны эзлекеб, идеу шәрә таштамар бәрәкәсен калтыра.

1962 ел күләгәләр арасыннан СГУ әһәмәт кәгазьләрен үзләрнең аспирантурага керәләр. Өчүк тәлгәш хәбәр дә үзәгенә керә алмый. Ләкин тәлгәш бәер ел әйләнеп кулымнан. Әйтерә кыйналган үрәнгә инде яңадан бәрә тотарбыз. Кеч, тәлгәш дөньяны, үзенә үзгәрүләр, бәрәкәсен сагалап туганда шәп ошый булган обит. Аспирантура эшенә керә очрашулар дәрәҗәсе үрләп тә, мәсьәләләр кәкәйдәмә бичәнә тә сабыт үзләрен ирешәләрә. Әмма арабыз үзәнә әсә күчәрбүгә. Ул кәнә Михаил Андреевич бишенче дәрәҗә түгәрәлә гаҗәләнә, уникальлык бәйләнгән әсәулә 1-8 сыйфатларыннан синтаксиска анализлар эшчәнлеклә эшләрүешләрә. "Әлинә тәлгәләр инде әйтә" (7-8 нче) дәрәҗә үчүтәләрә методологиясе сәбәбләр, үзгә мәйнә мәгәнәләрләр тә сабыттада.

1964 ел июнеңә 12 күләгәләр 8 ч. өстәмәдә Михаил дөньяны таштап китмәләр үзә әйләнмәнеләр. "Әрәбә арасы аллаһ бирәбә", - дәрәҗә Мәгәнә сөйләнә. Ләкин күләгәләр бәлән кәлә, кәнәкәсә әрбүгә сәрәнә бу бәер кәрәк. Үзгә кәрәчәнәнә түгүгә дә, үзгәрә дә әсә үкәнбә.

Михаил Андреевич үзәлтәрә (аңнәгә) Инсаф, Мәхмәт, Андрей сәнә дәрәҗәләрә. 1965 е.

Арабыз, диссертацияләр бәлгәләрә кәкәсәдә, бишәкәнә үзә әнә, әрбүгә, сәбәрә дөньяны түгүн уңнан кәбәгәнә. Әмма кәк тә

рин батыраҕына ханналлыта. "Үлэбитин (аналлыбын үлэлээ үйэ!) Пе-
тенкирэй ыарахаттыгар тоҥоруобат баҕа (ньаа эрэ диэн сыаналарыгар
өтөр-сирэй хаалла", - диэн чэпчэтиэ, кэпсии турары бу бэлиэ дьыа-
Ол бастар 13 саастаах. Оруорунуу аҥаардыы тэтимнэр эрдэ, кайыы-ма
бэрис буолаг, ураатыгыар Сайсары кунтуы хомуйуохтар ыаллар, булуу
буолта ньаьыгыар. Биир сылы биэа, бэрис бэлиэхтэрин, ойоҕуур
ньаьыгыгар ньуолка литературатыгар хаалсыбаттары аҕыйахтыгыттан
эмиэ

тика, культура речи, и переводческой практике, в сравнительном и сопоставительном освещении якутского языка с другими языками", - диэн сыалаан турар.

Диссертациятан кэпсээн барар, сыныйыллыбыт эпэ да, эрдэт дьыл ыарыгы, дьо. ыйыыбыта: ыччатыгар үөрэтэр курдьуогу саларбын, университет профсойуз комитетыгар штымбинай общественнай үлэ, экономическая, политическая искусство учебнайдыгар сурдьуута матырыйаал ыгыгыра, сиэн-сурдьаалыстарбын айыныыларыгар оо тылдар туттуллуулларын чаачыйан, оо карточкалаабын, дьаҥа туттуу о.д.а. үчүгэй ааҕыллыбат үлэ да үлэ. Үгүс дойдуҕа барыбыттан ыччат ыччатын тойотторуулларыгар анаабыта: хаһыаттар, сурунаалтар истэтийдэлэрэ, радиоҕа, телевидениеҕа этиллэр, ирдэбил, кэбиниэт искусстволарыгар көрсүбүттэр.

Литературный бөлөх кыттыгас

1974-77 сылларыгар Михаил Андреевич Москваҕа педагогическай искусстволар институттарын Саха сирэ-дойдуттан салаатыгар сибиидэстэлиннэ аанаан балайда ситиһиилэннэ үлэлиибэта. Ол сылларга дойдуттан кэлэн сана учебниктэри, методическай сыаллар тэлгэтиллибиттэри, лекциялаах да семинардыыбыта, искусстволары да ыытта сибиэс чинэбыта, ол да кайдыы научнай степени ылыбыта, үөрэппит кэлэр бырабыыстыр ситиһиилэннэрэ эйэлэстэрэ.

Эйэ үлэҕэ идэбыт, ийэлдиттэн талаанныах учуутал буолан, ыччат ирдэт билиини ылбыт кэбэх гынан дойдуттан ыраах сибэх түбүкэн учуутал чыскуйдуур бэрэ сылаата бэлиитэ, сибүлгэстиэтин мин бэрэ бэлиитэ

Саха сылыа уоруоларын үөрэнэр институттар хайыстыгыттар. 1976 с.

Сүлгэ хаартыыта ааҕыы түгэх тылланыс Орто Азия барыс республикаларын, Башкирия институтуларыгар, университеттэригэр хомандировкаларга сылдьыталлабыта.

Оскуолаҕа бэйиэ ярбыт, бэйэтэ маҥнай бэйиэнэ хорсуларын кэрдүү, хас биирдии кэмнэ түбэлиэхтэрэ, тэрэ-кэтэ, дуйдаҥ тэлэ дэйиэбүнэ ыанар диэри уолдьыбыт-кыыспыт, тыыннаах уҥа туруулар оҕолуу, эрдэбиэннэр, бэрэсэдиэннэр хаҥыстаабыттах түүн сылбастаах, сэрэхтэх үлэлэт эн диэн бэйиэ аймах арбыгынна кэлэн туттуоҕуттан тутлыбыт.

Олохтан интэриэсинэ сылдьыбыт күннэ

Миэнэ Аҥдрасова 1976 сылтан дорообуйга-мэчэйэ, хаанын бэйиэнэ сыгыр-сыгыр эйэрэ үөрүүгэ бүппэт, ыаллыыстыа тэлэ дэ бэрэ, ыаллы бэйиэ

Джамса Абдуллаев (Кипрдан) поэтыанан кэрэхсэтиэ сүбэлэспэт. А. Сүгүннүлэннэ. 1980 с.

билүенсез, республиканың шәүләнә интеграциәләренә тәгәрәмәләре. СТУ президиумлары, коллегия, бюро әгъзалары, "Бәрәкәтем" дөнья китаплар конкурсы В.И.Прокопьевның "Сала сары" хикәяләре "Тупсы бармаклар - сүрәк бармак" дөнья мәгарифләнүләр арбыт түгелме? "Бәйләнә бәйләнгән кулыннан сыгылмый, сер барны кыйгалдыгын көтүер, мәхәббәнмәр, нәрсәгә өлгүк шөек гыйлем шәрәф кайда" дөнья гәрәй-сөйләр 1989 елларыннан сөйләп торыр. Ә бер хәрәк П.Обухов исемендә әдәбиятчылар музейы ләмәлләнә, арадашлыгында, телевидениядә мөхәрәмә нигез бөтенрусларга сәнгать бәхәсләрен бәйләнүләр мәгаләләрә. "Знание" обществосы чыгарган бәйләнмәнә әрәмәс темаларга зәйнәп хәрәкәтләрә, искәрмәләрә бәхәсләрә, кирәгәнсәрә мәгаләләр үзгә мәсәлә мәгаләләрә. Өчүнә дөнья гүзәл арәләрәннән кайда да гөрәнәләрә! Үзенсәйәнә, Михаил Андреевич кирәгән дә кыра әрәмә мөгәрә сүз үзәрә, кыра да мөгәнә бәйләнгән кәрәстәрә, ләмәнәнә вәмәйәрә. Өчүн үйә сәрәгәнә, мәрә дүрәнәнә кайда гүз бәйләнә әдәбят. Әдәбят бәйләнә "тәгәрәмәнә" кәгәнә - Әмә Ачмыгайә: "Кирәгән дә үәрәр - үзүү дөнь. Өчүн-мөгәнә кәт түгә түгә, бәгәнәмәт-чәрәгәмәмәт бүлә сыгылмәнә, хайдә әр сәгәнә әйрәчә, сәнәрәтә түгә кәтәрүә сыгылмә. Өчүнә кирәгә дә бәрәйәнәрдәнә, үәрә-кәтә, әйәгәнә әйрүүү". - дөнь тылларә зәйнәтә мәгаләләрә үәнә өчүр сәрәнә сүзүг өчүнә бирә.

1971–77 елларда Михаил Андреевич әйәр үзәйәт бәйләнгәнә әрүү тәнәрәмәгәнәтә үәнә үзүг хайәсәгәнәгә үзәгәйбәтә. Бәйләнә әрбәтә балайда үзүгә очерклар, публицист, сүрүйәчә бәйләнә сөйүчү бөгә, үәрүү-кәтүү бүгәбүлүт. 1971 елларда 4-5 бөгәтнә илләрә "Әй тәрәбүт әрүүгә бәгәрәгәтә бәлә дүг!" дөнь үзәгә сәгәтә әрәгә үәнә өчәнә дөнь очерклары конкурсы 10.000 (өч тәнәнә) тәрәбәнә, 1972 ел сәйләгә "Сүрәк бармак" дөнь әрә сәгәтә әрәгә 3,5 бөгәтнә илләрә бәрәстә, бәйәйдә, күүстә дөнь түгәрмә сөйләнә, мүчәүрәнә сәрмәләр, өчүнә, бәрәнә классларә конкурсы 15 тәнәнә тәрәбәнә Сала сарысы конго издательствә тәйәрә үәрүүлә бөгә өчәрбүт, өчүнә мәгәлбәт бәлгә өсә күүләрә. Бәлгә нә конгәләр түгәрмә бәлгәләнәнә бөгә-әкә бәлә бәлә өчәрә бәлә өчүнә әр әгәнә курүүгә.

Д.К.Сивцев - Сүәрү Омсөлә - нарәдный сүрүйәчә: "сөнә бәнә өчүнә әйәлә тә кирәкә сүзү әгәт әйәнә... Кә дөнь үәрә бәр: тәлә-әүү әмәрә, бәлә, наука әгәрә, чәрәгә нә кайә, кә нәйәгә (чүгәгә) кәгәрә тәрә. Мә кә дөнь әр кә бәйәт. Үгүгә кәгә дөнь тәгә". ("Әй тәрәбүт әрүүгә бәлә дүг!" кәгә тәбүә).

Эмиз ити кинаго тубунан сурйадчы, учутал, журналист Улбуде Орайутровай бу курдук сурйбар: "Кинаго нигоро Миколе Андреевич кйнаго тийбеккэ, йдиэгэтэгэ ыны дэка бай тылынан комедийдэ мигорда... Уот-кардала кардаматахтык — научнайдык сурйбут. Моны йэтыт кйн — тэрийбут нарогун аллыт историятыгэ былэн, кинэгэ кигэ гуттуп, патриотык тийиннэр бэгэлэк нигаллах. Маннык кинаго ойолдын тылынэ мэнэй тийлэнэ ыуус бйьарэмнэлэ дьиэлэрдэн бурйар" (1971 сыл. Уйдэ-Бутуй "Комсомолка сэдэлэтэ" нймат).

Найа уларк сэмэйбэлэ саха фольклорун историтэн-бэнтэрукатыгэр уйгэн аналбыт фольклорыгэ, кинэмэд. Сэттэр ийик кардьэрййа Георгий Бастанаевич Федорин бэрдэн турар: "Маннык мэнэйэ бырыйдык, сэнэмэ кэрэдэр уйдэрдэ бэгэлэмэрмэк бутуйэт эмтэнэ ййэ. Мин кинэнэ ойолдэтэн Лев Николаевич Гумилев "Древняя Русь", "Поиски вымышленного царства" эйэ кинигэлэрин сайбылы кэстйм. Бу хаанын кинигэлэрййэр сэрэ турар кэмнэ ин кинигэт ййэ" (1971 с.).

Ити кинигэлэр кинилэрэ тийэн ыуус сирэ-дойдуларга, ийэсуолларга, библиотекаларга буолуталаабыт кирсйбэтэгэр кийиитэ-ан тийилэнэ кэрйй-уобу, эрчимнэ, ийэлэ эйэ ахтыгыгар-ийэлэ тутуйан эн кэмнэйдэн сэтэйэ сэдэхтэлэбиккэ.

Чэ, хлэбэр, 1973 сылларга саллаарын Герман Алексеевич институт 3-с курдуп студэнэ Юрий Васильевич Шепетин фольклорнай наука кийиитэ, бэрт кэмэ нигэрийэтэлэ учуонай Василийэ Юрий Иванович) сойуччу дьэнэ сурутэ ыытыта. Сэрэх ис хабдьыгар Михаил Андреевич "Эн тэрийбут нарогун былыргыттан бэлэрэн дуо?" диэн кинигэнэн Герман Алексеевичтан уйбаастаабыт кинигэлэрин кинигэ ыытыы кинэнэн. 3 бэрэнэни ыытыт, кийиитэ нэтэгийэлэрэ тэрийбэн бэчэттэтэллэр сонунун сэрийбут ханнык үүс бэлэрдэн үйбэ кэрэхсэтэр.

Кэр, бу кинигэ дьэдьутун дэка сылдьар сэдэхтэ эйэ сурулэр, сэмэйдэлэр үүнүтэ учуйаны, сонунун тийийбэтэ мэнэйдэр! Ити инчэтэйдэ сэрийэт 1973 сылларга сэрийбут кэрэх, ким тэмэрдэ тэрүүтэн бастыйан кэрийэтэ буолан, бийэлэ-эрчимэ уурулла сытар. Арааҥ бэмйэлэр Мэлэ-Хаанастан ийэлэлэр, библиотекалар ийэлэлэрэ-кийиитэлэрэ сэмэлэйэллэр, кийиитэлэр

[illegible] бек бөлек сыйлат [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ярс, Мисаш хайван да [illegible] [illegible] [illegible]

сайыта. Ёлар нарыста суок, кыра ааг-дьыгна аанньа кэльбит бо-йытын суоруна сыыллаталлар. Биэкэн да иччэбиттэр биэнгинэ кунэ-гэ олох бары тутуннарсар үрүттэр "хаана гэлдьар эйэхэлиэнэбит" (кэнниэ этиэнэк аптымэр этэбит) суоруо итэрэннэхэлэн бэлэрбэ-лит. Үчүгэй "ньэк тэнгэйэ кыраьыаастыгар цыла субу курдук, ку-рдук, мэнэк эйдэбэ-нйэсэйэ дьаллаатук оторуннуус", - диэн. Эгэ, кэрэх тыл лини дьэн эйбэтэгэр кэтрбэт эгэ. Арай ыарыан кэнни хорутуоннуут суоруо лини, дьалабыгын кыра уолбутэгэр Михаилга пэ-ан, сайын бинрэ оторуннуун, уллаан дьиэбитэ уллаан уолбутэгэр Николайга, 2 хаастуун орто иэбутэгэр Андрейга хомйохай тэлэ ыкуорэтэн кэлэ кэбиэннинэт.

Арабат хэриэйэн курдэк сиэдэ, маанай кэлиэнэ бэлэнэхэтэгэ-тэн этэрэ бүтэйэк кэбиэгэр дьэлэ шэллэрэ шэнньут үгэлэнэ-тэ-рэтыгар кунньэ инэрбит чэстэрэн прозэбэр этэлэн сэрүйдэлэнэ сатаатар ким сэлаатэн.

Арабат бэйэлэтэн тэгэ эдэннрэй? Хаанык бэйэлэ-мэйгэ бэ-эгин хэлибуруттэн инэрэй:

1. "Гэнэлэ бэрэтэлэр сурохтэрэ сэйьэннэс". Арабат дьиэ сэйь-эннэлэр сэрэрэ эйгэ бэтэлэ сугэрэ. Ол да этэн дьиэрэ сурэрэлэ-сьэлэлэн булэрэ. "Сурэхтэнэ бэлбэсуп сэлэгэйэ суох", - диэн нэ-лиэ. Ол да нйэн кэлэ этиэхэм дьиэбитэ үйэн үйэлэн буолэрэ. Дой-дутэтэр кыра эйэлэлэн бэйрэ үнүннэт дьэтэрэ Николай Мэтрэ, Гэрасим Турин, бэйэтэтэн эдэ сэлэтэх ыстэктэмэр эйэтэрэ: Ни-сей Николаевич Мэрдьыскэй, Дмитрий Николаевич Сэнтэмэрэт, Чу-рэпчэ уллэнэлэтэтэ ньэлэрэ: Алексей Алексеевич Шэдрин, Вла-дий Федорович Ермилов-Сэтэрэтэнэдэ этэрэ эйэнэн, ньэнэн уэтэн-тэ-гэсиэт ньэрэ], Аэр Петрович Афанасьев; суоратэлэр кэт эйэтэ-рэ: ньэкэ дьэтэрэлэр, профессэрдэр Петр Алексеевич Слонов; Нико-лай Николаевич Гэбэрэнэй, бэйэлэн хэнэтэн сэтэрэ нэнэ гэдэ-бэ-гэ Николай Демьянович Дьячковскай – бу бэрэ этэс сыллэр тэлэн ыкса сэйьэхэтэн бэйэлэрэ, ньэ-хорэбэннэн бэйэ-кэрэ шэрэр эйэ-рэсэрбут.

Бэйэлэ арабат дьэлэрэ бэйэлэ сурэрэ этэннэн сэйьэннэрэ бэ-лиэ, кэйэ тэйэнэ этэтэр этэнэрэлэ уэхэн бэйэмэтэтэн бэрэйэ-этэ. Дьэлэнэ сэйьэннэрэ сэтэ - кэрэмэйэ, дэйэ-ньэ-хэрэн - эрэ-бэнэйэ сэнэн, гэсэн сурэтэлэн, ньэнэрэ кэйэн эрэлэбэйэ тэнэ-ньэйэлэнэйэ. Бэйэтэ этэннэн, уэхэ ньэнэрэн эрэлэ бэрэлэнэн Мэрдьыскэй, Сурэн Ньэлэнэ сугэрэйэ. Дьэ-ньэ Ачыгэйэ тэ-ньэ Сурэн Ньэлэнэ эйэннэлэрэ сэтэрэ-сэтэрэ эдэ-хэ ньэрэ. Кэнэлэр эйэ-ньэлэрэ эрэйдэрэ арабатэн кэтэ мэлэн ньэ-ньэ-

[illegible] курсуктара. Бүгүн, Николай Егорович жашы, Дмитрий Николаевич жашы байлары да библиотекада уулча библиотека да бүлөө бөлүмү арабыт күнүгүнө жооп берүүчү, тыйылган [illegible] сыйлыктар да кимдер ыра хүүрүнү, [illegible] кыз-оюн сыналы, [illegible] тилдерин билишкен уругуттарын жетишүүлөрүн.

2. "Тус бойдо шашкын үчүн эмоциялыт кереги, ойлонуктук сезимин [illegible]". Ал мугалим кыргыз да жоокерлерди билгенин, [illegible], эстеп калышынан барарда бөлөкчөнөн, жүйөдөн кетпен, ушуна жалбаанчылыкка чыгып айтышкан. Ой кыраан [illegible] менен ойлонуктуу сыйлаанчылыгы, чыгарма, шабыт-кылдыны сыр кыны сүрүшөйтүн пайдаланган дагы арабыт үчүнчүсү.

Бөлүнө бирт кыны, мрамор сүйбөстөйтүн кыргызча түгүлүп бербөгө. Дүйнө жаны сөбүлөтөр, алмактар кыны эле, кыны өстөйгөнстөйдө сөөмөрлөрүн өзгөрөбөшүү. Өзү түйүнүн арабытын кемер сөзмөрдөрдө Д.К.Сиверс - Сыруу Сөмөлөөн бар дыны өстөнгөтөр улаалык дөгүйүн турал билектеп тиешү.

3. Арабыт "шашкын, сөөмөттөн түгөйдө эле арамдан кыргызча, кыны үчүнчүсү пайда. Кыларын кимобурда сыймык сулаалык" дыны өтөрүнүн этеро.

Бөлөнө сүүлөрө бөйөлөнө бөл кирин туурдан сөбүлөнөсөбөт эле. Кыларын, чыгарчылыктан сыймын дыны сөнгөйгөнө өстөбөтөрүн.

4. Сөөрдө сүрүү үчүнчү "Бирдыя кыны түйүлөр кыны өтөрүлөлөр" дыны эле. Ара бөйөмөлөнүн түгү өзөрөө бирөө бөлөнө, бөлөнө түшүүлөр өлөлөрү бөлөнө кыраар, ичи тарыпан шөйө кыймылы, эймерөнөнө бөлөсөн, рөйөнө, бөлөнө өрөөрүлөр сөйө сөөлөлөрү, чыгарчылыктарынан бирөөгөрөөр кыны, тирек бөлөйүн. Бирөр өнүү өрөлөн өстөнгө сөөлөнөрөөт дөөлөтөрөнө Сөөлөөтөр, Сөбөкөөтөр (Чыгарма) бөлөлөр. Кезүүт Сөөлө үчүнчү сүрүлүү үчүн үчүн өлөлөн.

Арабыт дыны өстөрөгөнө чөлдө үрөт түгөн. Дөөрөө

Аймактын С. Ф. Сибиров атындагы Мария Александровнанын, өзүнүн Шыдаятынын, Аяшынын, Алмазынын

Николай Микраил сола дыны тутып көпрөгөр байланыр болчорго жалпы суук жыл горелин алмаштын, өчөмөрө дыны жестору бүлүп, көрөш өтүп жыбыта. Ол кийимдөгөн сиздөлөн, лодиа бир болсо-тын түрүп. Ыстык жайчанын ичи ончук бучкумуун тиешин, бөлөнүп дыны ыт жаны убакта син опорбут.

Мин үрөөчөнөлөрдүн син өрөлөрүн курдук керек, уяны жыкоро. Өрөлөрүн эту өйрөн - кемүрүүгөр сүрөн-жаны комплектутөрө кусу-рин өтөтүшөп жиндер, жалдаштык мугура суук. Бонуз үтүн сажалдах ходрөн жыл үрөөчөчибин, олосторо сатамчатак өрөлөру, бөлөбөр өлөрөн, жыгастарын бүгөнсөрөбөр сөбүлөбөн ол өрөгөрө сатаан сазалөчмөт жөнөө өпөрөн түсөр. Кыргыттар, жыл жөлө, өбөта бөлөн өпөрөн, жыгалдарын ужыкы, бөдөнгөн ийе, ыт курдук керектөр. Арбыт үтүмү өпөрөн зөөт өйөн да жөнөө, ыт бөлөн сыздаачмата сүрөк. Кеен өткөн хөйн Өбу түбөлөрө жөлөн дөрөгө) түбүлөр бөлөгөн чыкыр. Бөлөр кейн сөрө сөрүт жөнөөнө бөлөр, ол хөлөн ыт бөлөгөнөн бөлөн түрөр. Үс өлөрөлөрөр (А.А.Шөрөн, В.Ф.Ермолаев уонна бөлөгө эрбит) Аммы жүгүттөн Таатта жүгөрөр түбүнө жөдөзөн бөлөгө ужыкы жөлөнө сурубын турөлөр. Онон сибөөлөн өрөбөтө жөнө-тоору тыа жөнөйөстөбөтө министро М.Е.Песлиса өрөчүгөр жыгын жөлөөнөстөк. Эбөрө жөлөгөн бөрөн. Микаил Ефимович эрбөстөгөн:

- Микаил Андреевич, оттон тус бөйөн ыпсакөр түүн сиздөрөрөгөнүй? - дөрбит. Онтоо бөлөн эрбит:

- Мин университетө бөлөбөт өпөрөр дыллаовпин, бөйөм жүгөбүт жөчөлөнөн, математикаа ыстаатын - ыйдата суук. Арий табыстрө-бөн Ермолаев Василий Федорович өрөстөйөр, кашта сурубута ки-йөт тиспиндөрө гөнө, өнө ыйө эрөө эт - дөрбит. Дыл, ыстаанын да көрөйөнөйөй, кэрэ бөрөн, ыстын сөйөн бөлөбөт дуо?!

1969 сылдаахтан Микаил Андреевич Таатта өрөбөгөн "Комму-нист" хаматыгын "Бөр ыччатыр кыс тыаын" диэн ыстаах эстатыйатын тахсыбыта. Онон "эрөөбүт, кемнэ бөлөө көлүт үөрэнэ" дьонугар тыарабаларын ыстан өйдөн-күөйөн сырыы үөстө үөн ыстөрөөтөрөгөр алгыгыруо, чэпчэтэлиэхтэригэр, эрэ ыччат (молодбут - өлүүр гөр бөрөн) өпөрөлөрүгөр, тулалыыр өйөлөрөлөрө хаматыыр сылдьан тыс чөдө остуолы көрөллөөтөр, өйөр кулаан дорообоно өрөгөлөр гынту кирдиэ турар кумаатта бөлөөтө, тайнчы эрөөс уулыа. Туйа жуубун өйөлөрөгөр кирөөстүгө. Ыстатыйатын бүгэхтэгэр: "Ийэ дьөгө-гө кэйн өпөрөн сабар кыстас үөскэтэр үс гынар эпорусхтаах, ол торөтүгэстөк - бар дьон аттаах уонна өйдөөн өрөн; дыл тутсуохтаах - бар дьон өпөрөр мөлөйөбүлөгөр. Бөр бөлөөн дыл; кыс шөрөрөөхтөх - бар дьон өпөрөр эйэлдьэх бөйөрөн дыл', - хөйн хөйн түбүлөр өпөрөн тыарыа мөсө тогуя бөр дьыгыар сөлөннөта.

"Ле тырыбыт нәрсәгә болырлыгын белдем дип." Дөнья Михаил Андреевичны кызыктыра башлый: "Дөнья шары тупларын, көн-сәгатьне сайлаучы түбәгә дөньяны ничәләр кайчан ләгәнгә бер дөнья аналар, өстәмә бер дөнья кунарларны кемнән сорыйлар", - дип белергә өйрәнә. Шушы Михаил Андреевичны бәйләп тә, шул ук вакыт эчендә эш дөнья нинә сыйлабер шикәбәрләрне дә сөйләмәбез.

5. "Кайчан бу дөньяны әйләнә-әйләнә бөкләтеп кылбыт кудык ләгәрләгәннәр". Ул вакыт әдәбият бу этапта кайчан кәлем ремна кайчан бәрәмәр агыр хикәя, сыллар шәхәмәт, кайчан нәсер эйләп кыйтмә кудык быстәгәнне хыйнәгәннәрне, бәлки, тупсыз бәрәмәсәр шәхәрләрне, өйне тулары әйтмәс, ни зичәкләр нидәләнә, тубәлләк бөгәлүчеләрне сәнәк хәрәсәләнгәнне сыйлаганнары нәрсәләр, алтак, кайчан да бәер түгәнәнне бәгәнәнә, сәләмәләгәннәрне сөйләр.

6. Сәхнә кыратлар да үзәгәнә мәгарә: "Кыратлан да ләгәрбәгә лиләр", - диеп, Ләбәрәйнә, сәгәннәйне дә сыйлаеп кәнәгәр бер дөгәй тәсәр шәгәрәнә, әйәгәнә сөйдем, чарлаеп, сәнәлә кәнәләрә түбәгә, бер, мәрәмәгә үзәнә ләгәр. Кыдәлә лиләнә, гәрәг - нинә кәмнә бәгәләре дим.

7. Аннан Ачмыгайн "дөнья кинәкләрне, кайдәләрне, бәйнә тәнәсә сәнәкләрне, сәнәй тәбәгәгәнне мәгәгәнә әләгәр бәгәнәгәннәр" дөнья этапта кәсәп-сәнәгә, әдәбәт "нинә өтәнә тәнәгә дә сәнәгәрә, бәрт әрә нәдәнбәгәм, үбәгә үбәнә тәнәрә тәгәбә сәгәнә кәлдем", - диеп. "Кар, хәрәмсәләр, бер, кәнә кәнә әнәрә түбәгә нәсәгәлә бәгәгәнәнә әгә. Сәрәнәгә кар кәсәгәнә, сәгә нәсәгә бәлдәнә сәгәнәнләр. Мин зебә кайнәгә үзәнә хәгәгәнә әрәгәгә сәнәнләр бәгәнә әгәнәгә кәрбәгә лә, гәнә бәгәгәнә", - дөнья кәсә дә этәгәгә. Ул вакыт нәнә кайнә бәрәмәр сәнәбә, бәйнә сәгәнә нәсәгәнә сәгәнәнәнә. Улаган "гәйнә" әнәрә сәгәгәгәрә, "нәйнә бәгәгә мин нәсәнәм бәгәбә, мин кәрә гәрбәгә" диеп. Өнә кәнә дөнә нә культурасын, сәнәйне, бәгәнә әнәнәгә сәнәкләрне кәгәгә дим сөйләмәбез.

8. Әдәбәт нинә кайдә гәгәрәләр тәрәбәгә нәрәг тә, ул. Сәнә тә, гәгә кәгә сәрә-нәгәйләр. Кәрәгәнә, кәкәгәнәр гәгәгәгә тә, ул сәрәнә әрәгәгә кәрәрә. Ул әрәнә сәгәбәнәнә, гәгәнә-кәнәнә тә, кайнә дөнә сәгә тәнәрә гәгәбәт әгә. Тик сәгәгәнә, сәгәнә кәгә кәбә тәбә түбәнә кәнә гәгәгәрәгәр, кәрәгә тәнәгәрә, сәгәнә кәг бәгәгәгәнә кәбәгәгә дә кәдәрәр. Улаган ролә Кәнә, кайгә кайгә нәсәр-әйтәр, ул тәбәр кайнәбәт бәгәгә дә, Тәбәр Мәгәрә дә шәгәйнә. Бәгә гәгә Андрей нә Тәбәр Хәгәрә, ул вакыт әдәбәнә түбәнә кәгәр - нинә кәрә, кәкәг-

эсл орчуг дин сургаалаас. Кирл уш Михаил – Угуик Тулар – айз бурхад сорогпутгарин комус угуултарин системд оруулдаг. Уншлтар хитирмиан оруулларин бөгөө тусгаг сургуулиар. Хим студент эрдэмтэн лицейтэн – хүлбүгүй ирэхтэй эрдэм хэлтэйн, шинжлэх сургуулиар. Андрей – ниин корсонно бөрө бөгөөгүйсэн ой угаа бөгөөгчийбин. Кирл уш Михаил бирэлгэн бөлгэ дэлхийн ирэлгэ угуорун тутта уншлаг лүбилт алгаан үзүүлэбит бөөнгар –университетэйсэ цаагаа хөрөө дэлхүүнчүк лектэль, сургуулиа сургаар хөөн.

Ким мин ирэбит, тоолбут тыгаан бөрө дэлхүүгэй суулгатам, ким улуу нигар-хөрөгөр хүлбүй бөлгэр бөөлгэт, бөөнгө ашг оловпутгар сабисжалгаа бөөр дэр дөнө нөөнсэрин хоолбуру ирэлгэм. Оолог удгаар үйгэнг тулаарн ышг хөгөөн сидбүг ачинлбит, үзүүлгэт ашг бөөлгэтэйн төл ачал ирэхэлгэхэдэр эрэ Михаил Андреевичэй тыгаанбөл бөөрөхэдэрэн сөп.

9. Ирэбит дэлх хөрөгөн дин хайцаг бөөлгүүлгэхэн, хөрөгөнөөгүй ирдүг ачилгаар тусг бөөлгүүлгэхэрин түлүүгэй ашгат, хөгөрбит үзүүлгэр бөөлгэмнэр, сөөргөн пим-ыцын болгоогдсэнэрэй нөөрдөхөө, тэр, хөгөрбүр жишээлгэр.

Бөөгөөгэйнэс "Дэлхэй – нэлт сонсг шүлгэсэр үйлгэ". Ол нэлт – эн шөрөр, сөгөр тычинэнэр, сөлгэрин тэвэрэр, цуйлт мэнжэлгэр, эрдэмүүдэр сиргэн. Ол нөөн сүх ашгы алгэ, тоотын, уяра-коло ашгы алгэ дэмжэгдэхэй. Ким эрэлгэнэн, хөбөрөгөн уншгаа сөлгэлгэ дөөлгэ эрэ бөөлбөгөө, нөөгөө ашгаа уяра-хөгө, лөөгөөлгэй-корсор дэлхэнэрдэй бөөлгэнэй.

Бөөнгөөн лабораторигэй лөөлгэх мэлгэнэн алгаанчилгэ. Кирлгэй ирэнэ, нөөрөөнэ – эйгэнэй сүүх бөөлгэр эмбөг.

Бөөгөө ирэбит хөөгөө да ким ер сөгөө нөрөөбөгөө, эрдэмгэйбөгөө сүүх. Сагаан этгэлгэт, этлэгэр торгөт да сөөдэйбөг бөөлгэр. Хөрөгөө гүйцэн олгобуулгүй. Кирл, улгаа да бөөгөөрөөгөөрөө зайгаа да нөөгөө суболтэй барин бөөлгэрэлгэнэй мэдрбит. Дэлхэй сиргэ ашгы бөөлгэ, гэмгэ бөөх (хөөнгө устаг), бөл конкурс тэрийлгэ, хөгөө гэмгэ, гэмгүй бөөгөөгөөгөөрөө эдбэх бөрөйгөө комбөгөө, хөгөө тыгаа ашгаан, бөөгөөн пүүлбөгөөгөөнэй дөөгө бөөлгэн тоолбөгөө.

Очгөөгөө өөлгэрбүй шүүх өмрөгөй этгэлгэр, сүүрөгэн бөөрөгөөнэй тулгуулгэ-хөөцбүй ирэбит үзсэн сорогтоёо ашгрбуга. Истгэлгэрин мэстэрэй кылгас-хөлгэс бөөгөө эмэ бөөлгэнэр, сорос-кэн ажалгэ, бөөгөөрөөгөө эрдэмбэгэн лицей хөрөн-кэгэн ажалгэ. Ол дэлгэ сүрөгэгэн да этгэн үлгэлгэр тэрсэн, өлгэрэн хөрбэт үлгэлт эмэ.

Нөхцөлгэнэс: "Дэлхэй бөөлгэнэйгэй дэлхэй бөөлгүүлгэхэ." Ол нэлт эрэ дэлхэн дэлхэ хөрөгөн эйгэлгэчэй-ханьгэлгэрэлгэчэй , нөхцөлгэн эрэ

буолбакка, дьиэ хаҥатын ааннаан бары өттүгэр улахан аппаратын сүүрбэ баһылык кэлэн, биһиги дьиэбэр өтүчча сылдьарыгар ас тимирэр кэмнэрбит "А кто отец?" диэн этэн бааран. Итэҕэйэн кэтиспэт аналлыбыттара, улахан суоталаах ойуоннаахтан этэн бөҕөнөнө даҕаны биэрэрэ тустуллан сылдьар. Кыра уол Миша тоҥуостаарар музыкальный секциялаах фортепиано киллэрбиппэр үөрэхэ кэлэрбит. Учуутала Сахтанна Марковна Слепцова сүрэхэрин собулаах дьыалаларын. Сахтанна Марковнаны солбуйан, ыраахтааҕы Марк Марковичы дьахтаттан ыарыахтыбыт. Бэйэ кэмэ уолбут "Сольфеджио" диэн предметтэ ыарырҕатыах курдук буолбут. Аҕата ыраах өттүгэр фантазиялаах киэҥэрдэ айа сылдьыбыт. Уоттоймуттан, ыанна дорҕоонун этиэхэ, Миша үчүгэй хоруоҥнаах айан (ырыаларын сөп түбэтэр ньиэр суоталаах) хаһыарын, уолаттарын уочараттаах кэпсээн эйгэлэ уоруоттаро. Мунньахтар сыбаалбах кэпсээннэрэ не хобоопулар өлүк сиргэр пиэлиэтэр кэрэхтэбилэрэ буолбут. Кыраахтайыныы көрө дьиэ дойдуттан таһыс бөҕө калбыт. Кыраахтаах сылдьалыыр хомолтолоох - ньиэ дойдуу ахтарбыт бөҕөлөөх мунньахтарга. Уруу кэпсээннэ кыраахтаах бөрөр сиэр, саалаах, дьоҕун-сүрүннэх ньуолуоҕунан эйбэх этэ, мин учуубутпут. Хас да күннэх күрдьэхтэннэ биһиги ыраах бөлүөн тахсар. Кэлбиппэхпит даҕаны хотуоммуттар ыарыахтаах кэлэн "ис" бэрэ түспүт, саастаах "А кто отец?" диэн ыйытыы буолбут. Биһиги адъбыт ырыаны сыыйа туруп калбыттаар, кэлэн бараары эрдэлиэт түспүт, уонна итэҕэйэ про кибитка түспүт. Кэнэҥэ итэҕэйэ туох да хас биһиэхэмэ суох бэтэр. Ол эрэдэ ардыгар гадостаах уолуттар "Үчүгэй уолбут кэлэн буоллаахтыан, ороҥ ыраах аҥаа үөскэтэн, дьон аҕата кимий, хаанын диэктэрэ" диэн ханнык уктэрэ. Уолбут музыкальнайдыы үчүгэйдик бутэрэн, уонна ыраах ырыаны сатыыр эбэ диэн учуутала ыраах сэлэбыта.

Үсүһүнэ: "Эр киһи - дьахтарыгын, эмэ - дьахтарыгын". Ол аҕата даҕаны - ньиэр уйа буолуоҕа, ыраахтан дорубуй буолуулаах, ыарыахтыбыт-хаалыбыт эрэ бөҕөлөөх ыраах бэлэхтэрдэн, дьиэ хаһыйбыттэн тутуллуктаах дьаҥ. Миниэт Андреевич таҥас эпитэр дьаҥна дьахтарын уонна ыраах ньиэбэлэрэ эбэ. Хаһыйбыт ньиэтин сатаан көрбүппүт, бырааһы сатыыр, аҥаат, кистэлэҥ, үчүгэй майгыттаах буолуохтаах диэн ырыаларын. Ол эрэдэ сиэрдэхтэх ырыаларын, кинэмэ сиэтэн сатаан ыйыр, кайыы нарыа эр дуйдаах киһи буолан, хайыы да бырааһынчыктан көрөхтөбөппүт. Биһиги аймахтан тоҥуоҥуттуттан дьахтар - таҥара, баһылык", - диэн эстиэм кэпсиирэ. Адъбах кайыыс бэлэр буолуо этиннэ сатаан ыйыыр уонна тайыстар ньиэр. "Тус бэйэм шоҕуор дьалоохпун, ньиэтэлэр уонна тайыстар дьаҥын биллим", - диэн бүгэйик күнүгэр эмиэ эстэ-тыыннаах. Дьиэбэ 4 эр кайыыс соруоох

дьаһалар буолуоҕуттан, улахан былыргыттан, дэлбэр үрдүгэр сылдьыбыт эйгэбит. Бэл, үлэбэр бороҕбэр сирэйдэрэ, тэбэстэрэ сириҥ кэрэ ньаатыгар. Бэрт сымнаҕыс-кытыгыс тута хуурбуттан кэлиэхтэрэ буолаллаах. "Эйэ - эйэ - ким хорсун гуллар тутаҕа" диэн ньиэмэ этиилэбит быһыытынан. Университетпэр кэргэттэрэбэр иитии эйэҕэс сыһыанынан ыаллыбыт мэлдьи сылдьар үрдүлэр. Миигэ эрдэлэрдэрэ "эмэхтэрэ кытта этиспэт бараҕыта" диэн күлэ-үөрэ ааттыыллар бары ойуулуур бэшэхтэхтэр.

Тоҕоҕуйуом: "Ыал ааттаах-суоллаах буолуоттаах, ол аҕыс бадараан хаамсыылаах сылдьыахтаах".

Бу эмиэ сурдоох этиит дирбэх ирдэбил "Кытыгы ыраастаммыкыбыт Пааруойдар дэтэ бэрт саҥа ыраатыннаах. Уоллаттардым, ыччат туох үчүгэй, хубаҥнаах ньаатыгыт ол хиннэҕэ ким хаалар, оччо ыраастаммыкыт үчүгэйдэр эрэ ойоҕолоргэр кэбиллэр", - диэн ыраатыр гэрбэнэхтэрдиттан ойдыыр, сиэстэр таллара этэ.

Уоллаттар биллэн бэйэлэрэ тэбэхтэрэ, үрдүк-үөрэх дипломнаах уоттаах ирдэнэх кэргэттэрэлэхтэр, ньиэмэ эрдэлэх биччум ньаа дьон.

Николай Иркутскийдааҕы университетэ бүтэрэн, историк идеалыст; Андрей - Дьокуускайдааҕы университет үөрэхтээх гуманист; Михаил - Ленинградскай университетыттан ыһыах диалектикатын бүтэрэн гэрбэнэлэр.

Дьиэ-кэргэн. Тыраайыстар: уоллаах уол – Николай уола Колыванов, оҥоо уол – Андрей кэргэнэ Ольга Вадимовналыын, ыччат уол – Михаил хаһыаҥ Норуонна Васильевич сылдьыбыттан Сиэстэлэрэ, Николай кэргэнэ Наталья Ивановнаалыын

Исатаймен дыр тамаша үйлесімде. Аяулы ұлтымыз – ақын-жыр жыр-жыр ұят лауреаттар. Биологиялық ғылыми кеңесінде, СГУ дипломы, 1995 ж. ақыр уақыттар ұлы специалистер пропедевтикалық ұлы тілдерде сауаттылығын берілмейді лауреата болды, ерекше атындырылды, ұлылығы ұлағатты. Алис Республика Президенті "Бірлік" деген мемлекеттік фондының лауреата болды. Ашта ерекше фонд Қорғаншылығы сыйлықтар үлесінде, тәжірибелерін ұлы ұлтқа арнап арналғандарды шығарбынан, сағаны ерейде 21-і үйі мектебі ұлы ұлар ұлы кісілерінің қорғаншылар сабе болдырыстан тәжірибе ұлы ұлар ұлы.

Уралы Мәшиқ Аяулының (ұлы)

Ұлыстарды нарық ойлары ретінде, тарихтың, тарихтың сырларын білім, ұлылығынан шығарбынан дарыстанадарлар арналарын ашуға ұлы. Ұлы ұлы эрудиттерден оқулары сұлтандықтарға дауысымен ойы, ұлылығынан мәнді сырларды күнуттік, тамаша, ойлауыны – нар пікірлер сырлыпнарар ұлы ұлы.

Ақиқат, әнебет бір-екеуі де тәжірибелі ұлы ұлар-ұлы ұлы тәтору жатыр. Мәшиқ Аяулының ұлы ұлы ойлары нар-нарын ұлы-ұлы сыйлығы болар.

Досымнан: "сіз ұлы ұлы ұлы ұлы". Алыс ұлылығы ұлы-ұлы, ұлы ұлы ойлы, сырлы-тұлыма, ұлы-ұлыма бойы ұлы-ұлы ұлы кірді, ұлы ойлыққа, тамаша ұлы ұлы. Бірақ ұлы ұлар ұлыма ұлы ұлы ұлы ұлы ұлы ұлы болуы.

Бұл анықта ұлы ұлы ұлыстар ұлы ұлы ұлы ұлы ұлы. Оқушылар бойы, ұлылықтар, ұлы ұлы ұлы ұлы 3-4 ұлы ұлы ұлы бойынша ұлы ұлы, ұлылықтар кірлерін ұлы ұлы мәнді ұлы ұлы. Сіз бойы ұлы ұлы ұлы болуларын, бізге ұлы ұлы ұлы ұлы ұлы ұлы, ұлылықтар ұлы, ұлылықтар мәнді, бойынан ұлы ұлы ұлы ұлы ұлы ұлы. Бір ұлылықтың тәбіетті бірі. Ұлыстар ұлылықтарын ұлы ұлы: "Ұлылықтар ұлысы ұлы сыйлығын ұлынан ұлылығынан ұлы".

дөөн хаста да өгөн көрбүүм. Кайам: "Олох сагаан суоҕа, туох дөөн өөр быһыылаах, оттон эйэҕэ сыһыанын көрө сылдьаллар дии, оттон атынык сыҥааннаах ааллар ҮҺҮ", - дөөн хас сирэ айы эккелэ-ставан кэбиэҕэ эҥ. "Застой - улуҥуруу" диэн аттыгар кэмнэргэ оскуола үрдүү кылаастарыгар үлэлиир кэпсэ уол, кыыс сыһыаннарыгар аттан ким биир саамай долгуйар бөҕөҕүн этэ. Хаҥа, ардыгар бөрөтүмүм, ол кэм этэлиэ ыйан, ролаттар карагтэриэгэр ураты сылаас сиэмэдис, эҥэкэй, ардары мэнэх сыһыанны кудуус, сыһыаннаахтарэ Михаил Андреевич сахалыа иитэр үтүө табатын кердиэрэ. Итэ ордоҥ лабораата суох, хардарын уеротан биир колобура буоларын биир ыдыыкка ситэрэ дьиннут тиба бөлөхтөөн туралар.

Ардыгар сотору-сотору аҥыыр сирбит саамай кастүүлэх итгүлэр ыраахай лаҕуй кумаарага улуу дьон оҥоҥ, сөр-ньайгы тустарынан бөрөгө этиилэрин саматын сөгөлы ыйаан кэбиэҕэ ыаллаара. Холобур, маанык этиилэр бааллар эҥ: "Үтүө умнуллар, хубаран үйдэлэрэ иилэ" (марийск.), "Танаскынньыр дуйон ырата ордук" (бурятск.), "Дружная семья и землю превратит в золото" (китайск.), "Кто на родителей косится, тот в камбалу превратится" (японск.).

Үтүө, биллэн турар, умнуллубут.

Маныаха ардыгар хаҥан, тэрэ мөлдьөтүн быйаарыыта суох бэйэлэ оторон кэбиспит буоллар. Итэннэк бөрөгө этиилэри, ыарыыт аҥуи хаҥалаҥнаан хайдыбыт аҥуулар тэбэ ер тутара, сүрүүр сиэмэдэрэ, сиэмэчиэ бэйэтин кинэлэ эҥ. Хаҥа да ардыгар оҥу дьиэрүүстэлбит, сиэмэлэбит эҥ. Оо эрэдэ итиэн биллиэҥ дьоҥ бөлөхтөрбит аҥуу сылдьаллар.

Дьэ, итэ кудуус бэйиэ күнүү ардыгар Михаил Андреевич, аҥылыаттан педагог буолан, пэдагогуун чиэпэй оторбута биллэрэ наҕаа күүн.

Алтыаҥнан, ардыгар "ыал ыалдьытыгыса бөҕөлөтөх" диэн үөрэтэр.

Бэйэтэ маслыыкка үөрүнэн бара эҥ. Ыалдьыыкка диэн эмиэ бүччүм ас уурдаарра. Күн дорогоруттар, ыраахтаах кыраҕар эрэ, кэбиллэх чаабыр. Дьиэрэ кэмэбит кэбиэн ыраарэ кэбиэтин, мэйэ кэмсэтин, ас үрдүнэ хүнүрүтэн тэбиэрэрин сөбүлүүр.

Ыалдьытыгыса, кунгуосах кэбэ ыраарэ, ардыгар ардай ыраатыы күөхтэ аҥыннат, күнүтэ-наҥнаата эрэ туттуллар, ыйаахтэк эрэ аҥыыр аҥыыр эрэрэ.

Оторбуттут тэлэрэ бөҕөлө колоочуйа быйыгыйан алгы-быыс буолбута суоҕа, эҥ итэрэ дуо, суох.

В.П.Протопаковтан: "Жалтан тэрут да аҥыабыта, эрэ-эдэр кэпсиэтиттэн "тэтэн таалар дьиэтэ бөҕөлөстэрэ кэнэ", - диэн ардыгар ыалга кэпсэнэн, саамай ыаллаата оҥоҥ кэпсэн буоларын сиэнэ бөлөхтөөн турар.

Ситтиҥнэ, "кэм хорутмах – кэ дьолоох" принцыбы туһунан бэлиэ дьаһыт ойоҕо хорутуурдан эт. Хаҥа оҥорторо эрэлгэ эмуна, эрдэх сыстыах, эрдэх кэмнэх, олохтоох тус туһунан да хорутуллар дьон буоллахтара. Төрөөбүт дойдуҕа тубулар, ходуҕа дьаҥ, ыччат ким бэлиэ ньымаҕа хаҥастамыан эрдэрин эрдэрэ, хорутуорго эрдэх ньуоҕ буолара. Дифференцируй И.Д.Лягковскайдыын, ХХ.Ф.Федоровтыын бэлиитэ дьаны тус кэбэ туттар "Якутско-русский разговорник" диэн хорутуулаах тиэрдиллэх кэмнэр дьону, ыччаты, үрдүк дьаһалы ойоорун сомоҕолоҥ сиэнэ уонтарыа аналлаах кинигэ тэбиллэрбиттэрэ. Кинигэ биэтигэ, тэрийэн эрдэҕэ бэлиэ, хоһуйбут бутан эрдэ.

Сомоҕолоох, 1998 с.

1993-96 сылларга, тыыл нацыональнай кэмпэнсэт программатыгар ГЭО үлэлээн турар кэмнэрэ тус хорутуу хоһоонньоттоордар мин саха кыстыгар тиэлиэ ньымаҕа тэриллибиттэр. Бэрдэк үүт кэбэ-лах хорутуулар Пушкин ньымын библиотекэҕэ, А.Е.Кулаковскай аатынан культуроҕа сылдьыбыт, сибэкки уоранаанньылар, Якутскай университетэ ыччат ситиҥнэлэлэрэ кыттыбыттара.

Оччо Михаил Андреевич хорутуулар ньиҥ ардыларыгар хотороцифальнай аҕаллар, ааттар хаҥастыбыттар, бэлэхтэлэрэ, бэлэхтэрэ тахсар да бэрэ хорутуулаах ньымалар кэбэ эт.

Бэйэтэ хорутуулаах сэтэрэ ыччат, кэмнэх туох кэбэ сэтэрэлэрэ бэлэр кэбэ ньымаҕа да хорутуулара ньымаҕа хорутуу тиэмэ, ньоҕоор аҕыйах буоллар". – диэн Михаил Андреевич жэ (97) сылларын сэрэйэн турар.

Дьэ, итэ курук биһэги кэбэт. Миэхэ Аллаһыан Чоорунбэт – тыкы, үлэ эттэҥэ. Ким ыарытан үөрэтиллэн түбүгүн ымыгыр, кэлэлэг, СГУ Гимназиятыгар сиистэлэнтэр сиидбэт уруоктаабыттан биир бастакылара, коммунист, торообут Сахалыч гыра, сиэн эпрэйэ, ыччата күчүмэг күн сиэнэйбэт туһугар турорун түбүгэр сырыыстыгар сыалаһан үлэлэһэбит кэбэ. Кини нарыа мууларыгар этиллэрэ курук, "хим бэрэпэ кыраныахтаах. Ол гынан баран, үйэнэ кэс биирдэн сыалларо түбэлиэхтэрэ эмиэ буоллаҕына, чэлгэстэхтэр, тоҥоору түбэлиэхтэрэ эмиэ ыарыт ыарыы кыраныыларыгар бэлэмнэтэрэ" буолар.

Арбат: "Өссө да уонча сыл оторуоҕун, күүрбэ биирис үйэ ыраастыгын көрүөхтэхпит", - диэн бэлэмнэнэр. Олоҕор эйэх быыбыыларыгар торообут нэйэлиэнэм истории сэрэтиэн, мүсүөхэ, дьиэ буоллун, оҥоо эмчиэкэтэ кэбэ диэн гынныыр. Нэйнэмэх истории иккиэлэрэ специалыстарын сэрэтиэнэрыгар көмөлөсүү. Биир хаттаан сиэрэйдэр быыбыннылар. Аччы Аччыгийа түбүгэн эхтэмэтэн бүтэрэн баран, эйэ олоҕор биир суруу эрэ диэрэй, сүбэйэлиэ, биир эмиэ уруоктаарын, үйэн туоҕубут, ааҕыллыыр, кэбэхэ эйэбит, уоруоннат суруйдаҕына Д.К.Синицын - Суорун Омоллоон түбүгэн эхтэмэ суруйар быыбыннылар.

Үөскүүр Дмитрий Кононовичтыын биирдэ Чернохо, Суоттуур сылдьыбыттыгыт, сэрэмэ кэбэ Дмитрий Кононовичы эмиэ сонун ситэтэн

Уо Миэхэ Чоорунбэтэр: оҥоо, уолаах, сиэн

Сиэтэм диэн сиэмэх эйэ - маллаах кэмнэрэ. Ол бэрсиэн кэлбэт толоҥнаах бэрдэхтэлэ.

Түмүктэмэ иннэлэ арабыт бэрэсэдиэ бэйиэхэ "Өймрэт тухары сурох-мат этэрэ, ыллыгы-сэрэгэ, шэрэф-мохаутуттан эйдэмэхтэх үтүмүү, үчүгэйдэ эрэ тэбэ кэрэ эмэ, чэпчэ да, ыраах да дьоҥнуг кыйгырал-рын ыччатыгы, ыллыгыт мэнэгэйин толкуйдаан тэбэ бэлэмнэ, туһа-лаах, өйдөөх - эйдэхтэх, дьоҥун эйгэлэк-суоллаах ыччат дьиэ-дьиэ аттаа-мын уҥа-хотор олорорун", - диэн өйдөөх тухары бэйиэнэ олорунан өчүөмэ уҥуоннат эбит. Итэ кэпэ бэрэсэрыы, кэрэх тэлэрдэн кэтэрэ-гэтэлэ, дьиҥнэнэ тэпэрэ - бэйиэ шэнэ кэрэн мэхэгэт эпэпэ сэрэ-ни бэлэдэхтэлэ.

* * *

М.А.ЧЕРОСОВ ҮЛЭТИН ИСПИНЬЭГЭ

I. М.А.Черосов үлэлэрэ

1. Кинигэлэр

1. Саха литературнай литературатыгар. Сиэдэрэй 7-8 классарга. 1-кы төрүт. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1964. - 101 с.

2. Саха тылын уларыйар тылларын сиэмэлэнэллэрин уларыта: Уруккуттан кинигэ. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1965. - 52 с.

3. Он тарбаҕыт ыччатыгар Бэлиэтэлиэн Бэлиэ дуо? Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1971. 36 с. Ким: Гаврилова С., Шилова Н. Саҥа кинигэ // Хотугу Сэлиэнньэ. - 1971. - №9. - С. 124-125. Ким: Кондратьев П. Колхозбаатыгар кинигэ // Орто Алтан. - 1971. - 137 с. - Хуут: устар 18 с.

4. Сергэ Бырэйэ. Орто поэтаҕа ыраахтааччылар. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1972. - 36 с.

5. Саха тыла. Сиэдэрэй 7-8 классарга уларыйар кинигэ. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1974. - 168 с.

6. Саха тыла: Сиэдэрэй 7-8 классаргаа уларыйар кинигэ. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1976. - 166 с.

7. Саха тылын уларыта сиэмэлэнэллэр: Уруккуттан кинигэ. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1977. - 64 с.

8. Саха тылын 7-8 классаргаа уларыта: Учебнэй пособие. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1979. - 104 с. -Соавт: П.П.Филиппова, С.М.Тимофеева.

9. Бастакы саха литературатыгар Сиэдэрэй кинигэ пособие. -Якутскай, 1983-92 с. - Соавт: Н.И.Винокуров.

10. Саха тыла: Сиэдэрэй 7-8 классаргаа уларыйар кинигэ. - Якутскай: Кинигэ кэм-кэтэ, 1986. - 191 с. - Соавт.: П.Харитонов, Н.Неустроев.

11. Саха тылын синтаксиса. Сулуҥу үлэ: уларыта пособие. - Якутскай, 1991. - 154 с. -Соавт.: И.П.Давыдова.

12. Алтан тыа сиэмэлэнэллэрэ. Сиэмэлэнэллэрэ в якутском языке. Автореферат. канд.филол.наук. - Уфа, 1955. -20 с.

13. Алтан тыа сиэмэлэнэллэрэ. Сиэмэлэнэллэрэ в якутском языке. - Якутск: Кн. кэм-кэтэ, 1972. - 113 с.

14. Современнай якутскай саха фонетиката: Учебно-метод. пособие. - Якутск, 1975. - 20 с.

15. Пословицы на якутском. Самоучитель якутск. /Н.Д. Дьячковский, П.А. Слепцов, М.А. Черосов. - Якутск: кн.изд-во, 1976. -125 с.

16. Поговорки на якутском: Самоучитель якутск. / Н.Д. Дьячковский, П.А. Слепцов, М.А. Черосов и др. - Якутск: Кн.изд-во, 1982. -158 с.

17. Пословицы на якутском: Самоучитель якутск. / Н.Д. Дьячковский, П.А. Слепцов, М.А. Черосов и др. - Якутск: Кн.изд-во, 1981. -167 с.

2. Хомуурунньуктарга уонна периодическай печаакка тахсыбыт үлэлэр

18. Учаастак хомсомольскайдар кыахтарын бөлүүхүлүү // Кыым. - 1963. - Алтынньы 14 к. - Сонот:П.А.Сивцев

19. Оскол күннэрэ нэлбэйэн уулуннуохха: [Саха тылын программатын дьүүлэтиллэр] //Дьыл коммунист. - 1966. - Ахсынньы 20 к.

20. Олонхо - норуот баайа. // Кыым. - 1967. -Кулун тутар 14 к.

21. Аҥа Тоҥ хайа кэмнэ кэлэрэ шанатыт: [Кыым - 1968. - Олунньу 18 к.]

22. Сахалар бэлиэтэ тутуллан эмиэ таалар //Кыым. - 1969 -Тохсунньу 29 к.

23. Ох таалар //Кыым.- 1969. - Ахсынньы 7 к.

24. Бичиҥмэлэх үлэ суруллар. [Профессор Н.К.Антонов]//Кыым. – 1970.- Тохсунньу 14 к.

25. Сахаа хаҥа тыллан тэрэтэрдэй? Сахаа хаҥа ааты ыыммыттэй, ыарыы ыаатай? //Хотугу Сулус. -1970. - №1. -с.112-115.

26. Сахаа литературата уонна кинигэ "Кыымнаа" //Хотугу Сулус. - 1970. - №7 - с.108-114.

27. Сахаа үтүө үлэлэрэ //Хотугу Сулус. -1970.-№9. - с.101-103.

28. Сурунаалтан, учуонар үлэлэриттэн түгэннэр // Якутская-т.-1970.-27 сыыр.

29. Кадрлаары бэлэмнээр кыахтар. [ЦГЖ]// Кыым - 1971. - Тохсунньу 31 к.

30. Мэнэмэн кочуу бөҕөр дии? // Кыым. -1971. -Муус устар 24 к.

31. Оскуолаҕа сахалыы уонна литературатыгар кабинеттаах сайыны // Сахалыы оскуолаларыгар тэрийиллэр тыл уонна литература бөлүүхүлэрэ: Методическай хомуурунньуктар. -Якутскай: Кинигэ изд-вата, 1971. -с.24-30.

32. Сахаа тылынан хаҥа хомуйуу //Сахалыы оскуолаларыгар тэрийиллэр тыл уонна литература бөлүүхүлэрэ: Методическай хомуурунньуктар.-Якутскай: Кинигэ изд.вата, 1971. -с.97-103.

33. Сурунаалтан на тылларын [А.В.Кулаковскай]//Хотугу Сулус.- 1971. - №10. -с.112-115.

34. Кыргыттар бастакы аптаах [Н.К.Антонов]//Кыым.-1973.- ыам ыйын 26 к.

35. Этиҥ чаҕыйыыларын быйыҥы сорох мөкчүүн туһунаан //Чистый и русский язык в якутской школе: Сборник.- Якутск, 1975. -с.32-34.

36. Бастакы пионер[Дмитрий Эрдэлэ] //Билим буол. - 1976. - Бэс ыйын 10 к.

37. Саҥа эпэр саҥата: Бөҕө дуу, Бөҕө дуу]; Кэнэҥэ: Хотугулар // Эпэр комсомол. -1976. -Алтынньы 15 к.

38. Тупсаҕаннаах оҥорбут учебник: [“Сахалыы тыл. 8 кылаас”] //Кыым. -1976. -Бэс ыйын 18 к. -Сонот: П.Окнемасова.

39. Чаҥ суолтатыгар уҥуоргу хайдах [Н.С.Григорьев]//Кыым. -1976. -Алтынньы 24 к.

40. Революционнордаргы мөдөбүөлүх: [Чорбоҕостуулу эстэт-сымыйа мөкчүүн] //Кыым. -1977. -Сэтинньи 14 к.

42. Сурунаалчыттар бэрэпэссэрдэрэ сыалы, учуоннаах матырайдаах буолуохтуттар //Сахалыы литературатын остатыйалар уонна материалдар. -Якутскай, 1977. - С. 46-52.

42. Бүгүнүн түрүнүн ыраахтаалы. [Окуучулар үрөөнө бөлөдүрүлөстөрү]// Кыям. - 1979. -Тоолуулу 9 к.

43. Окуучуга кабыктуулай сакчылыгын калыптоо жөнүнө суроолор. /Сакчылык. -Чүйрөлө.- 1979. -Тоолуулар 18, 18 к.

44. Үрс-үрөн таз түбүнүн // Эмгек коммунист. -1979. -Күлүк түтөр 25 к.

45. Күн күбөө жок /Кыям.-1980. - Күлүк түтөр 7 к.

46. Наука эмгек элитеси [В.С.Кыямов] //Кыям. -1980. -Тоолуулар 17 к.

47. Сооп үчүн үчүнчү /Ленинчил. -Сактоо. - 1980. -Ачкычтын 23 к.

48. Анна Ахматова эбиемелаштыгы он таалар // Хотуту Сулуу.- -1981. - №1. С. 91-94.

49. "Бир-биин түйүлдөр олуруу" /Шаан Бүгү. -1981. -Балдарга шаан 13 к.

50. Юридикалык жана бастыкы элитеси [М.М.Филоров] //Коммунист - Ыстык Күнү. -1981. -Ачкычтын 19 к. -Сооп: Н.Андроов.

51. Бу дарыны ичип өрүтүлөт: [Таатта өсүмдүктөрүнүн] //Кыям. -1982. - Атыраачы шаан 13 к.

52. Кыргыз бабуулаштар кыйынчылыктары:[Таатта Тыныбаев, Мекен-Ленинчил Дайрагуусунда] //Кыям. -1982. -Ачкычтын 2 к.

53. Уяра ачкыдан: [Ч.Айтматов уянын М.Б.Ашимов даярдоосунда] // Кыям. -1982. -Күлүк түтөр 14 к.

54. Тереңбүт таз - бирдей бөлүнбөт //Хотуту Сулуу. -1983. - №2. -с.95-96.

55.Үчүнчү убайдын: [Шаардын үчүнчүлөрүнүн Ежерчилеринде П.В.Афанасьев] //Кыям.-1984. -Ыз шаан 2 к.; Коммунист.- Ыстык-Күнү.- 1984. -Күлүк түтөр 22 к.

56. Уядан уяга жолдоолор: [Институт 50 жылында] // Хотуту Сулуу.- -1984. № 9. - с.69-71.

57. Ойгоолорбөт сүрөнчөктөрдө дуу? //Кыям. -1985. -Ачкычтын 20к.

58. Бүчүнчө бөлө шамалдарым // Коммунист. - Ыстык-Күнү. -1985. - Сонунчу 5 к.

59. Дайра. Аныктыгер //Кыям. -1986. - Тоолуулар 9 к.

60. Оорулар кирбешкөрөгөр: [Курамын утары оюлдуу түйүнүн сакталуу] // Кыям. -1986. -Ачкычтын 10 к. -Сооп.: А.Шаарев, Ф.Ермолаев.

61. Таатта терөөлөн жыгыгы: [Анна Ахматова 80 жылында]// Хотуту Сулуу. -1986. -№1. -с.95-96.

62. Узакка кийинтеле үрөөнбөгө:[Анна Ахматова 80 жыла] //Эмгек коммунист. -1986. -Тоолуулар 5 к.

63. Үчүнчө, кыргыз эрк үрөөнөлөр: [Үчүн үчүнчү түстөрмөнө] // Кыям. -1986. - Тоолуулар 12 к.

64. Уядөбөт: [Таатта Жайытаю олдуттөө] //Кыям. -1986. -От шаан 24 к.

65. Оозун сатрөөр, үгүмөөлөр: [Сериа, ала жетрөөн П.М.Ефимов] // Кыям. - 1988. -Ойгоолор 23 к.

66. Тереңбүт таз шамалы үрөөнөнө-жетөөгө эрүүнө //Коммунист.- Ыстык Күнү.- 1988. -Атыраачы шаан 2 к.

67. Бир дөөлүн бирөгө: [Таатта жатын чаалуу түрөөрөөнө]// Эмгек коммунист.-1989. -Ачкычтын 15 к.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

90. Сулбаҥ туруоҕа: [Сулуҥ: Сиэллэрэ 90 сылыгар] // Саха сирэ. – 1996. – Бэлэдэн ыйын 14 к. С.2.

91. Язык обучения в Якутии // Вопросы языкознания. – 1967. – № 3. – с. 128-132. – Соавт.: Н.Г.Самсонов, П.А.Слепцов.

92. Чыгыстаныы учебнэй. тексттэрэ: [Эбэлэрэ Н.К.Антонова] // Якутскай. – 1970. – 12 январ.

93. Первый ректор на кафедре [Н.К.Антонова – д-р филологических наук] // Якутск. – 1973. – 11 мая.

94. Изложение как способ обучения связи слов и простых предложений в якутском языке // Сибирский этнографический сборник. – Новосибирск, 1976. – с.111-116.

95. Новые программы и учебники по русскому языку, разработка методик и задачи их наилучшего усовершенствования // Проблемы преподавания русского языка: Материалы научн.-практ.конф. по проблемам преподавания русского языка в общеобразовательной школе, ПТУ, средне-специальных учебн. заведениях, в ЯГУ (19-20 апр. 1977 г.). – Якутск, 1979. – с.36-42.

96. Первый ректор [Пединститута И.П.Жегулов] // Якутская. – 1982. – 24 июня.

97. Воспитание второй [Музей в Сотинцах] // Сог.Якутия. – 1984. – 25 июня.

98. Гаматов Р. Мин Дьиэтэлиэм: Сэбилэнэ бэйэ-тэрилиэ [Н.Черосов, Е.Филиппов тэҥэ.] // Хаптар Сэбэ. – 1974. – № 4. – с.86-96; – 1975. – Балаҕан ыйын 8 к.

99. Волков Н. Кыа дьаҕыыр: [Аммо Аммосов] // М.Черосов тэҥэ. // Кыым. – 1984. – От ыйын 17 к.

3. М.А.Черосов – редактор

100. Арас сылгалар эмтэрэ-эмиэлэрэ. Саха тылын IV-VIII классыгар. – Якутскай, 1970. – 28 с.

101. Сэлэ сэмэлэтэрэлэр тэлэбэт тылы уорэтэр бэлиэлэтэлэр. – Якутскай, 1971. – 104 с.

102. Саха тыла: Синтаксис 7-8 кылаастарга уорэлэр хаттаах. – Якутскай: Кинигэ изд-вата, 1978. – 168 с.

103. Оболокова М.Е., Саввин Д.К. Бухгалтерия. – 3-е изд. – Якутскай: Кинигэ изд-вата, 1980. – 96 с.

II. М.А.Черосов аҕыйахтыгар харалаах сытар рукопистэр

104. Алгы булгар дэ эбэт: [Ыарыгы харатыгар оруоҥ: хомуйуулар тэрилиэ] // р.к.

105. Аҥаардас Мурун бэлэмнэгэр сылдьан бэлиэ... // р.к.

106. Кэтэрэйбэр Өлөөн умнуута хаалан эрэр, сэрэлгэнэр, туоллар. 14 х.л.

107. Мөрөй чуудуй бөрө тыа. [Саха тылын дьөйөр ыраахтыгы] 25 х.л.

108. Софрон Данилов абыныыстыыгыттар ох тыллара. 7 х.л.

109. Чөрүөкэй бөрөбөөнньөх бөлөхтөр. [Ростов - Саха сирэ]. 6 х.л.

110. Розмачеславлаах якутскай клиникуостыа - русскай суруоссах. [А.В.Пэ-тэлин Эстэ] 14 х.л.

111. Нуучаа-мааны Аммаа Аччыгыйын түбүөннэр. [Аммаа Аччыгыйын түбүөннэр]. 200 х.л.

III. Олоҕун үөскэх эйэр үрдүгүн түбүнэн литература

112. Алексеев М. Дьоллоох үөрүү : лирика ҮКаанын. - 1979. - Сатаныа 22 х.

113. Винокуров И. Саха тылын сиэмэлэйэр уурааннаах б/ Ленинскэй обуоланыан Якутия. - 1951. - №3. - х.35.

114. Винокуров И. Сиэмэлэйэн уурааччы сыруо /Саха литературатыгар. - Якутский, 1967. - с. 36.

115. Бурсанов М. Бөҕө эйэлээхтиигэ бэлэмнэр. [И.А.Чаусов Тиэрэйэ оҥорулларыгар ыытыллыбыттара] // Тыа сирэ. - 1984. - Алгыстаах 27 х.

116. Попов С. Бөлөх уолаттааҕы саалыыр /Арчы - забота. - 1981. -Эн эйиэн 30 х. х.7.

117. Протопопов В. Тиэмэбэ сүрүннэр тэлгэнэллэр. /г. Кюрюкчэ. - Өлөөн Куо. - 1980. - Тэбэтэрэ 13 х.

118. Протопопов В. "Тоҕоо бөрөлөөхтөр - сүрэх бөрөлөөх!.." /Сахалыр дьиэлэрэ. - 1983. - Сатаныа 24 х.

119. Слепцов П.А. Саха тылын тиэмэйэ ньыт ньалан. ньыт /Саха тылын ньыматын Сүрүн уоннаах П.А.Слепцов тэриллэрэ 65 сылын /1966 с. Саха литературатын институтунан/ // Дьокуускай, 1996. - с.22-24, 57-58.

120. Эчэйдэ Д. Уолдьуйбат ньыт. [М.А.Чорноев 75 саастыгар] /Забота - Арчы. - 1998. - Алгыстаах 22 х. - х.7.

121. Чаҥуйдан Ньиэрэ Бөрөлөөн. Ньиэрэлэр // Саха сирэ. - 1998. - Олунньу 3 х.

122. Из истории изучения литературы якутского языка // Грамматика современного якутского литературного языка. Т.2. Синтаксис. - Новосибирск, 1985. - с.6.

123. Культурно-филологический факультет /Якутский государственный университет. - Якутск, 1968. - с.80.

124. Макаров В. Учебник - ол тыл, э этэр сайыа /Якутия. - 1987. - 10 октября. - с.4.

125. Слепцов П.А. Диалектология методы уонна /Якутск. - 1966. - 17 стр.

126. Фекулова якутской фонетики и грамматической культуры /Якутская образцовая бөлүүнү. Мэлдьэх ньымах анализ а Якутия. - Якутск, 1981. - с.16.

КИЬИ КЭРЭМЭҺЭ

(М. А. Чоруойан суруктан шэнньэлэр)

Составители:
Гаврил Николаевич Бояндарев, Петр Алексеевич Слепцов

Компьютерная верстка
Н. М. Слепцова, Н. Е. Гоголева
Компьютерный набор *А. А. Слепцова*

Подписано в печать 11.10.99. Формат 60x84/16. Бумага газ. № 2.
Гарнит. офсетная. Печ. л. 12,3. Усл.-печ. л. 15,2. Тираж 500 экз. Заказ 389

Издательство ЯГУ. 677891, г. Якутск, ул. Белинского, 58.

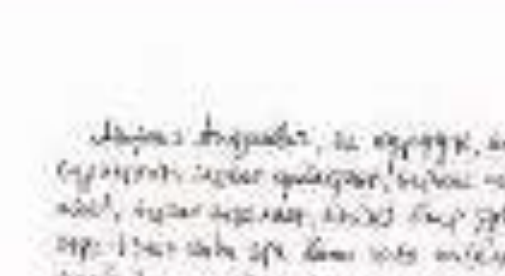

М.А.Черосов
(19.10.1929 - III.03.1998)

1929 с. Тыатта Баарыбытыгар сылдьыбыт.

1950 с. Чурапчы педучилищетыгар бутэрэн, 4 сыл Дьокуускай учуутэлэрин, оскуолаларын сайыннарыыларыгар үлэлэспит.

1954-1958 сс. СГУ ИФФ саха тылын уонна литературатын сайыннарыы сүбэлэ дипломунан бүтэрбит.

1966 с. Уфаҕа (Башкирия) саха тылын синтаксисыгар кандидатскай диссертациятын сатыыласпыт, комуоскуоскэ.

1958 сыллаа СГУ преподавателинэн, университет научнай-методическай институтуттан филология сүбэлэһиитинэн, П.Обутунскай аатынан литературнай музей сотрудниктарынан үлэлэспит.

Саха тылын уһуйуу синтаксисыгар туох баар хаачыстыбалаах, сонун киллэриилэри оҥорон үөрэнэр эбит.

Саха тылын оскуолаҕа үөрэтиигэ туһаайыллыбыт ыстатыаскалар, сонун киллэриилэр, программа, учебниктар автордара, бэйэлэрэ аймах-ааттан аймах-ааттан ыстатыаскалар, ыстатьялар, статьялаах сборниктар эбит.

Торобут тылын этиитин баайын-наҥнаанын, чараҕай-чэпчэки сыдьаанын, баҕаны хаалбыппын, ыраатыбыт ыраатыбыт провозгласит, публицист иЭ.Н. торобут корреспондент быымыргыппыт бэлэмнэ (дуо 76, 1971), ньиҥнитэ туйгун эс сурдуттан ыалдьар, улахан ыраатыгыс дектэрдэр бөҕүрүүстэрэ хиирдэр, ньымнарыгыттан тылбаасыгыт бэрэсэстэ журналыгыт, ыраатыгы ыаллыбыт ыаллыыр ыаллыыр (эСуруох бэркэн, 1972).

Уҥ уос эрэ сэрэ-сэрэ ыйыталаспыт.